

Олена Звичайна

Страх

Олена Звичайна

»СТРАХ«

Роки 1937-38 в ССРСР, а зокрема й особливо в УСССР були періодом найжорстокішого терору; безпосереднім організатором його, за дорученням Сталіна, був нарком Єжов, а тому й період цей увійшов в історію під назвою Єжовщини.

Роман »СТРАХ« — це розгорнене полотно, що правдиво віддзеркалює життя в підсоветській Україні в період Єжовщини. Перед внутрішнім зором читача проходять люди тієї кривавої доби — з одного боку ті, на кого терор був спрямований, а з другого боку — ретельні виконавці волі Московського Кремлю. Хто з читачів мав »щастя« жити в той час під советами, той пізнає картини зі свого минулого; той, хто ніколи в ССРСР не бував, побачить обличчя й відчує дух і ритм затаврованої ім'ям Єжова доби.

В основу роману покладено дві проблеми: проблему страху, як могутньої зброї для втримування мільйонів людей в стані безоглядної покори, і проблему таланту, яким обдарована наша українська людина, що живе в Україні, де єдиним всесильним законом є директива червоного Кремлю. У I-му томі ці проблеми ставляться, а вузли фабули на тлі доби зав'язуються. Розв'язання їх та ідейне вивершення твору в світлі поставлених проблем читач знайде в II-му томі, який для цілоти роману є вирішальним.

»Страх« виходить у світ з нагоди XX-річчя Єжовщини в УСССР.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В ЛОНДОНІ

UKRAINIAN PUBLISHERS LTD.
237 Liverpool Rd., London, N.1.
Great Britain

Дата поштового значка.

Вельмишановний і Дорогий Читачу!

Перед Вами нове видання Української Видавничої Спілки в Лондоні — II-ий том роману О. Звичайної п. з. «СТРАХ».

Першу частину цієї книжки (I-ий том) Ви вже раніше одержали і читали та знаєте її вартість. Вона була прийнята нашими читачами дуже прихильно, а літературна критика зарахувала «Страх» до кращих творів української літератури повоєнного часу.

Віriamo, що прочитавши I-ий том, Ви не відмовитеся прийняти також і II-ий, бо обидві ці книжки становлять нерозривну цілість.

Книжка видана дбайливо на доброякісному папері, а її зовнішній вигляд задовольнить навіть вибагливого читача.

Ціна в ЗДА і Канаді — \$3.50

Гроші просимо пересилати до Української Видавничої Спілки в Лондоні, або на адреси Представників «Визвольного Шляху».

З правдивою до Вас пошаною

Адміністрація УВС

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА

С Т Р А Х

Роман у двох томах

ТОМ ДРУГИЙ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

ЛОНДОН

1958

АВТОРСЬКІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНО

Обкладинка роботи М. Дмитренка

Наклад 2000 примірників

З друкарні Української Видавничої Спілки

**Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd.,
237 Liverpool Road, London, N. 1.**

Подяка

Саме тоді, коли I-ий том цього роману був остаточно викінчений, і коли думка моя, спинившись на порозі II-го тому, почала вже шукати найближчих і найпевніших шляхів до Вашої, Шановний Читачу, душі, — Бог післав мені тяжку недугу, що скінчилася на операційнім столі.

Якщо по операції я спромоглася протягом восьми місяців написати оцей-ось II-ий том, що лежить тепер перед Вами, то сталося це завдяки високій лікарській ерудиції та виключній людяності й дбайливій уважності до мене Високоповажаного Пана Доктора Остапа Барана.

Йому я складаю сьогодні мою найсердечнішу подяку, віддаючи II-ий том роману «Страх» нашому народові на спогад про добу, затавровану ім'ям Єжова.

24 вересня 1956 р.

Олена Звичайна

Помолимося за тих, що у розпуці
Помруть відірвані від рідних хат!
Помолимося за тих, що у розлуці
Вночі гризуть залізні штаби ґрат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат!
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри свої долоні милосердні!

Юрій Клен

»Прокляті роки«

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Брухове харкотиння

Миттю схопивши разючу порожнечу кімнати, Брухові глибоко-заховані маленькі очі спинилися на не зовсім іще голих стінах. А з цих останніх, зневажливо обминувши мене, вони миттю перескочили на звинну жіночу постать і занурились в оксамитово-сіру глибінть нерухомих і широко розплющених очей-озер. І там Брухові очі потонули...

А тим часом хтось невідомий невпинно налізував дрібне намисто секунд, спритно перетворюючи їх у досконало-викінчені, ідеально-заокруглені краплини, що мають у нас назву «хвилин». Ця мовчанка трьох тривала надто довго і здавалася мені прірвою, в яку ми з Марусею так несподівано звалилися, і з якої рятунку нема й бути не може. Усім еством моїм я відчував крайню непристійність цієї мовчанки, а разом із тим і мою власну неспроможність її порушити. А зрештою, щб міг я сказати?!? І я справді не казав нічого, з'їдаючи очима цих двох: Марусю і Бруха.

Один Бог знає, як довго тривала б ця німа сцена трьох, якби Брухів кашель не врятував становища.

— Кхи, кхи, акхи, — раптом зайшовся Брух, неначе дитина хвора на коклюш. Обличчя його вмить почервоніло, і рясні краплини поту мереживом укрили чоло над неохайно навислими, густими й чорними бровами: — Акхи!

Я бачив, як вдягнене в чорний шкіряний плащ тіло тряслося, неначе в лихоманці, як вирачилися маленькі чорні вуглики очей, і здавалося мені, що вони ось-ось вискочать із призначених для них заглибин, щоб жити своїм власним, окремим від Бруха життям.

Я бачив також і те, що Маруся з неприхованою приемністю спостерігала цей кашель, забувши про свої обов'язки господині цієї жалюгідної людської нори, від якої вже віяло холодом пустки. Марусині маленькі рученята зложилися чомусь до купи перед її грудьми, — зовсім як у тих співачок, що, дійшовши до високої ноти, допомагають собі ще й руками: мовляв, — ану-ж бо ще хоч трошечки вгору, ану ж бо ще! Марусині очі, в яких щойно віддзеркалювався жах перед найприкришою з усіх несподіванок, — з початком Брухового кашлю відразу втратили цей вираз перейнятості жахом, по самі вінця налявшись цілком очевидним вдоволенням. Ті іскристо-сірі очі, здається, рахували кількість Брухових «акхи», насолоджуючись видовищем пропасниці, що трясла загорненим у чорну шкіру тілом, неначе буря жалюгідним деревцем.

Маруся мовчала: ні звука не злетіло з її ледь-ледь усміхнених уст. Але вираз її очей, обличчя, рук і постава всієї постаті промовляли надто красномовно: — «Ану ж іще трошечки! Ану ж іще наддай!», заохочуючи вичерпаного вже Бруха до дальшої, ще вищої «гори» в його виснажливим кашлі.

Нарешті, Брух, слухняно досягнувши шпिला «гори», почав спльовувати рожево-сіре харкотиння просто на підлогу. Тоді на мінливій поверхні Марусиних очей-озер гнівним, гарячим

відблиском сплила огида. Це була цілком натуральна й непереможна огида здорової ще людини перед харкотинням сухітника.

— Що ж... ви мовчите? — хтів би... я... знати! — захлинаючись, спитав Брух, звертаючись виключно до Марусі й демонстративно обминаючи мене поглядом.

— Я чекаю! — з ледяним спокоем у голосі відповіла Маруся і, витримавши театральну павзу, додала недбало: — Терпеливо чекаю, поки ви, товаришу Брух, зайшовши до моєї хати, скажете, нарешті, нам — тут присутнім — «Добрий вечір!» Я сподівалася, зрештою, що ви привітаєте нас хоча б тоді, коли вичерпається реґлямент вашого кашлю, бо ж «слово» мали тепер не ви, а ваш кашель. Чи ж не так?

— Так, — відгукнувся Брух, витираючи хусточкою рясний піт із чола, щік і шиї: — Слово справді мав мій кашель.

— Але, як бачу, я помилилася: — «Добрий вечір!» так глибоко заховався десь у бічній кишені вашого шкіряного плаща, що ви неспроможні витягнути його на поверхню навіть і тоді, коли ваш кашель поставив, нарешті, крапку у вигляді цієї ось калюжі.

І Марусин палець зневажливо витягнувся в напрямку рожево-сірого озерця густого харкотиння, що вилискувалось, неначе розіллята сметана на відносно ще чистій підлозі, а бездоганний малюнок Марусиних уст спотворився гримасою непривітної огиди.

Брух слухав мовчки, але вираз його ще й досі **напружених і вологих від сліз очей, здається, заохочував Марусю взяти ще більшу «гору»:** «Ану ж додай до сказаного ще щось! Ану ж!»

... І... після короткої, зовсім невтриманої павзи Маруся додала:

— Ви... нахаркали в моїй хаті, але ви ще й досі не спромоглися вимовити жодного слова привіту! Невже така-от ваша поведінка може бути зразком »культури советського побуту«, якої так дбайливо вчить нас — безпартійну масу — керована великим Сталіном партія, а в тому числі й ви, як вірний син цієї партії?!? Адже ви, як вихователь мас, маєте бути зразком для наслідування!

Я бачив, як вибагливі пасма гарячкового рум'янцю пожежею охопили Марусине личко. Вона досягнула б і не такої ще »гори«, але, на щастя, їй раптом забракло повітря. Вона схопила його жадібно й замовкла. Тоді вдруге ще грізнішою хмарою нависла над нами тиша несказаних покищо слів, — тиша, в якій голосною струною бриніло Марусине останнє, чітко й дзвінко вимовлене речення... Стрілою влучило воно в »болюче« місце Брухової особистості: він же пишався »культурою советського побуту«, скрізь і всюди реклямуючи себе полум'яним апостолом і гідним представником цієї »культури«.

— Не гнівайтесь, Юпітере, прошу вас, бо... ви помиляєтеся! — роблено-спокійним голосом заговорив Брух, але з гоном секунд голос його міцнішав, набираючи властивої йому сили й упевненості: — Бачите, тут справа зовсім не в моїй культурності, а в моїй крайній розгубленості. Зайшовши до вашої кімнати, я дістав враження, які приголомшили мене до такої міри, що я втратив здібність говорити. Ну, а слідом за тим цей напад кашлю... А в процесі того кашлю я зовсім забув про те, що я ще не

привітався. Отже, прошу вибачити мені... Добрий вечір!

Брух замовк, марно шукаючи контакту з Марусиними очима: він нагадував мені пса, якого щойно зовсім несправедливо побив хазяїн. Цей вираз підвладности був до такої міри неймовірним для Брухового зарозумілого обличчя, що я мимоволі прикипів до нього очима. Ось, нарешті, прийшла хвилина, коли не він мене, а я його бачив наскрізь! З непомильністю загострено-тонкої інтуїції я відчував, що Брух перебуває саме в тій безнадійній стадії закоханости, коли мужчина стає гумовою іграшкою в руках жінки, втрачаючи все: амбіцію, авторитет і людське »я«.

— Добрий вечір, товаришу Брух, — не зразу відповіла йому Маруся: — Я б запросила вас сісти, але, як бачите, крім підлоги, в мене нема іншого місця для сидження.

— Бачу. Але я хотів би знати, що це все значить. Чи не ваші це речі стоять у вестибюлі?

— Так, мої! А значить це все ось що: я вийшла заміж і переїжджаю на нове помешкання.

— Ви... вийшли заміж?!? — пекучі вуглики Брухових очей, на мить метнувшись у мій бік, знову напнулися й стали загострено-напруженими: вони знову готові були вискочити з призначених для них заглибин, щоб почати жити самостійним, окремим від Бруха життям: — І хто ж ваш чоловік, якщо це не таємниця?

— Інженер Мещерський.

Грянув грім, і розірвалася блискавка... Іскристим полум'ям загорілася вона в глибинах Брухових очей і вмить погасла. У цю мить він щось збагнув, щось усвідомив, на щось рішився, бо... раптом почав щосили трясти спочатку

Марусину, а потім і мою праву руку своїми обома.

— Дуже, дуже радий! Вітаю вас обох від душі! Це справді дуже приємна несподіванка.

На цей раз уже над моєю головою розривалася блискавка, але в тій хвилині її іскристе полум'я не запалило вогника зрозуміння в глибинах мого мозку. Ні, ні! Відповідаючи стиском на неначебно й справді дружній стиск Брухових рук і вдвляючись у його нібито й широко усміхнене обличчя, я не розумів нічого. Я був заскочений, спантеличений і розгублений, а Брух тим часом усе тряс і тряс мою праву руку, патетично запевняючи мене в своїй найцирішій до мене прихильності.

А чверть години пізніше Брух з власної ініціативи ретельно допомагав нам вантажити Марусині речі на підводо «соколиків».

— Ваша адреса? — діловим тоном спитав він, прощаючись, коли навантажена підвода рушила з місця.

Брухові пальці цупко стискали олівця, Брухова неохайна чуприна низько звисала над бльокнотом, а ми з Марусею, обмінявшись поглядами, мовчали, бо... що мали ми зробити? Не дати адреси? Дати фальшиву? Чи, може, дати справжню?

— У нашій помешканні тепер ремонт і безладдя... Я не запрошую вас до себе, товаришу Брух! Чуєте?

— **Покищо** не запрошуєте, чи **взагалі** не запрошуєте?

Маруся, спіткнувшись зненацька, розгублено замовкла, а Брух терпеливо очікував, уперто, але надаремне шукаючи контакту з її очима.

— Покищо, — вимушеним, погаслим голосом ледве чутно вимовила Маруся.

— Отже, — ваша адреса?

Той самий погаслий голос продиктував Брухові докладну адресу.

Я хотів уже наздоганяти підводу, коли раптом згадав, що ми забули замкнути Марусину кімнату, і побіг нагору: адже мусіли ми віддати ключа «соколикам»! Опинившись біля дверей щойно спорожненої кімнати, я мав на увазі, по можливості, швидше замкнути двері, не заглядаючи до середини; але якась непереможна цікавість штовхала мене глянути ще раз — востанне на цю келію моєї небезпечно-гарної нареченої.

Опинившись у кімнаті, я включив світло й глянув... Сіра стіна сусіднього будинку присунулась і стала зовсім щільно біля самого вікна, заглядаючи мені в саму душу. Та стіна здавалася мені чорною, як дно глибокої, щойно викопаної могили. Щоб урвати цей дошкульний контакт, я, відірвавшись очима від клятої стіни, глянув довкола: уся кімната гнобила мене пустою, а її голі, як у в'язниці, стіни насувалися на мене з усіх боків, здушуючи мій віддих і ханаячи мене за горло. Шукаючи порятунку й зовсім забувши про те, що є ще й двері, я глянув на підлогу. Там — під сліпучим світлом забутої лампочки миготіло й вилискувалось вибагливої форми озерце рожево-сірого харкотиння. Як це не дивно, але чомусь, не зважаючи на метушню останніх хвилин, це озерце лишилось недоторканим: ніхто з нас не розчавив його. І жило воно своїм власним, окремим і незалежним від Бруха життям, сіючи довкола смерть: це було харкотиння сухітника...

І таке-от харкотиння Брух розпльовує всюди: в очоленій ним установі, в обкомі партії, в помешканнях знайомих, у театрі, на вулицях і в парках, де граються діти... Скрізь!

Я раптом забув про всі мої справи: я заляк, пильно вдивляючись у блискуче, миготливо-мінливе дзеркало сметаноподібного озера, на самім дні його щось вичитуючи, а дець у глибинних закладах мозку воскресала моя колишня розмова з Завадою про Брухів кашель...

Брух розкладається зсередини... Брух — людина, Брух — втілення певної системи і Брух — дракон... Пекуча ненависть мільйонів до Бруха-дракона, — хіба це не туберкулі, що множаться в його організмі?!? А хіба Брух-дракон не розпльовує по всьому світі свого харкотиння? І хіба не живе воно своїм власним життям, сіючи довкола заразливу, смертельну хворобу? Скрізь і всюди, по всьому світі...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Який же з мене агітатор?!?

— Розпишіться! — комарем прозуділа в мене над вухом косоока Дуся.

І в ту ж таки мить на мій стіл — перед самі очі була покладена недбалим жестом оповістка, що зобов'язувала цілу низку осіб з'явитися після роботи до парткабінету. Я почав, було, вчитуватися в список поіменованих осіб, але Дуся, стоячи в мене за спиною, нетерпеливо ткнула гострим нігтем наманікюреного пальця напроти мого прізвища і прозуділа імперативно:

— Тут!

І не встиг я дописати останньої літери мого прізвища, як Дуся вихопила в мене той список і... показавши мені спину, пішла оповіщати далі.

Я був заскочений, але, покликавши розум на допомогу, я заспокоїв себе: це ж не може бути арешт, бо викликали оповісткою тридцять осіб нараз, — і не до спецсектору, а до парткабінету. Я взявся сяк-так до роботи, але виклик цей не переставав інтригувати мене протягом цілого дня.

— А-а-а! І ви... тут, товаришу Мещерський?!? — здивовано усміхнувся до мене масивної комплекції Загірний, — той самий Загірний, з яким я полемізував на пам'ятних зборах у справі виключення Орисі зі спілки.

— Як бачите! — відповідь я дуже стримано, займаючи один із вільних іще стільців.

— Бачу, бачу! — граючи масними очима, знову озвався Загірний: — А в додаток до цього я сьогодні ще дещо бачив.

— А саме? — спитав хтось, — мабуть, просто з дешевої цікавості та щоб якось убити нудні хвилини очікування.

— А саме, — вів далі Загірний, якому, очевидно, свербів язик, щоб таки сказати те »щось«, яке стосувалося мене, але про яке я не розпитував: — А саме, — уже друкується наказ про призначення товариша Мещерського на посаду старшого інженера з відповідним піднесенням платні.

Мене так довго й так уперто тримали в »чорнім тілі« рядового інженера, що я сприйняв слова Загірного, як недотепний жарт, на який краще не звертати жодної уваги. Саме тому я почав мовчки розглядатись довкола, демонстративно пустивши все сказане Загірним мимо моїх вух. А те, що я бачив довкола, справді належало до найбільших див: я сидів в оточенні комуністів, комсомольців і близьких до партії людей типу Загірного. Яким чином міг я потрапити до подібної компанії?!? І навіщо?!? Чи це, бува, не сон?

Саме в цій хвилині за червоним столом парткабінету з'являється добре знайома постать Якова Борисовича: руки, як звичайно, відпочивають у глибоких кишнях штанів-галіфе, неохайна чуприна чорним півостровом вирізьблюється на білім кістлявім чолі, з-під навислих чорних брів пекучими вугликами нишпорять очі по слухняних обличчях тридцятьох покликаних, а трошечки скривлена в правий

бік усмішка відкриває великі, тісно посаджені жовтої кости зуби...

— Увага! — тихо говорить він, і стає тихо: — Тут я зібрав тих, кому довіряє партія Лєніна-Сталіна, — тридцять передовиків нашого тресту, на яких покладається винятково-відповідальне й виключно-почесне завдання бути агітаторами під час передвиборної кампанії. Акхи!

Тут він зробив вимушену павзу, бо закашлявся. Заспокоївшись, оглянув усіх нас так пильно, немов би хотів наочно переконатися в тому, чи всі ми справді пишаємося виключною честю бути агітаторами. На одну мить, що тривала не більш секунди, але здалась мені вічністю, його очі гарячими вугликами пірнули в глибінь моїх очей, — мовляв, ну, а ти ж, щоб на це скажеш? Мовчиш?!?

І не урвавши ще цього контакту з моїми очима, він уже вів далі з властивою йому красномовністю, пишністю в окремих виразах і патосом нанизуваних в екстазі фраз.

— Вибори до Верховного Совету ССРСР увійдуть в історію, як величне свято на безмежних просторах батьківщини соціалізму. Це — свято, на яке спрямовані заздрісні очі трудящих всесвіту. Це — справді всенародне свято, бо вперше в історії всесвіту вибори до парламенту відбудуться за принципами найдемократичнішої в світі Сталінської конституції. Я не сумніваюсь, що всі тут присутні досконало засвоїли Сталінську конституцію, і тільки тому не спиняюсь тут на її справді неперевершених якостях в порівнянні з конституціями всіх інших народів і за всі віки, але ви — агітатори маєте все це як слід роз'яснити робочим масам. Це буде змістом однієї з тих бесід, які кожний з

вас, згідно з пляном обкому партії, має виголюсити в бараках робітників-будівельників. Це буде... акхи, акхи, акхи...

Пропасниця кашлю трясла Брухом, як буря деревцем, а краплини поту тим часом мережили йому чоло, верхню губу й підборіддя... Ми терпеливо очікували, поки Брух, досягнувши якоїсь, йому відомої »гори«, спромігся, нарешті, відкашлятись і... виплюнути харкотиння просто на підлогу. Розуміється, ніхто не наважився зробити йому зауваження, що це — негігієнічно...

— Це буде найважливіша й третя з черги бесіда. Акхи...

— А перша ж і друга? — медовим голосом спитав Загірний, що їв очима Бруха, як той солдат начальство.

— Перша буде на тему »Досягнення великої Жовтневої революції за 20 років«, друга »Державний Устрій ССРСР«, — піднісши вгору цілу копичку продовгастих папірців, товариш Брух додав: — Ось календарний плян усіх восьми бесід. Кожен з вас одержить примірник цього пляну й відповідну літературу.

Відповідна література й справді лежала правильними чотирикутними гірками на Бруховім столі, слухняно чекаючи того моменту, коли, за допомогою довгих Брухових пальців, вона потрапить до наших рук і портфелів, а з цих останніх — в лябораторію нашого мозку, щоб звідтам потоками добре вивчених речень слухняно переливатись у голови й душі робітників-будівельників та їхніх родин. Вісім бесід — вісім нередвиборних інъекцій.

Так думав я, нерухомо уп'явшись очима в гори відповідної літератури і загубивши на па-

ру хвилин нитку Брухової інструктивної промови, що наповнювала наші голови відповідними вказівками.

— Акхи! Тридцять бараків — тридцять агітаторів. Кожний з вас одержить один, точно визначений барак. Комсомолок прикріплено до жіночих бараків, комсомольців — до чоловічих, а дещо старших віком людей — до сімейних бараків. Це для того, щоб особистість, вигляд і вік агітатора якнайкраще імпонували слухачам. Кожний агітатор мусить увійти в довір'я всіх мешканців свого бараку, сподобатись їм, захопити їх силою свого переконливого слова, злитися з ними в єдину пролетарську родину, що називається бльоком комуністів і безпартійних. Зрозуміло?

— Зрозуміло! — хором відповіли агітатори.

— А коли настане вчистий день всенародного свята, кожен агітатор, як той пастух, поведе своїх слухачів (він не сказав »овечок«) до виборчих урн, демонструючи таким чином нечуване й незнане ще в історії всесвіту єднання комуністів і безпартійних. Це єднання має дати сто відсотків голосів за тих кандидатів, яких виставляє блок комуністів і безпартійних. Остання бесіда кожного з вас буде присвячена біографіям і особистим характеристикам цих справді всенародних кандидатів. Усе ясно?

— Усе ясно! — слухняно відповів хор.

— Чи дозволите запитання? — спитав я.

— Будь ласка.

— От скажемо, наприклад, доповідаю я робітникам про досягнення соціалізму за 20 років на одній шостій кулі земної, і раптом хтось... поставить мені якесь запитання побутового чи громадсько-політичного характеру, на яке я, на-

віль і після прочитання призначеної для агітатора літератури, неспроможний буду відповісти. Адже я ніколи агітатором не був, і це всім добре відомо. До того ж я — не комуніст, а замолоду навіть і комсомольцем не був. Як інженер, я у вільні хвилини читаю технічну літературу, а щодо політграмоти, то я зовсім малограмотний. Який же з мене агітатор?!?

Мої мотиви здавалися мені абсолютно переконливими. Виложивши їх, як незаперечні речеві докази на Брухів червоний стіл, я замовк: вичерпався. Але я всім своїм еством відчував, як переможно бриніло в повітрі парткабінету мое останнє речення, в яке я вложив цілу гаму внутрішньої експресії. Це був справді сильний акорд, під враженням якого перебували кілька секунд усі присутні, але... не Яків Брух.

— Акхи! Який з вас агітатор? — питаєте ви, — тихесенько й ласкаво заговорив він: — Якнайкращий! Чудовий! Незрівняний!

При цьому тонкі й рухливі ніздрі його зверненого трошечки праворуч носа, щось занюхавши, розширились і тремтіли, а тісно-посаджені жовтої кости зуби надавали йому дивної схожості з хижою твариною, що ось-ось перекусить горло своєї жертви: ось-ось!

— Кращого агітатора, як ви, у нашій тресті нема! Вони всі (він зневажливо мотнув чуприною в бік усіх агітаторів) — ніщо в порівнянні з вами! Ваш виключний хист промовця, який ви так блискучо виявили... одного разу... на зборах! Культура слова, будова речення, експресія, манера тримати себе і... зовнішність, — усе це якості, яких бракує іншим агітаторам. Щождо вашої політичної малограмотности, то це, розуміється, мінус, але він жодної ролі

не грає, бо... акхи, акхи! Від вас вимагається лише переповісти власними словами те, що ви знайдете в цих книжечках. Ні на крок від цих золотих книжечок! А на запитання, які вам поставлять ваші слухачі, ви взагалі не смієте відповідати!

— Не смію?!? — перепитав я розгублено.

— Так! Не смієте! Ні ви, ні будь-який інший агітатор! — гострою сокирою відрубав Брух і, витримавши павзу, вів далі тоном терпеливого педагога: — До речі кажучи, товариш Мещерський порушив питання першорядної ваги, і я йому за це вдячний. Отже... Увага! Прошу всіх присутніх прийняти до неухильного виконання ось яку директиву щодо вашої поведінки в бараках. Акхи! Ви приходите точно в призначену годину. Робітники з родинами на вас чекатимуть. Ви промовляєте на тему даної бесіди не менше 50 й не більше 55 хвилин. Скінчивши промову, питаєте голосно: — »Хто має які запитання?« Припустимо, що вам буде поставлено два-три, а може й десять питань. Уважно занотуйте собі кожне питання поруч із прізвищем того, хто його поставив. Після цього, глянувши на годинника, констатуйте, що ваш час уже вичерпано, а тому всі відповіді на поставлені запитання ви дасте наступного разу. Оскільки ж бесіди ваші відбуватимуться через день, то ви наступного після бесіди дня прийдете сюди — до парткабінету, звернетесь до мене, і я відповім вам на всі поставлені вам запитання. Якщо ж мене не буде, то тут у парткабінеті спеціально чергуватиме інший представник обкому партії, від якого ви й одержите потрібні вам відповіді. Як бачите, товаришу Мещерський, ва-

ша політ-малограмотність вам не заваджатиме!
Чи ж усім уже ясно?

— Ясно! Ясно! — хором, як школярі, загули агітатори, але в тім хорі не було мого голосу, і Брух це зауважив.

— Ще одне зауваження, — він говорив, дивлячись мені просто в очі, неначебто виключно для мене: — Прийшовши до вашого бараку наступного разу, ви перш за все відповідаєте на всі запитання, — розуміється, точнісінько так, як відповів на них я чи інший представник обкому. Після цього ви провадите вашу чергову бесіду, а після закінчення її знову нотуєте питання поруч із прізвищами тих, хто їх поставив. Ясно?

— Як на долоні! — захоплено вигукнув Загірний: — Ви так чудово все роз'яснюєте! Так...

— Ще не зовсім, як на долоні! — обірвав його Брух: — Бо, крім питань по суті даної бесіди, не виключені й скарги побутового характеру, і вам треба знати, як себе поводити.

Я глянув довкола: обличчя агітаторів витягнулися, очі пажерливо їли Бруха, а він, витримуючи павзу, смакував ефект хвилини.

— Отже, до кожної, без винятку, скарги ви маєте поставитися з максимальною увагою: не лише вислухати, але й розпитати як слід, занотувавши собі зміст скарги та прізвище подавця.

— Ніяких покращень не обіцяючи? — спитав я, бо мене прорвало...

Брух зиркнув на мене з виразом нищівної іронії, що миготіла і в захованих під чолом очах-вугликах і в складі зневажливо скривлених уст.

— Покращення побутових і, зокрема, житлових умов — це справа не ваша, а міськ-

ради, — тоном янгольськи терпеливого педагога пояснював Брух: — Занотувавши скаргу, ви маєте пообіцяти, що передасте її до міськради кому слід, і що житлові й побутові умови робітників буде незабаром покращено.

— І маю я справді спрямовувати всі ті скарги до міськради? — знову спитав я.

— Ні! — відрубав Брух упевнено: — До мене! А я вже знатиму, що з тими скаргами робити. Я їх спрямую, куди слід. Це вже не ваша функція!

Кинувши погляд на ручного годинника, Брух заметушився.

— Ми з вами так і до бараків спізнаємось! Адже на нас уже чекають!

— Як?!? Та хіба ж ми вже сьогодні починаємо агітувати? — різко вигукнув я, і був у моїм тоні невдало прихований жах, була розпука безвихідности.

Брух глянув мені в очі, і я раптом відчув себе прозорим: мое внутрішнє, глибоко-заховане людське »я« стало вмить розкритою книгою під склом, з якої читав Брух: вільно читав!

— Ні, ні! Заспокійтесь, товаришу Мецерський! Ви маєте ще цілих три дні для читання відповідної літератури, а сьогодні має відбутися перше знайомство має зі своїми агітаторами та прикріплення кожного з вас до певного бараку.

І він, карбуючи слова, зачитав список прикріплення до бараків, з якого я дізнався, що інженер Павло Мецерський є агітатором сімейного бараку ч. 23.

Не минуло й п'яти хвилин, як у портфелі кожного з нас лежала відповідна література, а

на додачу ще й розроблений обкомом партії календарний плян агітаційних бесід. Усе було в порядку.

Тридцять озброєних таким чином агітаторів, вийшовши на вулицю, слухняною чередою сунули за Брухом, як та нитка за голкою. Змішаний з першим снігом дощ сліпив агітаторам очі... Низько-низько нависали над містом сірі, вагітні сніговією хмари, неначе чиїсь неохайні, кострубаті брови над заплаканими очима. Ледь-ледь блимали вуличні ліхтарі, віддзеркалюючись на мокрому, блискучім асфальті, але не відважуючись розрізувати загаптованого рясним дощем присмерку.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Федько Хамула

Староста бараку число 23, як видно, добре постарався, бо дерев'яні, почорнілі від довгої служби стіни «залі» справді з'єднували в своїх похмурих обіймах усе населення: молодших і старших, малих і старих, щойно народжених і кандидатів у покійники. Усі були тут — однаково брудні, занедбані й обідрані... На всіх, що були тут, дивився, усміхаючись, творець «найдемократичнішої» в світі Сталінської конституції: дивився зі стіни поруч із творцем доби — Єжовим... Запах людського поту вкупі зі специфічним «одеколоном» давно немитого тіла здавався мені солоним, як сама сіль, і квасним, як оцет. Брух і я стояли на підвищенні біля нічим не накритого дерев'яного столика.

— Товариші будівельники! — з неперсвершеною сердечністю в голосі почав Брух: — Ось уже двадцять років, як уся влада в СРСР належить пролетаріатові. Ми з вами — пролетарі з діда-прадіда маємо виключне щастя жити під диктатурою пролетаріату, під ласкавим сонцем найдемократичнішої в світі Сталінської конституції. Як усім вам відомо, незабаром настане великий історичний день виборів до советського парламента за принципами Сталінської конституції. Щоб як слід зрозуміти всю велич цієї дати, щоб збагнути, яким виключним щастям володіє пролетаріат на одній шостій кулі земної, вам треба трохи скупчитись, задума-

тись і зупинитись, відірвавшись на якусь годинку від ваших щоденних інтересів. Допоможе вам у цьому найкращий агітатор нашого тресту, блискучий промовець — інженер Мещерський. Ось він перед вами!

Зробивши театральний жест рукою в мій бік, Брух додав солодким, як мед, голосом:

— У дружніх бесідах із ним ви, товариші будівельники, знайдете себе, свою душу, свій власний пролетарський шлях — шлях єднання комуністів і безпартійних, що приведе вас 12-го грудня до виборчих урн, як єдину родину пролетарів.

Брух замовк, і стало тихо, як у домовині. Брух, мабуть, очікував грому пролетарських аплодисментів, але їх не було. Був лише сморід заскорузлого брудного тіла. І була злива людських поглядів, спрямованих на Бруха й на мене.

— А як же їх звать? — пискнув несміливий дівочий голосок із самої гущі натовпу.

— Мещерський Павло Миколаєвич!

Мені не залишалось нічого іншого, як поклонитися цьому натовпові справжніх пролетарів, що я й виконав сумлінно, відчуваючи весь тягар зложеної на моє обличчя суми людських поглядів. Я почував себе, як щойно пришпилений голкою колекціонера, але живий ще мотиль. Як і він, я хотів би, махнувши крильцями, злетіти з цієї ганебної трибуни. Як і він, я неспроможний був цього зробити, бо на цей раз голка страху пронизувала моє людське ество наскрізь, і червоні тільця моєї крові мовчали — приборкані...

Дуже ріденькі й зовсім недружні оплески були відповіддю на мій поклін. І ось настала хвилина, коли я за всяку ціну мусів видавити з

себе хоча б кілька слів. Я кашлянув, зробив над собою зусилля, але слів не було: вони кудись безнадійно провалились. Нависла хмара непристійно-довгої мовчанки. Дехто з пролетарів почав глузливо усміхатись очима, а слідом за тим і устами...

— Ну, дорогий Павле Миколаевичу, — в дружнім тоні звернувся до мене Брух: — Знайомтесь із масою! Розкажіть їм, коли ви до них прийдете, в які дні й години відбуватимуться бесіди! А я піду представляти агітатора пролетарям сусіднього бараку. До побачення, товариші!

— До побачення! — відгукнулося кілька голосів, і Брух вийшов геть тим живим коридором, який утворила йому маса.

— Товариші! — заговорив я млявим, чужим голосом: — Я прийду до вас через три дні. Зберіться тут усі на цьому годину вечора! Мої бесіди відбуватимуться через день і завжди в сьомій. Тема першої бесіди: »Досягнення Жовтневої революції за 20 років«.

Я відчував усю безкольоровість цих сухих, коротких речень, але краще я нездібний був говорити, а тому й поспішив зійти з ганебної трибуни вниз — у гуцу пролетарів, які цупким прстеном оточили мене.

— Скільки вам років? — зненацька спитав мене підстаркуватий уже чолов'яга у вилинялій, дірами мережаній фуфайці, крізь вибагливі отвори якої світило брудне, анемічно-худе і, напевно, завошивлене тіло. Маленькі карі розумні очі дивилися мені просто й довірливо в обличчя; картуз зліз на саму потилицю, показуючи скуйовджене напівсиве, давно нечесане й місяцями немите волосся, а вкриті щетиною

запалі лица свідчили про те, що якась хвороба з'їдає його організм. Хвороба, помножена на коефіцієнт мізерії! Усе це я схопив і збагнув за одну мить, і мені здавалося, ніби цього чолові'ягу я знаю давно.

— Сорок п'ять! — правдиво відповів я: — А вам?

— І мені ж сорок п'ять! — радісно вигукнув він: — Ровесники!

Його кістлява з чорними нігтями рука простягнулась до мене, і я міцно стиснув її.

— Будьмо знайомі! Фахівець-землекоп Федько Хамула. Ви не гнівайтесь, що я спитав, скільки вам років! Бо... це я не спроста... Бачу я, що наш агітатор не першої вже молодости, а це дуже добре. Я можу сказати, чому це добре...

— Скажи, скажи, Федько! — відгукнулося кілька охочих голосів, і перстень з людського, прсякненого солоно-квасним потом м'яса ще дупкіше охопив нас двох: мене й Федька.

— А тому це добре, що вони (тут він безцеремонно ткнув указовим пальцем мене в плече) проклятий царський режим собственими очима бачили. Рахуйте! 45 без 20-ти це 25! Значить, вони аж до 25 років, як і я — нещасний, під гнітом царизму самі собственою персоною мучились і бачили, як увесь наш народ мучився. А це багато значить! Чули? — Перша бесіда буде про досягнення Жовтневої революції за 20 років. От і подумайте ж тепер самі! Якби дали нам агітатора, який сам 20 років має, — чи міг би він у наші голови вложити, яке то пекло за царизму було, коли він сам про те пекло тільки з книжки знає? А Павло Миколаевич своїми очима бачили, як за царя Миколки всі робітники й селяни зиму й літо босі й голі хо-

дили, зиму й літо голодували. А тепер навіть я — Федько Хамула щодня хліб жую, фуфайку, штани й черевики маю. Розступись, братва! Нехай я покажусь їм у всій красі моїй!

Братва миттю розступилась, і я побачив Хамуліні штани й черевики. Перші були засмальцьовані до такої міри, що втратили колір, другі були ще досить добрі, але... непарні: правий черевик зашморгувався шнурком, а лівий був на гудзиках. Я миттю перебіг очима на ноги інших і побачив десятки пролетарських голів, укритих свіжим, сьогоднішнім болотом пальців, що соромливо висмикувались на свіже повітря крізь діри жалюгідних залишків колишніх черевиків. Усе на світі — відносно, і Хамуліні непарні черевики були ще справді добрі на тлі цієї взуттєвої мізерії.

— Що дивитесь? Тепер, спасибі великому Сталінові, ми всі, як один, у черевиках ходимо! І сорочка майже в кожного є. Ви, може, не вірите? Ей ти, Михайле! Ану, виходь сюди й покажи їм свою сорочку!

Хамула висмикнув із гуці натовпу молодого смаглявого хлопця в полинялій, а колись, мабуть, синій сорочці.

— Це вам не будь-що, а сатинова сорочка! А коли наш Михайло зі своєю дівчиною гулять іде, то він і галстук одягає. А де ви на всім світі знайдете робочого в галстуці? Ніде! Тільки в ССРСР! Закордоном тільки капіталісти галстуки носять, а в нас і Михайло-землекоп його має. Он що! А ви кажете!

Хамула енергійно витер носа указовим пальцем правої руки, відкашлявся і, сплюнувши на підлогу, вів далі:

— А, скажемо, квартира... Ось Павло Миколаєвич нам розкажуть, як за царя робітники й селяни зиму й літо в землянках або й просто під голим небом животіли, а тепер і землекопи в помешканнях живуть. Не вірите? Будьте нашим дорогим гостем і зайдіть до, якої хочете, кімнати! Просимо!

Я й справді відчув непереможне бажання глянути на їхні помешкання.

Не минуло й хвилини, як я вже стояв на порозі першої-ліпшої кімнати. Це була стандартна баракова нора, єдине вікно якої було завішене рядном. Справжнім селянським рядном! У кожному з трьох кутів стояло широке, дрантям застелене залізне ліжко, у кожному з трьох кутів животіла окрема пролетарська родина, і лише четвертий кут був спільним для всіх: там випромінювала тепло залізна піч, на якій варилась чиясь картопля, там було три стільці-інваліди та чорний від давньої служби столик. У далекім від мене кутку стогнала, скоцюрбившись на ліжку, чиясь стара мати, і кункою чорніла на сірій підлозі приготована до прання чорна білизна землекопа. Соромливо блимало вгорі світло маленької, засидженої мухами лямпочки, затуманюючи житлові гаразди советського землекопа. Це ж саме завдяки соромливості тієї лямпочки я так і не роздивився, чисто чи брудно було в цій норі.

— Скільки осіб мешкає в цій кімнаті? — спитав я діловим тоном.

— З дітьми десять! В однім куті — 3, в другім — 3, а в третім 4, — спокійно відповіла мені якась жінка з натовпу, що стояла за моїми плечима.

— І в кожній кімнаті так?

— Ні! Як велика родина, що душ 8 має, то їй дають окрему кімнату, а в більшості дві робочих родини — по 4-5 душ кожна — ділять одну кімнату пополам. А всі кімнати розміром однакові: такі, як оця...

— Якого фаху робітники живуть тут?

— Землекопи! — почув я сказану дружнім хором відповідь.

— Та воно, знаєте, відомо, що вчорашній селянин може тільки землю копати, — повчально додав чийсь голос із натовпу.

Ця несподівана репліка вкупі з отим рядном на вікні, від якого так пахло селом, блискавкою розрізує тьмавий присмерк нерозказаної історії цих людей. Я пильно вдивляюся в гущу затаврованих мізерією, злиднями і втомою облич, шукаю контакту з очима. Так! Здебільшого, це — вчорашні селяни. Вірніше — недобитки куркулів, яких навіть і оці жалюгідні недоноски міського одягу неспроможні зробити подібними до міських босяків типу Горьківського «Дна». І Орисині батьки, можливо, були б тут, якби їм пощастило не вмерти з голоду в 1933-му році. Тут кожна родина, напевно, не дораховує якоїсь кількості своїх членів, але про це навіть і натяком говорити не можна. Адже я — агітатор! Ганебність цієї ролі просякає все моє ество наскрізь чуттям непоборно-гнилої вологости. Похмуро й мовчазно прямую коридором до виходу, а натовп лявою пливе за мною. Всі мовчать. Як тяжко дихати! І то не лише від задухи, не лише від насиченості повітря пітом давно немитих, спрацьованих тіл! Нестерпна жага несказаних слів іскрами розпікає уста, а з гоном секунд вона стає ще пекучішою від усвідомлення, що слів же тих ні сьогодні, ні завтра, ні через

рік сказати вголос не можна. Ні сказати, ні написати, ні надрукувати!

— До побачення! — кажу я голосно, опинившись на ганку і, скинувши капелюха, махаю ним у повітрі. Я роблю спробу видавити усмішку на моїм обличчі...

— До побачення, Павле Миколаєвичу! Приходьте до нас! Ми вас радо послухаємо!

І ось я вже роблю крок, щоб зійти з ганку на полляту сніжним дощем землю, коли раптом...

— Почекайте хвилиночку! Почекайте! — з гущі натовпу метушливо висмикується знайома мені постать Хамули: — Дозвольте мені міцно-міцно-стиснути вашу чесну руку советського агітатора! Дозвольте запевнити вас, що ми всі — щасливі. Всі вдягнені, взуті й ситі, а в кожній кімнаті живуть, радіють, вільно дихають і плодяться щасливі родини советських землекопів. І хіба ж могли ви бачити щось подібне за клятого царя?!? Або тепер за межами ССРСР — в капіталістичних країнах?!?

Міцно стискаючи мені руку, Хамула дивиться мені просто в очі, а я вперто уникаю цього контакту, як грізної, небезпечної для життя прірви... Знайшовши на землі ржавого цвяшка, я дбайливо перевертаю його ногою і розглядаю, як виключно цікавий експонат. Трапляються ж бо інколи дуже цікаві цвяшки!

— З вас — непоганий агітатор! — кажу я Хамулі просто, щоб щось сказати.

— Він у нас не тільки агітатор! Він і співак — не останній! — відгукується з натовпу свіжий жіночий голос.

— Справді?!? — з недовір'ям перепитую я.

— А ось я вам зараз наймоднішої вшкварю,
— тоді й побачите, чи справді...

— Шірака страна мая радная,
Многа в ней палей, лесов і рек...

— з патосом виводить Хамула, стоячи в артистичній позі на східцях ганку перед натовпом і «акаючи» саме там, де треба, згідно з вимогами московського діалекту:

— Я другой такой страны не зна-а-ю,
Где так вольна дышет челавек!
Ат Маскви до самих — до акраін,
Кримскіх гор до северних марей
Челавек праходіт, как хазяїн
Неаб'ятнай родіні сваей.

Увесь Хамула від картуза й до п'ят іскриться в сяйві миготливого світла, що падає на нього від сусіднього ліхтаря. Я дивлюсь і слухаю, а пам'ять моя фотографує видовище, щоб заховати його в закамарках мозку назавжди: промовисті маленькі очі, скуйовджене напівсиве волосся й картуз на самій потилиці; густа щетина на запалих лицях сухітника, вибагливими дірама помережана фуфайка, засмальцьовані штани й непарні черевики. А голос у нього високий теноровий і свіжий, як у юнака.

— Челавек праходіт, как хазяїн
Неаб'ятнай родіні сваей, —

дружніми акордами підсумовує слідом за Хамулою хор злидарів-землекопів, що живуть, тішаться й плодяться під сонцем Сталінської конституції в бараці число 23.

Вони, як видно, мали намір співати далі цієї ж таки пісні — дуже поширеної, скрізь і всюди в Советському Союзі співаної, але раптом я сам для себе несподівано, використавши навзу, спитав голосно й з діловим зацікавленням:

— А як у вас щодо інтернаціоналу? Чи добре вмієте ви його співати?

— А якже! Вміємо! — з дивним блиском у своїх маленьких розумних очах радісно вигукнув Хамула: — Ось ви лише послухайте нас!

Тут він витримав павзу і... жестом руки владно звернувся до натовпу: мовляв, — співаймо, хлопці!

І заспівали дружньо на весь голос не лише хлопці, а й дівчата:

— Повстаньте, гнані та голодні
Робітники усіх країн!
Мов у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів.
Ми всіх катів зітре-ем на порох, —
Повстань же, військо злидарів!
Все, що забрав наш лютий ворог,
Щоб повернути час наспів!
Чуєш, — сурми заграли?
Час розплати настав!

Обличчя співаків потопали в присмерку бракового ганку, де бракувало лямпочки. Саме тому я бачив лише ноги співаків на дерев'яних східцях, освітлених тремтливими відблисками сусіднього ліхтаря. Це були ноги, що робили незабутнє враження на тлі співаних їх власниками куплетів! Ноги справжнього війська злидарів! Із дір майже кожної пари злиднями мережаних черевиків на мене дивилися заскоружлі пальці, щедро обмазані незасохлим іще тістом сьогоднішнього будівельного болота.

— Знаменито співаєте! — сказав я, не підводячи очей вгору: — Чудово!

Стоячи на східцях ганку спереду, Хамула був увесь у пасмі світла і виглядав, як той переможець, який щойно виграв бій. Я ще раз поти-

снув його брудну правицю, сказав усім »до побачення!« і, помахавши в повітрі капелюхом, тихо пішов геть... Щедро поливав мене змішаний зі снігом дощ, але я не підносив угору коміра і не прискорював кроку...

— Пусті слова про пра-а-а-во бідних,
Держава дбає не про нас!

— чув я дещо приглушені віддаллю слова інтернаціоналу, що птицями летіли мені наздогін:

— Нас мають за рабів негідних,
Доволі ж кривди і образ!

Я поковзнувся на слизькім асфальті й мало-мало не впав, утративши рівновагу... На якусь мить мені здалося, що полита якоюсь дивною рідиною земля гойдається під моїми ногами, а з нею разом гойдається й мій власний мозок. Адже я, як агітатор, мусів за всяку ціну довести цим злидарям, що слова про право бідних не є порожньою фразою, бо... советська держава (в даному разі УССР) дбає саме про них та про таких, як вони. Цю »істину« мали доводити й тисячі інших, краще, ніж я, вишколених агітаторів перед мільйонами підсоветських злидарів.

З трудом утримавшись на ногах, я спинився... Я не міг іти далі, бо слизька й мокра земля справді гойдалася, а весь СССР здавався мені величезною божевільнею, де психіатрами працюють брухи...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Дисонанс за дисонансом

— Бдітьність, бдітьність і ще раз бдітьність! — вигукував Яків Борисович на всю залу; розпечені вуглики його глибоко-захованих очей метали іскри гніву, а великі жовтої кости зуби були оскалені так одверто, як у тієї хижої тварини, що ось-ось перекусить горло своєї жертви.

Таким красномовним закликком до пильности Брух наелектризував свою доповідь про хід судового процесу над групою інженерно-технічних працівників, обвинувачених у шкідництві на шахтах Донбасу. Він витер спітніле чоло білою хусточкою, відкашлявся, сплюнув харкотиння на підлогу і, витримуючи довготривалу павзу, підозріло вдивлявся в ряди добре знайомих облич, що заповнювали залу клубу.

Саме напередодні виборів до Верховного Совету ССРСР всі советські часописи рясніли повідомленнями про суди над окремими групами контрреволюціонерів, націоналістів, меншевиків, правих та лівих опортуністів і всяких шкідників, яких Верховний Суд (окремих республік і ССРСР в цілому) незмінно засуджував до «найвищої міри соціального захисту» — розстрілу. У вироках суду незмінно писалося про те, що весь народ вимагає розстрілу, і що вироком смерті лише виконується воля багатомільйонного советського народу.

— Вороги народу не всі ще арештовані! Вони є і в нашій середовищі! — підкреслюючи кожне слово, чітко вимовив Брух, а півтисячі інженерно-технічних працівників нашого тресту сполохано завмерли під тягарем його пекучого погляду. Стало надто тихо. І тоді після чергової, з неменшою майстерністю витриманої павзи Брух заговорив на тлі цієї мертвої тиші майже пошепки. Мабуть, йому давало особливу приємність насолоджуватися тим враженням, яке робив його шепіт на зацікавлену масу слухачів.

А враження й справді було сильне. Оскалившись і час від часу захлинаючись від зайвої слини в роті, Брух хрипко й лиховісно шепотів про ворогів народу, яких НКВД — цей чуйний і вірний вартовий революції — не встиг іще виявити й виловити, але яких неодмінно треба виявити. Він категорично твердив, що контрреволюціонери, шкідники й негідники є і в нашому колективі, що вони присутні в оцій-ось залі, і що треба бути пильними, особливо-видючими і... нещадно їх виявляти. Він закликав усіх до »бдітельності«, до стеження кожного за всіма і всіх за кожним.

— Бдітельність, бдітельність і ще раз бдітельність! — шепотів він знеможено й ледве чутно, і від цього шепоту на тлі німої тиші мікроби страху міріадами розплоджувалися в моїй крові, повинню заливаючи мозок, стихійно паралізуючи волю.

І... знову павза, але на цей раз не така вже довга; змінивши раптом шепіт на крик, Брух патетично вигукує кілька блискучих фраз про виключно-щасливе життя в СРСР і про геніального творця цього масового щастя — великого Сталіна.

— Хай живе геніяльний вождь, друг, батько й учитель передового людства — Йосип Віссаріонович Сталін! — громовим голосом підсумовує Брух, оком переможця оглядаючи свою пришиклу й остаточно приголомшену аудиторію: — Хай живе сталінський — залізний нарком внутрішньої безпеки — Микола Іванович Єжов!

Як і личить досвідченому керівникові добре вишколеної оркестри, саме на цьому громовому акорді він зупиняється: він знає, що після його щойно виконаного блискучого сольового виступу слухняна оркестра має виконати не менш блискучий »туш«. Він не говорить нічого, він не наказує »Музика — туш!«, але його розуміють без слів усі присутні. Почувши вигуки, зв'язані з магічними іменами Сталіна та Єжова, п'ятсот людей, не шкодуючи рук, енергії та часу, дружньо виконують тривалі, бурхливі оплески, які не вгавають, повільно заливаючи повітря залі: ті оплески, неначе хвилі грому, — гучні й переконливі, до кожного серця досяжливі, грізні й промовисті...

Яків Брух виступом своєї оркестри задоволений: він усміхається, викривлюючи лінію своїх уст, як завжди, праворуч, і при цьому хижий оскал його тісно-посаджених великих зубів поблискує загрозово й упевнено, зневажливо й переможно.

А тим часом підбадьорені Бруховою усмішкою »музиканти« перевершують всякі сподівання, перевищуючи плянове завдання поверх усякої норми. Громові оплески стихійно перетворюються в справжню овацію, а Брух та численний штат його агентів стежать за тим, чи справді ж усі плещуть у долоні. Але плещуть, здається, всі, — отже, стовідсоткова масовість

вияву полум'яної любови до «великого» Сталіна — досягнена! Тоді Брух підносить угору свою білу з довгими пальцями руку, і... несамовиті шуми грому вщухають, як по команді: та біла Брухова рука впливає, як камертон диригента на велику, добре вишколену оркестру.

— Хто просить слова? — на тлі так магічно досягненої тиші п'ятисот питає Брух.

Мовчанка. Усі п'ятсот ніяково оглядаються довкола, шукаючи очима того, хто наважиться на таких зборах, як сьогоднішні, виконати сольо.

— Хто просить слова? — у голосі Бруха бри-
нить погроза, і він не усміхається більше.

— Я! — несміливо чується в задніх рядах, і з гущі присутніх виходить безпартійний фахі-
вець — інженер Соколовський. Це — старий чоловік, і поява його на трибуні робить вражен-
ня: він не виступав ніколи! Очі всіх миттю при-
кипають до його худорлявого, вкритого змор-
нками обличчя, до лисої, як коліно, голови, до тремтячих рук...

Соколовський хвилюється: надто довго від-
кашлюється, спорожнює носа, і, здається, не
почне говорити ніколи...

— Ми всі, як один, слухаємо вас, товаришу
Соколовський, — м'яко звертається до нього
Брух, як досвідчений педагог до боязкого учня.

Тоді нещасливий Соколовський, заїкаючись,
починає дуже блідо й безтемпераметно вислов-
лювати своє глибоке обурення діями проклятих
шкідників-негідників, яких вивело на чисту во-
ду пильне око НКВД і... посадило на лаву
підсудних... Ще частіше заїкаючись і раз-у-
раз ковтаючи зайву слину, Соколовський... ви-

магає... для всіх підсудних «найвищої міри соціального захисту» — розстрілу.

Я дивлюсь на Соколовського, з'їдаючи його очима. Я бачу його наскрізь, бо... Соколовський на трибуні ганьби нагадує мені мене на трибуні ганьби, а ми обоє — мотилів, щойно пришпилених до таблиці голкою колекціонера... Двох живих іще мотилів, яких колекціонер Брух пришпилив голкою страху до таблиці ганьби. Різниця між мною і Соколовським лише та, що я не говорив покищо нічого ганебного, а він ось уже говорить.

Як радо розправив би свої кольорові крильця пронизаний голкою мотиль! Як радо відірвався б він від таблиці, як радо полетів би ген-ген далеко — в зелені поля та гаї! Але...

Висловивши вимогу розстрілу для групи інженерно-технічних працівників Донбасу, інженер Соколовський надтріснутим фальцетом вигукує осанну «вождеві, батькові, друзові й учителеві передового людства». Він (бідака!) аж почервонів від напруги. І знову при одній лише згадці про Сталіна довго-довго не вщухає буря несамовитих оплесків, і знову плещуть усі, а Яків Брух усміхається, показуючи нам усім загрозливий оскал своїх хижих, неприродно великих зубів. Під загострено-напруженими поглядами всіх присутніх Соколовський, спотикаючись і ховаючи очі, незграбно прямує до свого місця в задніх рядах.

— Хто ще просить слова? — питає Брух.

— Я! — ця коротка відповідь була надто швидкою — без жодного інтервалу після запитання, а до того ж і надто впевненою — без жодного вагання, без жодного натяку на будь-яке хвилювання.

Усі бачили, як слідом за цим відрубаним »я!« з першого ряду крісел підвівся невеличкого росту чолов'яга в гарно-пошитім коверкотовім костюмі.

— Слово має директор нашого тресту товариш Красноф, — урочисто проголосив Брух, і в ту ж таки мить на трибуні з'явилося малпоподібне обличчя без жодного натяку на будь-яку рослинність.

Якби товариш Красноф був у спідниці, то ця остання пасувала б до його обличчя без порівнання краще від штанів. Продовгасте анемічне, блідо-жовтого кольору, з обвислими лицями й такою ж шиєю, з розгойданою нижньою губою, що показувала повний рот гнилих зубів, — це обличчя не мало в собі нічого від Мужности й Відваги. Це було потворне жіноче обличчя, чудом приліплене до цієї постаті в чоловічому костюмі. Воно пересмикувалось, викривлювалось у потворних гримасах, корчилось, здригалось і тремтіло, — так неначебто кожна його найменша рисочка жила своїм власним, окремим від власника життям.

Це були жалюгідні потуги перед промовою, і ми — маса — спостерігали їх з неприхованою цікавістю, бо ж директор наш на зборах з'являвся рідко, а виступав ще рідше, — хібащо десь раз на рік зі звітом про працю тресту. Ніхто ніколи не бачив його в кімнатах для співробітників, його не видно було навіть і в коридорах. Він сидів десь — у своєму окремішньому кабінеті, куди вступ для співробітників був заборонений, куди впускала спеціально вишколена партійна секретарка лише начальників секторів і то лише в точно-визначені для кожного години. Це була особливого ґатунку людина,

що займала виключне становище, це був не будь-хто, а сам директор нашого тресту — товариш Красноф. Так вимовляв своє прізвище наш директор, і так вимовляв його кожний, хто мав бажання йому догодити: »Товариш Красноф« — і ніяк не інакше!

— Товариші! Ось уже двадцять років, як ЧК-ГПУ-НКВД — цей вірний і чуйний вартовий — незмінно стоїть на сторожі здобутків великої соціалістичної Жовтневої революції! — такими словами, нарешті, родилась і почала жити промова нашого директора. Разом із цими словами прийшли в рух його руки, пальці, плечі, шия, тулуб тіла й навіть ноги, якими він раз-у-раз балянсував то праворуч, то ліворуч, — мабуть, для більшої переконливості. Разом із першими сказаними словами кожна найменша частинка його ества прийшла в рух, почала жити своїм власним, окремим від товариша Краснова життям. Враження залишалось таке, ніби всі шрубки, всі гвинтики, за допомогою яких окремі частини його організму з'єднувалися до купи, остаточно розгвинтились, розкрутились і не виконували більше своєї стримувальної функції. Тому руки гойдалися, як непричеплені в плечах до тулуба; пальці рухалися, неначе ледь-ледь накріплені якимись павутинками до рук; шия, здавалося, ось-ось одірветься, бо й вона не мала міцної сполуки ні з головою, ні з плечима... Одним словом, директор наш був увесь розгвинчений. А говорив він непогано: речення будував правильно, у відмінках і наголосах не помилявся, і »лінію« гнув саме туди, куди велить партія Леніна-Сталіна: генеральну!

— Я, товариші, — сам кадровий працівник ЧК-ГПУ-НКВД, я з Леніном не раз на спіль-

них засіданнях бував і з ним особисто не раз по-дружньому розмовляв. Про це я розкажу вам у січні в річницю смерті Леніна, а покищо прошу звернути вашу увагу на те, що я — член партії з 1911-го року. Я готував тріумф революції, я працював у підпіллі, не раз був арештований царськими жандармами, і тому, з приходом советів до влади, я свідомо віддав себе в розпорядження ЧК, як установи соціального очищення. Дев'ятнадцять років невинної праці на відповідальних постах в органах ЧК-ГПУ-НКВД дають мені сьогодні право висловитись перед вами з нагоди очікуваного вироку для шкідників на шахтах Донбасу.

Тут товариш Красноф зробив павзу, але руки його, розгойдані промовою, продовжували гойдатися, і обличчя його продовжувало корчитись, пересмикуватись і викривлюватись у гримасах, що були одна одної потворніші...

— Не для самовихвалювання я сказав вам, **хто** — я, а для того, щоб ви мені вірили й послухалися моєї поради. Жодного жалю не майте до тієї наволочі, що шкодила на шахтах Донбасу! Вимагайте розстрілу, як вищої міри соціального захисту! Вдумайтеся в ці слова! В данім разі розстріл є мірою захисту, а не карі! Ми з вами захищаємо нашу молоду державу, нашу многонаціональну єдність у вигляді єдиного могутнього СРСР, ми з вами захищаємо нашу культуру — національну формою і соціалістичну змістом, ми захищаємо нашу індустрію, колгоспний лад і щасливе життя, яке дав нам геній людства — великий Сталін!

Несамовита буря оплесків урвала промову товариша Краснова. На цей раз шалена буря овацій з вигуками, здавалось, розірве стелю:

— Хай живе великий Сталін! Хай живе наш батько, вождь, друг і учитель!

Брух і Краснов, зустрівшись очима, усміхнулись задоволено: добре вишколена оркестра грала сьогодні бездоганно!

— Ваші оплески, дорогі товариші, дозвольте розцінювати і як вияв палкої любови до генія всього людства — товариша Сталіна, і як масове схвалення моїх думок і порад. Запам'ятайте собі, що вбивство в ім'я соціального ідеалу не є злочин! Це лише засіб очищення суспільства від шкідливого елементу. Нехай же не буде місця у ваших серцях для милосердя, коли стоїть питання, жити чи не жити проклятим шкідникам, що підмінювали наше господарство, виконуючи замовлення капіталістичного світу! Лише найпекучіша ненависть — ось єдине почуття, яким охоплене тепер усе советське суспільство супроти шкідників Донбасу. Всі, як один, вимагайте розстрілу! Всі, як один, голосуйте за резолюцію, яку запропонує вам товариш Брух, — резолюцію, що є виявом нашого справедливого пролетарського гніву! Смерть шкідникам!

Промова директора скінчилась. Він, мабуть, очікував другої бурі оплесків, але цього не сталося. Лише ріденькі, недружні »хлоп-хлоп« у долоні увінчали його блискучу промову вірного сина партії Леніна-Сталіна та кадрового працівника ЧК-ГПУ-НКВД. Може, це жах перед вимогою смерти для наших же товаришів — членів однієї спілки — сковував людям долоні? А може... враження від особи промовця?

Красноф, кривляючись і вимахуючи руками, розгойданим кроком попрямував до свого місця в першій ряді.

»Мабуть, не так то вже легко й просто вбивати людей в ім'я соціального ідеалу, бо дев'ятнадцять років праці в соціально-очищувальних установах розвинули тебе остаточно!« — думав я, прикипівши очима до потилиці нашого директора: — »Один лише вигляд твій яскраво свідчить про те, що вбивство є злочин. Ти, напевно, не спиш ночами, і тіні вбитих в ім'я соціального ідеалу раз-у-раз привиджуються тобі!«

Зціпивши зуби, я чекав, що буде далі.

Слово взяв Брух. Чітко карбуючи слова, він голосно й імперативно зачитав заздалегідь заготовлену резолюцію, що вимагала від імени нашого колективу застосування до групи шкідників на шахтах Донбасу найвищої міри соціального захисту — розстрілу.

Резолюцію складено було добре: грамотно, коротко й переконливо. Прочитавши її, Брух умовно розділив залю на три частини й призначив трьох комсомольців-рахівників, а далі все пішло з кінофільмовою швидкістю.

— Хто за цю резолюцію, — прошу піднести руки вгору! — тоном категоричного наказу проголосив Брух: — І тримати їх піднесеними, аж поки не скінчиться підрахунок!

Миттю виріс густий ліс людських рук... А вирісши, заляк у повітрі, вимагаючи розстрілу. І були це руки інженерно-технічних працівників, що так дружньо вимагали розстрілу для своїх же колег, обвинувачених сьогодні в шкідництві. У цьому лісі рук була й моя рука... Яка ганьба!

Добре вишколена оркестра Якова Бруха без жодного фальшу знаменито виконувала центральний «номер» урочистої програми, а мотор-

ні комсомольці-рахівники спритно підраховували голоси — кожний у своїй частині залі. Брух з неприхованою приємністю спостерігав цей ліс нерухомо заклакх у повітрі рук, що вимагали вироку смерті для своїх товаришів, зовсім не знаючи суті справи. Усе йшло точнісінько так, як було заплановано. Знаменито! І вуглики Брухових очей переможно вдивлялися в гуцу слухняного лісу, перебігаючи з ряду в ряд, бо руки »росли« правильними рядами, підкреслюючи ще й таким чином свою слухняність.

Раптом Брухові вуглики спинились, неначебно об щось спіткнувшись. А спинившись, заіскрилились, налявшись гнівом по самі вінця.

Що це?!? Чи це, бува, не сон?!? Брух спинив свій погляд на одному з п'ятисот, що сидів у третім ряді скраю, демонстративно тримаючи обидві руки в себе на колінах. Уся зала принишкла, затаївши віддих, з німим жахом очікуючи, що ж буде далі... А Брух тим часом, не кліпаючи, дивився в ту саму точку і... мовчав; його мовчанка насичувала повітря електрикою з кожною секундою до все вищого ступеня. Може, Брух розгубився? Може, не знав, як вийти тепер зі становища? Адже правдивий рух людини в цій дисциплінованій симфонії вимушеної брехні, яку саме в цій хвилині так слухняно виконувала оркестра Якова Бруха, мав бриніти, як фальшива нота, ба навіть гірше, — як дисонанс, як божевілля... А може, один із п'ятисот і справді збожеволів?

Я сидів у крайнім лівім крилі залі ззаду всіх і, щоб розпізнати відважного, підвівся. Я побачив лише буйну шевелюру сивого, догори зачесаного волосся й заокруглену спину: більше нічого! Але й цього було більше, ніж досить: я

миттю пізнав і це буйне волосся, що відблискувало сріблом, і цю по-стариківськи заокруглену спину... Підвівшись ще й на пальцях і підтягнувшись, я спостерігав з височини мого росту, як твердо зустрічав Завада страшний погляд Брухових очей, вперто тримаючи обидві руки на своїх колінах. Це був несамовитий поєдинок поглядів, що тривав одну, дві, а може, й три хвилини, які здавалися мені прірвою без дна.

— Що ж це ви, товаришу, не приймаєте участі в голосуванні? — дуже тихо спитав Брух, карбуючи слова, як червінці.

Завада підвівся, і тоді я побачив його в профіль. Високий, худий, з сірим нервовим обличчям інтелігента четвертого покоління, з чорними, зовсім іще молодими очима, що в страшнім поєдинку з Бруховими очима від початку й аж до цього рішучого моменту були переможними.

— Я утримуюсь від голосування, — сказав Завада так упевнено, як говорив звичайно, і з тим відтінком флегматичности, який завжди відрізняв його від тисяч інших промовців. Таким тоном і голосом він сказав би за чайним столом: »Я утримуюсь від зайвої склянки чаю«, і саме в цьому й полягала суть його моральної перемоги над Брухом. Тон голосу, вираз очей і обличчя та загальна постава постаті важили в данім разі більше, ніж зміст сказаних слів, і це інтуїтивно відчула вся зала.

Але й Брух не розгубився.

— А-а-а! Он як! — іронічно протягнув він, не тікаючи очима з поля бою: — А... чому ж це ви утримуєтесь? Якщо це від нас не таємниця, то...

— Ні, ні! Це зовсім не таємниця, — в тому ж самому впевнено-флегматичному тоні відповів

Завада: — Я взагалі проти вбивства людини людиною, і саме тому за розстріл цілої групи людей голосувати не можу.

Стало так тихо, як у домовині. Нестерпно тихо. Завада сів, і скрип стільця під ним здавався криком... Але не кричав ніхто. Ніби нічого й не сталося, Брух, озброївшись олівцем, почав мовчки підраховувати голоси, підсумовуючи цифри, подані на стіл комсомольцями-рахівниками. Зробивши остаточний підсумок, він, очевидно, порівнював його з кількістю присутніх, і це забрало ще пару хвилин.

Замок стілець під тілом Завади, і тиша стала абсолютною, — так, зрештою, і мало бути перед винесенням вироку смерти цілій групі людей.

— Резолюцію, що вимагає розстрілу для шкідників Донбасу, прийнято **одноголосно, при одному, що утримався**, — діловим тоном проголосив Брух: — Збори колективу вважаю закритими.

З височини мого росту я бачив, як розступилися праворуч і ліворуч наші співробітники, з перебільшеною ввічливістю даючи дорогу Заваді, що вийшов із переповненої залі першим. Це була осамітнена постать однієї Людини серед багатьох людей.

Я штучно затримався в залі, шукаючи принагідної хвилини, щоб поговорити з Брухом. Я цілісінький день марно шукав цієї можливості; отже, тепер — після зборів я за всяку ціну мусів його зловити: справа була надто пекуча, надто невідкладна.

Я бачив, як живим струмочком витікала з дверей клюбу слухняна маса наших співробітників. Я бачив, як Брух, оточений невеличким колом своїх найближчих підлабузників, про щось гомонів біля стола президії. Я стояв на поготові й кинувся до Бруха стрімголов, як тільки поле біля нього звільнилось.

— Якове Борисовичу! — спитав я: — Чи можете ви приділити мені п'ять хвилин вашого цінного часу?

— Будь ласка! — досить чемно відгукнувся Брух: — Тільки не більше п'яти хвилин, бо я дуже поспішаю.

— О, я не потребую більше, як п'ять хвилин! — тут я зробив несподівану для себе павзу, бо дбайливо заготовлена фраза, з якою я мав звернутися до Бруха, раптом кудись безнадійно провалилась. То була знаменита фраза! Дипломатична, лагідна й добре обмозгована. Але... надаремне робив я зусилля зловити її хоча б за хвостик! А тим часом Брух залюбки спостерігав мою розгубленість і, насолодившись нею досхочу, взявся, нарешті, до складання розкиданих на столі паперів.

— Гм... Одна хвилина з ваших п'яти вже минула! — іронічно процідив він, ховаючи папери.

— Якове Борисовичу! — рішуче, різко й без жодного злагіднення заговорив я: — Вам доведеться пошукати собі іншого агітатора для бараку ч. 23, бо я не можу провадити агітаційних бесід...

І лише після того, як усі слова цих двох речень краплинами несподіваного дощу впали в повітря, лише після того, як, падаючи, вони одно по однім досягнули Брухових вух, я прига-

дав собі, що я ж мав у першій фразі в лагідній формі назвати причину, чому саме я не можу провадити бесід. Оце й була та сама фраза, яка в рішучий момент гадючкою вислизнула з тієї заглибини мозку, до якої так дбайливо я її заховав. Але було вже запізно...

— Ви, може, думаєте, що вам таким чином пощастить зірвати виконання складеного обкомом партії пляну переведення передвиборної кампанії?!? Якщо так, — то ви помиляєтесь, бо на ваше місце я негайно призначу іншого.

Брух говорив підкреслено-спокійно, але очі його метали іскри, і, коли він замикав свого великого жовтої шкіри портфеля, то його довгі, як у музики, пальці ледь помітно тремтіли. І я це бачив. Мабуть, того дисонансу, що злетів з уст Завади півгодини тому, порушивши симфонію Брухом керованої оркестри, було для нього більше, ніж досить на один день. І саме тому другий дисонанс, що так несподівано порушував гармонію ще краще вишколеної оркестри агітаторів, остаточно вивів Бруха зі стану загойданої вже рівноваги. Бо не лише пальці, але й губи його асиметрично окресленого рота тремтіли, і раз-у-раз смикався неслухняний мускул під лівим оком.

— Причина, Якове Борисовичу, полягає в...

— Мене абсолютно не цікавить, у чому полягає причина! — фальцетом заверещав Брух і показав мені спину.

Я вийшов зі зборів останнім і, прямуючи до виходу, спинився біля дошки з наказами. Чому спинився, — я й сам не знаю. Мабуть, просто механічно, бо був у полоні розбурханих думок.

Я так само механічно прочитав наказа про те, що П. М. Мещерського призначено на посаду старшого інженера з підвищенням місячної платні до 700 карбованців.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Нічя

Одного холодного листопадового вечора, коли за вікном висвистував вітер, несучи на крилах сніг, коли нечисленні пішоходці підносили хутро коміра вище, а носа занурювали в те хутро глибше, — у невеличкій, скромно, але зі смаком умебльованій кімнаті, під тінню розлогої, дома виплеканої пальми сиділо двоє. Шаховий столик роз'єднував їх, поле бою єднало їх, а затишне світло лямпочки, просіяне крізь густе сито зеленого абажура, з суворою нещадністю безстороннього судді показувало остаточну перемогу «білих» над «чорними». Довго й ніким не порушувана тиша легкою пухнасто-білою хмаркою нависла над головами грачів: з гоном хвилин та хмарка тиші ставала все глибшою, густішою, змістовнішою...

— Ви — знаменитий грач, Павле Миколаєвичу! — тихесенько й басовито забубонів, нарешті, власник «чорних»: — Від вас навіть і мата приємно одержати!

— Запевняю вас, що мені не легко далася моя перемога над вами! — відповів я і, підвівшись, додав: — Ви мені вибачте, Федоре Івановичу, але я мушу глянути, як почуває себе дружина.

— Я вже й сам хотів вам про це нагадати. Ідть! А я тим часом порозкладаю фігурки для нової партії. Згода?

Я навшпиньках вийшов і за пару хвилин повернувся назад.

— Ну, як же там? — жваво спитав мене Федір Іванович, і в глибині його блискучо-чорних очей-маслин замиготіла іскринка, яка краще всяких слів переконувала мене в тому, що це питання він ставить не тільки з обов'язку чемного гостя.

— Спить.

— А температура?

— Мабуть, дещо знизилась, бо на чолі — крапельки поту. Але дихання уривчасте, і в горлі хрипить.

— Гм... Ви навіть не уявляєте собі, як не до речі захворіла Марія Степанівна! Саме тепер — у зв'язку з передвиборною кампанією деклямації Ромашко були б на вагу золота, а вона, бідненька, он як мучиться! Мене робітники щодня питають, коли ж Марія Степанівна до нас приїде. Готують їй квіти й овації, несуть їй свою душу й серце, а про інших артистів і слухати не хочуть.

Він зробив перший хід, і гра почалась; але думки Федора Івановича ще не бігли по шаховій колії.

— Незабутне, виключне враження робить ваша дружина на слухачів. Кожне слово з її уст за душу хватає. Вона справді родилась артисткою, і ми всі мусимо сприяти її ростові.

Мій хід конем примусив гостя задуматись над долею своєї »дамки« і забути на якийсь час про Марію Степанівну. Ще одна хвилина, ще одна заковика, і... Федір Іванович потонув у морі шахових комбінацій, а слідом за ним потонув і я.

Минали хвилини, тікаючи з нашого життя у вічність під ритмічний акомпаньямент старовинного стінного годинника. Легесенька, пухнастобіла хмарка тиші над нашими головами знову почала густішати, глибшати й насичуватись нерозказаним змістом. Десь за вікном висвистував, стогнав, скиглив і дмухав снігом крилатий вітер, а за стіною чулися притишені кроки в шльопанцях, що свідчили про негасиму енергію тітки »три яблучка«, яка ще й досі не спала, доглядаючи хвору. А на килимі біля моїх ніг солодко мурликав тигристій кіт з офіцерськими вусами, зручно скрутившись калачиком. Мінливе море шахових комбінацій, проглинувши нас обох, зімкнулося над нашими головами і... понесло нас у хвилях...

— Торох! Торох! Торох!

Упевнене й владне торохкотіння в наші вхідні двері зненацька розрізало гострими ножицями білу хмарку густої, насиченої змістом тиші.

Від першого ж »торох« я рвучко скочив на рівні ноги й закам'янів, чуйно прислухуючись до дальших стуків.

— Що це ви, Павле Миколаєвичу, так підскочили, як опечений? — іронічно спитав мене гість: — Я не знав, що ви аж такий нервовий!

— А ви, може, зовсім не нервовий?!? — замість відповіді спитав я його, а вуха мої не переставали ловити несамовите торохкотіння в двері.

— Я... теж нервовий.

— І теж здригаєтесь, коли до вас уночі стукають?

— І теж здригаюсь, — тільки не підскакую, як оце ви...

А двері наші тим часом здригалися до такої міри, що готові були ось-ось зіскочити зі своїх старих, заржавлених завіс.

— Мене дуже дивує цей стукіт, бо всі наші сусіди й знайомі добре знають, що треба дзвонити, а не стукати. До того ж... чи чуєте ви, як оскаженіло гавкає Вовчик? Це — хтось чужий.

А Вовчик неначебто й справді сказився: він гарчав, захлинаючись від красномовного потоку свого заливчастого гавкання, він скакав і, напевно, вже роздирав зубами чиюсь штанину або полу плаща.

Я рішуче попрямував до вхідних дверей, а Федір Іванович і собі підвівся з-за шахового столика, і в його смаглявім самовпевненім обличчі щось ворухнулось: то затремтів неслухняний мускул біля яскравих, упевнено окреслених уст. Миттю приборкавши його, Федір Іванович оволодів собою, але тремтіння того мускула впало мені в око і запам'яталось на завжди, — дарма що тривало мить.

— Хто там? — спитав я, не відчиняючи дверей. Голос мій не тремтів, і я був цим задоволений.

— Та відчиняйте ж бо, нарешті! Бо ваш пес розірве мене на шматки! — сердито відгукнувся знайомий голос.

— Це ви, Якове Борисовичу?

— Так, це — я! Ваш пес порвав мені ліву штанину, а ви чомусь не відчиняєте!

— Ходіте в кімнату, до світла! — казав я, впускаючи Бруха до нашого маленького передпокою і показуючи рукою на відчинені двері, в отворі яких височіла, неначе монумент, імпозантна постать Федора Івановича, вдягненого

сьогодні в свій робочий костюм, що пасував йому якнайкраще і підкреслював його вроду.

— Це, ти, Федоре? Тут?!? — хрипко зойкнув Брух, неначе від болю, і остовпів, не переступаючи порогу кімнати і забувши про свою розірвану штанину.

На якусь коротесеньку хвилиночку очі цих двох вельмож схрестилися, як шпаги в поединку. Пекучим полум'ям спалахнули вуглики Брухових, глибоко-захованих очей, і зійшлися до купи чорні, неохайно-навислі брови, а тонкі рухливі ніздрі довгого, трошечки зверненого праворуч носа нагнулись, розширилися і затремтіли; і лише його неприродно-великі жовтої кости зуби ніяк не виявляли себе: вони сховалися й зціпилися за цупко стуленими безкровними устами. Але вся його постать у цілому, — худорлява й висока, з тонкою, як у дівчини, талією, стягнуеною пояском засніженого дощовика, не мала в собі нічого від Мужности й Відваги і здавалася жалюгідною поруч із ставною, бездоганно-збудованою й широкогрудною постаттю Федора Івановича. Чорні маслини очей упевненим сталевим відблиском зустріли полум'я Брухових вугликів і, широко розплющившись, усміхнулись іронічно, а слідом за ними усміхнулись й соковиті уста, в отворі яких переможно заблищали гарні, тісно-посаджені перлини здорових зубів. Федір Іванович навіть обіперся для зручності спиною об одвірок і спостерігав, усміхаючись майже глузливо.

Стоячи збоку, я теж спостерігав те, що відбувалося в маленькій передпокої, забувши про все інше.

— Це ти, Якове? Тут?!? І це не сон? — майже весело підморгнув Федір Іванович: — Яким

вітром принесло тебе сюди після півночі? З твоїм здоров'ям по такій погоді подорожувати не рекомендується! Після курорту треба тобі берегтися! Тобі слід би в цей час під периною дрімати, а не...

— Мабуть, мене принесло сюди тим самим вітром, що й тебе. Цікаво знати, що ти тут робиш після півночі?

— Як бачиш, — тут Федір Іванович, повернувшись і відступивши трохи від дверей, показав рукою в глибину кімнати, де під тінню лапчатої пальми й під снопом світла, просіяного крізь сито зеленого абажура, чітко вирізьблювалися два стільці, шаховий столик, шахи на нім і тигристі кит під ним: — Як бачиш, я граю з Павлом Миколаєвичем у шахи.

Брух зробив кілька кроків і опинився в центрі кімнати, а слідом за ним і ми обидва.

— Якщо так, — тихо промовив Брух, скидаючи плаща, — то і я в шахи гратиму. Тільки не з Павлом Миколаєвичем, а з тобою! Розкладай, Федоре!

— Але ж ми ще не скінчили...

— То нічого! — відгукнувся я: — Визнаю, що моя програє!

І я, сміючись, повалив мого короля.

— Сідайте, Якове Борисовичу! Сідайте, Федоре Івановичу!

Але вони не сіли: ще якусь хвилину стояли мовчки, пильно вдивляючись один одному в обличчя. Поєдинок очима ще не скінчився. І Брух, не зважаючи на свій досить високий ріст, виглядав жалюгідно-малим у порівнянні з гарнозбудованим, смаглявим і масивним Федором Івановичем.

— Розкладай шахи, Федоре! — владно кинув Брух і звернувся до мене.

— Що сталося?!? Чим хвора Марія Степанівна? Ви чому не попередили мене про її хворобу?!? До мене з обкому спілки по десять разів на день дзвонять, усе про неї питають. Телефон обірвали... А заводи ще й собі питають... Це вам не жарт! Акхи, акхи, акхи! Я легко можу замінити вас у бараці ч. 23, але ким я заміню її на сцені протягом передвиборної кампанії? Ким?!? — Я вас питаю. Це — вам не жарт! Акхи, акхи...

— Я дуже добре знаю, що це — не жарт, але ж ви, Якове Борисовичу, демонстративно показали мені спину, коли я хотів пояснити вам причину, чому я не можу агітувати в бараці число 23. Причиною була хвороба моєї дружини з високою температурою та іншими загрозливими проявами.

— Ви мусіли наздогнати мене, а як не хотіли бігти за мною, то мусіли бодай хоч крикнути мені наздогін, що Марія Степанівна тяжко хвора. І я б спинився і вислухав би вас, бо це ж — не жарт!

— Так, це й справді — не жарт! — раптом вмівався Федір Іванович, який і не думав розкладати шахів, а ввесь час стояв, не пропускаючи жодного слова з нашої розмови: — Це, Якове, не жарт, бо Марія Степанівна має гарячку до сорока, а ти кричиш, як у шинку. І взагалі твій прихід спричинив тут надто багато галасу. Не забувай, що вже ніч, і хвора саме через тебе не може спати.

— Це, Федоре, не твоя справа робити мені зауваження! Не ти тут хазяїн! Не забувай і ти, що вже ніч, а... **що** ти тут робиш?

— У всякім разі не кричу, не стукаю і поводжу себе культурно, як і личить членові партії.

Стало раптом так тихо і так моторошно, що я розгубився, надаремне шукаючи тих слів, якими я міг би розрідити атмосферу. Якусь хвилинку Брух мовчав, і очі двох вельмож іще раз схрестилися, як шпаги в тяжкім поединку: вирішально схрестилися...

— Я приїхав сюди сьогодні вночі, щоб дати тобі, Федоре, мати. Ти чуєш мене?

— Чую й приймаю твій виклик, якщо шановний хазяїн не вижене нас обох.

— Прошу, грайте! — сказав я: — Лише поведьте себе зовсім тихо, щоб хвора могла спати.

Сіли за шахівницю. Поки Федір Іванович розкладав шахи, Яків Борисович пошеники розпитував мене, які перспективи на видужання Марії Степанівни, який був лікар і що сказав... Він обіцяв прислати завтра якусь знаменитість медичинського світу і чємно перепросив за крик і стукіт: винуватим вийшов Вовчик.

Кинули жеребок, і Брухові випало грати білими. Старовинний стінний годинник показував пів першої, коли гра почалась.

Я сидів у кріслі біля Марусиноного ліжка, що стояло в тітчиній досить просторій кімнаті, яка потопала в присмерку, ледь-ледь порушеному млявим миготінням манесенької, затемненої лямпочки. Я бачив лише сяйво пухнастого волосся, розсипаного по білій подушці довкола Марусиноного личка. Я знав, що те личко цвіте тепер гарячковим рум'янцем, і що оксамитово-сірі очі горять, як зорі вночі... Я чув, як під проти-

лежною стіною тихо й заспокійливо похрапувала тітка »три яблучка«: утомилася старенька!

— Ти кажеш, що вони ще й досі грають? — тихесенько спитала Маруся.

— Так.

— А який у них вираз обличчя?

— У Федора Івановича — закам'янілий, а у Якова Борисовича — оскаженілий.

— Гм... А хто виграє?

— Трудно сказати.

— А що годинник показує?

— Пів третьої.

— Ну, то йди, Павлику, спати! Адже через пару годин уже й світанок, а тобі ж на роботу!

— Я й сам так думаю. Спи ж і ти, моя сіроока! Добраніч!

Тихесенько поцілувавши пухнасте волосся хворої, я пішов до грачів.

— Я лягаю тут біля вас на канапі, — сказав я: — Розбудите мене, коли скінчите гру! Чуєте?

— Чуємо! — хором відповіли обидва, не відриваючи очей від шахівниці.

Глянувши їм в обличчя, я переконався, що вони і не чули, і не бачили мене, тому й рішив іще раз повторити мою заяву і, зокрема, прохання, щоб розбудили мене. Але саме в цю мить я побачив на столику, біля самої шахівниці щось до такої міри несподіване, що воно (оте »щось«) миттю відволікло мої думки на інші, далекі від сну рейки. Це був чудовий портрет Марусі в гарній рамці з підставкою, якому зовсім не місце було тут стояти. Хтось із моїх шановних гостей, очевидно, взяв його з полицки й поставив тут. Гм... Я рішуче посунув портрет з підставкою до себе і вже готовий був покласти його на своє місце, коли раптом...

— Не руште! Хай тут стоїть! — тигром заричав на мене Брух, цупко схопивши верхній правий кут портрета всіма п'ятьма пальцями своєї правої руки. Великий палець (Брухів палець) накрив Марусине обличчя цілком... Лишилось тільки тіло.

— Покинь, Якове! — з несподіваним імперативним металом у басовитім голосі відрубав Федір Іванович, дивлячись на Бруха тяжким, нерухомим поглядом: — Покинь! Ти можеш дивитися, якщо це додає тобі надхнення в грі, але... руками не руш! Чуєш мене? Зараз же заberi свою руку геть!

Щось ворухнулось у Бруховім обличчі, і вуглики очей затремтіли сполохано, а довгі, як у музики, пальці миттю випустили портрет зі свого полону. Марусине обличчя вирвалось на волю з-під пресу Брухового пальця. Федір Іванович підвівся, заніс портрет на місце, і гра тривала далі...

Це було по-мистецькому оформлене фото, де Маруся стояла, як жива, в сукні з темночервоного оксамиту, яка здавалась на портреті врочи-сто-чорною і вкупі з ниткою білих перлів на шії, вкупі з її очима й обличчям творила враження чогось трагічного, неповторного й приреченого... Це було сумне й дивне фото: воно притягало мене магнетом краси й надхнення, і воно лякало мене тавром муки й приречености. Я ніколи не бачив такого виразу обличчя в моєї сіроокої, а тим часом фотограф схопив його, — значить, цей вираз не був вигадкою: Маруся несла його в собі.

Ну, і хто ж виграв? — спитала мене Маруся зранку, коли я збирався на роботу: — І коли скінчили гру? Я досить добре спала й не чула нічого.

— Скінчили десь біля сьомої, і... ніхто не виграв: нічия!

— Я так і знала! — радісно відгукнулась хвора: — А ти?

— Я?!? Я... теж знав і знаю, що ти — нічия! Навіть і не моя!

— Ти дорікаєш, Павлику! — гарячі маленькі, як у дитини, ручки миттю охопили мою шию довкола, і оксамитово-сірі очі двома невідкладно-пекучими питальниками уп'ялися мені в саму душу! — Скажи!

— Я ж уже казав тобі й ще раз повторюю, що, коли тітка »три яблучка«, зустрівши нас після офіційного шлюбу, категорично зажадала ще й церковного, я всім сством моїм відчув, що її устами говорить сам Бог, наш народ і вікова традиція. Ти ж бачила, що я підкорився цій вимозі, хоч мені й тяжко... Сама знаєш, — у наш час ми можемо й не дочекатися церковного шлюбу... Хтось із нас може сьогодні або завтра опинитися...

— Знаю, знаю! Але якраз на цьому фронті є гарна новина. Вчора ввечері, коли ти з Федором Івановичем у шахи грав, приходила до нас Іваниха. Їй пощастило вже знайти колишнього священика з її села, який, до речі, тебе добре пам'ятає. Він уже дуже старесенький і живе на утриманні дочки. Він вірить Іванисі й тобі, а тому й погоджується обвінчати нас зовсім таємно — так, що абсолютно ніхто не знатиме.

— Чудово! — вигукнув я: — А коли?

— Коли ми захочемо. Хоч би й сьогодні!

— Але ж ти справді й серйозно хвора! А це — не жарт, як твердить Брух.

Марусині гарячі дитячі рученята, сильніше охопивши мою шию, напнулися, напружилися, і вона сіла, а я поспішив підперти її спину подушками.

— Ну, як тобі?

— Голова крутиться... І горло болить. Але це нічого! Ти не журись, Павлику! Я не поспішаю видужувати, тому й не виконую всіх приписів лікаря. Адже треба, щоб ця передвиборна кампанія минула. І зрештою, ти мусиш об'єктивно визнати, що ця моя хвороба і задумана, і оформлена знаменито. Саме їй — моїй хворобі завдячуємо ми обоє нашим визволенням з-під ярма в ході так званої «передвиборної». Саме вона — моя хвороба врятувала нас обох від найганебнішого з усіх льюкайств — льюкайства душею. Ти задоволений? Ти щасливий? Скажи!

— Так! — з глибоким переконанням відповів я: — Так, моя сіроока!

І я поцілував її очі, чоло й рученята.

— Лише зрозумій одно: я боюсь, щоб ця навмисна перестуда й навмисне невиконання лікарських приписів не спричинили якоїсь серйозної, а може, й непоправної шкоди в твоєму організмі.

— Не бійся! Сьогодні я мушу за всяку ціну мати високу температуру, бо ж сьогодні, напевно, приїде й оглядатиме мене та обіцяна Брухом знаменитість медичинського світу. Отже, ліків я не питиму, щоб, не дай Боже, температура не впала. Але я питиму гаряче молоко... До речі, попроси тітку, щоб загріла мені свіженького козячого...

І Маруся усміхнулась так, як уміла усміхатися лише вона: каскадом золотих промінчиків обілляла мене та усмішка, і я, щасливо й молододо стиснувши її тендітні плечі в моїх ведмежих обіймах, підтюпцем побіг на роботу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Божевільні й арештанти права голосу не мають

Оповите червоними пелюшками місто не спало ні вдень, ні вночі. Воно чогось млісно очікувало, до чогось гарячково готувалось. Численні гасла, що вихваляли ні з чим незрівняні, в історії людства ще зовсім незнані якості винятково дбайливої Сталінської конституції, конкурували на увагу глядача з переконливими закликами до монолітної єдності бльоку комуністів і безпартійних. А ці останні, мабуть, не випадково стояли поруч з іще переконливішими закликами до чуйної пильності, — до так званої «бдітельності» супроти внутрішнього ворога, що, причаївшись, ще й досі живе в самій гущі пролетарських мас. Живе і... шкодить, заваджаючи пролетаріатові будувати соціалізм на одній ностій кулі земної. І все це нагромадження переконливих гасел і закликів цвіло червоними трояндами плякатів і полотен, що ними підперезався кожний, без винятку, будинок; ті троянди багряні магнетом притягали до себе погляди людської маси, бо були такі свіжі, як щойно проллята й незасохла ще людська кров...

Минуло кілька днів. Маруся видужувала дуже повільно, дарма що лікарські приписи вже виконувала ретельно, і це дуже турбувало ме-

не. Вона стала якоюсь інертною, байдужою, зів'ялою.

Саме тому я дуже втішився, коли, прийшовши одного дня з роботи, застав її за перелицьовуванням старої, років десять тому шитої сукні.

— Коли хвора жінка починає дбати про зовнішність, — це незаперечна ознака, що вона видужує! — вигукнув я радісно, цілуючи Марусю в чоло.

— Подивись на мене, Павлику, уважно з усіх боків! Якщо ти скажеш, що ця сукня виглядає добре, то я вже буду зшивати її на машинці...

Вона поверталась до мене то лівим, то правим боком, то обличчям, то спиною... Темнозелена сукня пасувала їй якнайкраще...

— Жодних дефектів не бачу, якщо не рахувати цих двох дірочок...

— Дірочок тут є не дві, а десять, але я їх усіх позалатую так віртуозно темнозеленою ниточкою, що їх і під мікроскопом не буде видно. Але зате я матиму, нарешті, чим змінити мою синю сукню, в якій весь час ходжу на роботу... Знаєш? Якби ми з тіткою не перелицьовували, не перешивали й не перефарбовували старих недоносків, то вже досі б голі ходили. На нову пристійну сукню я ніяк собі заробити не можу. Ось ми з тіткою візьмемося цими днями за перегляд твоїх недоносків з передреволюційної доби і щось тобі скомбінуємо.

— Не заперечую! Але боюсь, що, крім чорного костюма, якого я бережу, як зіницю ока, ще зі студентських років, ви не знайдете нічого.

— Побачимо! Що чути нового?

— Нового? Нічого.

— Ну, а в мене дещо є. Я, Павлику, маю поговорити з тобою серйозно про стан здоров'я тітки.

— На цю тему я говоритиму з охотою, бо останнім часом я й сам зауважив, що старенька виглядає зле.

Маруся, як була в «новій» сукні, так і сіла на канапу, а я з нею поруч, обнявши її правою рукою за плечі.

— Ти розумієш, Павлику, з нашим переїздом сюди на тітчині старенькі плечі звалилася чимала додаткова робота по обслузі ще двох осіб, які не мають вступу до жодного закритого розподільника. Саме тому старенькій доводиться щодня годинами вистоювати в чергах за хлібом, пшоном, камсою,*) картоплею, оселедцями, мармелядою, нафтою, — одним словом, за всім тим, що «дають» злидарям в церобкоопах. Ми з тобою приходимо щодня з роботи втомлені, вичерпані нервово й фізично, — це вірно... Але стояння в чергах ми не знаємо: ми їмо зварений дбайливою рукою обід, не задумуючись над тим, скільки годин стояння (у всяку погоду!) коштує та пшоняна чи гречана каша, яку ми так любимо з вишкварками... А тим часом у нашої старенької опухають ноги, вона задихується, коли йде, і не спить ночами...

— Ти вже все сказала, моя сіроока?

— Ні, ще не все! Я, Павлику, рішила не брати більше надурочних робіт і повертатися додому, по-можливості, раніше, щоб допомагати тітці. Але цього мало! Треба й тобі, Павлику, ідучи вулицями, спинятися біля черг, коли маєш час, і питати, — «що дають?» Якщо черга

---

*) Малесенька дуже солена рибка, яку їлося з кишками, голівками й хвостиками.

не дуже велика, то спитати »хто — останній?« А коли цей останній (чи остання) відгукнеться, мило усміхнутись і сказати »Я — за вами!« Старайся займати чергу між двома жінками. Це дасть тобі можливість збігати ще кудись по своїх справах і, повернувшись за годину назад, бути визнаним, законним членом черги, яка за час твоєї відсутности посунулася до дверей ближче... Тобі, Павлику, слід, хоч інколи, принести додому цукерків, пшона або... (о, мріє недосяжна!) хоча б одного оселедця...

— Добре, Марусе-серденько! Усе це я робитиму. Я дуже вдячний тобі за твої вказівки. Тільки мені не ясно, чому саме я маю ставати в черзі між двома жінками?

— Йому неясно! — вигукнула Маруся, сплеснувши руками: — Та ж дві жінки ніколи не визнають права іншій жінці стояти між ними після тимчасової відсутности. І завжди визнають це право чоловікові, — та ще й такому цікавому, як мій Павлик!

Тут я не витримав і поцілував Марусину щічку, а поцілувавши, додав:

— Але ж і мого стояння в чергах мало! Треба, щоб наша старенька пішла до лікаря. До речі, — де вона тепер? Чи не в черзі, бува? Якщо так, то я піду змінити її.

— Ні! На цей раз вона під моїм тиском таки пішла до лікаря.

— До якого?

— До Маяцького.

— До... Маяцького?!? А вона звідки його знає?

— Як це »звідки«? А хто в нашій місті не знає Маяцького? Це улюблений тітчин лікар.

Вони — старі знайомі, бо Маяцький лікував іще її покійного чоловіка.

— Ну, то добре, коли так! — сказав я: — А чи будемо ми сьогодні обідати?

— А якже! — заметушилася Маруся: — Будемо! Обід теплий і подаватиму сьогодні я, бо тітка, хто зна, коли прийде.

Десять хвилин пізніше я захланно спорожнював мисочку з українським борщем, а коли Маруся поклала мені гречаної каші з вишкварками, я поцілував її ручку і, неначебно, між іншим, сказав:

— Тобі, Марусенько, не так то й легко буде приходити додому раніше...

— Чому? Це від мене залежить. Я ж працівник нормованої праці, а надурочно я твердо рішила більше не залишатися: четверта година, і... я йду додому.

— Гм... Ти можеш, розуміється, не брати надурочної праці, але... нові обов'язки братимуть тебе...

— Які це «нові обов'язки»? — Марусині очі широко розплющилися, і брови піднеслися вгору: — Висловлюйся, будь ласка, ясніше, — без натяків!

— Бачиш, Марусенько, поки ти була хвора, я не хотів тебе турбувати, але тепер, коли ти ось-ось на роботу підеш, коли ти завтра, напевно, до Чаплі телефонуватимеш, — я мушу тебе про дещо поінформувати.

— Кажі! — іскристо-сірі, широко-розплющені очі нерухомими питальниками уп'ялися мені в душу: — Кажі негайно!

— Три дні тому тебе призначено наказом на посаду начальника сектору технічного креслення.

— Що-о-о? Мене... на посаду... начальника?!? Чи не клюнув ти, бува, горілочки?

— Ні! Я не клюнув.

— А де ж подівся наш горбатенький? Невже...? — і Маруся не вимовила того, що подумала: поперхнулася словом.

— Чаплю арештовано ще тиждень тому. Я сам бачив, як Брух провадив ревізію паперів у його столі. Його стіл стоїть тепер застрашливо-порожній, але... коли повернешся до тресту після хвороби, то мусітимеш сісти за той стіл ти, моя сіроока! І будеш тепер начальником над тридцятьма креслярами.

— Ні! Не буду! Бо це — нісенітниця! Я піду до директора й скажу йому, що я не маю адміністративних здібностей. Я відмовлюсь.

— Гм... Я сумніваюсь, чи тобі допоможе розмова з нашим директором. Він виконає перед тобою кілька специфічно-чекістських гримас і скаже тобі, що наказ уже підписано. Отже, крапка.

— А хто керує сектором креслення тепер?

— Тимчасово виконує обов'язки начальника Берта Ісаківна, як найстарший віком і стажем співробітник.

Маруся мовчки мила посуд.

Того, що я їй сказав, було більше, ніж досить, і я не поспішав розказувати їй ще й про інші порожні столи в нашій установі, — столи, що магнетом притягали до себе погляди ще неарештованих співробітників. Усе це Маруся мала побачити на власні очі після закінчення зв'язаної з її хворобою відпустки.

Вечір минав насичений думками. Маруся зши-вала на машинці свою перелицьовану сукню, а я ремонтував попсованого портфеля... Час від часу обмінювалися короткими уривками довгої череди думок, що чмілями обсіли нас.

— Ну, а як я скажу, що я категорично відмов-ляюсь? Не будуть же мене силувати?

— Пришиють тобі шкідництво, зрив виконан-ня пляну, тощо... Сама знаєш!

Ми чули, як хтось шарудів ключем у вхід-них дверях, і слідом за тим увійшла причепу-рена тітка »три яблучка«: увійшла розгойданою ходою з обличчям закам'янілим, як у мертвої, і, не глянувши на нас, попрямувала до своєї кімнати...

— Що сталося?!? — підскочила Маруся від машинки: — Та ж почекайте хоч хвилиночку! Сядьте біля нас! Адже нам цікаво знати, що вам Маяцький сказав!

— Маяцький?!? — перепитала тітка, не спи-няючись: — Нічого не сказав, бо він...

— Арештований! — вигукнула Маруся.

Новина стоїскрами пронизувала мій мозок, і я робив зусилля, щоб уявити собі, що робить те-пер звикла до розкошів мадам Маяцька, а разом із нею і моя (не моя) донечка. Як житимуть вони далі?

— Там якась замотана в чорну хустку жінка просить вас, щоб ви вийшли до неї в сад, — пошепки сказала мені тітка »три яблучка« наступного вечора десь у годині десятій; сказала так, щоб Маруся не чула.

— Скажіть тій жінці, що я вже старий і од-

ружений чоловік, — спробував я звести справу на рейки жарту.

— Та й вона не молода!

— А звідки ви знаєте, що в садку є жінка, яка бажає мене бачити?

— Якби не знала, то й не казала б! Вийшла я, знаєте, помиї винести, коли раптом... мало не крикнула з переляку; обертаюсь, щоб іти до хати, а переді мною, неначе з землі виросла замотана в чорну хустку жінка...

— І що ж далі?

— Я остовпіла, а вона каже: »Не лякайтесь! Я — не злодійка. Покличте, будь ласка, сюди до мене інженера Мещерського! Я його чекати-му тут«.

Пильно вдивляючись у верхнє печене яблучко, я побачив, що тітка дуже далека від жартів: рівчачки між численними зморшками того яблучка виглядали особливо глибокими, витягненими й підкресленими, а добрі й часто усмінені оченята на цей раз не усміхалися зовсім, — вони вимагали...

— Вам треба зараз же вийти до цієї жінки, — лише так, щоб Маруся не бачила! Нехай не хвилюється зайво.

У цім пункті ми з тіткою були спільниками, завжди оберігаючи Марусин спокій, а тим більше тепер, коли вона хворіла.

Я був глибоко переконаний, що то мадам Маяцька прийшла засвідчити свою негасиму любов до мене, і саме тому я штучно затягав процес одягання: обдумував становище. Як мав я себе поводити? Прогнати її в біді? Прийняти її та познайомити з Марусею?

Вийшовши за поріг будиночка, я зробив ще кілька кроків і спинився. Біля сусіднього дере-

ва я побачив високу жіночу постать, замотану в чорну велику хустку, і не було в тій постаті навіть і натяку на тендітну, виплекану зграбність мадам Маяцької. Тінь дерева й чорна хустка заваждали мені розглянути її обличчя, але плечі її були майже на однім рівні з моїми. Хто ж бо це? Чи це, бува, не Серафима на високих підборах? Чи не повернулася вона передчасно з курорту? І що маю я робити, якщо це справді вона?!?

Я переступив іще один — останній крок, який відокремлював мене від моєї таємничої гості.

— Інженер Мещерський! — тихо вимовив я: — З ким маюприємність розмовляти?

— З дружиною інженера Завади.

— Боже мій! Чому ж ви тітці не назвали себе? Чому до хати не схотіли зайти? Навіщо ховаєтесь тут у садку? Куди це годиться?!? Ходітьте!

Але вона стояла нерухома, як статуя з чорного мармуру.

— Я... тепер... дружина «ворога народу» і не хочу компромітувати вас. Ніхто тепер не подає мені руки, ніхто не вітається зі мною. На мені лежить тавро. Я б і до вас не прийшла, але після деяких вагань зробила це, бо така була остання воля Євгена.

Тоді я чемно, але рішуче беру дружину Завади за плечі, веду її до дверей і, відчинивши їх гостинно нарозтіж, прошу її зайти й бути нашою дорогою гостею.

Несміливо переступає вона поріг кухні, де саме в цю мить нема нікого. Лише чайник булькає і парує несамовито...

Я веду гостю до нашої кращої кімнати, я кличу Марусю й тітку, я знайомлю їх...

Велика чорна хустка повільно сповзає з її голови на плечі, і тоді ми бачимо втомлене інтелігентне обличчя, яке, навіть і усміхаючись, зберігає тавро застиглої перейнятості якимось жахом. Її волосся, закручене ззаду великим жмутом, ще не сиве, але це не молодить її; на її трохи похилених плечах лежить не менше, як »50«. Вона, мабуть, ніколи не була гарною, але очі в неї чудові: великі, прозоро-карі й променисті, як два сонця.

Ми всі сідаємо, і на якусь хвилинку янгол тиші пролітає над нами... Мабуть, кожен шукає слів, і кожному їх саме в цій хвилині бракує.

— Я бачив, що стіл Євгена Тимофійовича — порожній, але я був спокійний за нього ось з яких причин: в адмінсекторі мені сказали, що він хворий, а коли я не повірив, то мені названо було число бюлетеня, прізвище лікаря і навіть хворобу. Грипа?

— Так, грипа! Ця грипа схопила його саме після тих зборів, на яких він відмовився голосувати за кару смерті. Та грипа принесла нам обом велике щастя, бо ми мали можливість побути вдвох і наговоритись досхочу перед розлукою. Бо Євген знав, що за ним прийдуть! »Як не цієї ночі, то вже наступної неодмінно«, — так він казав, чекаючи нічних гостей.

Тут сльози закапотіли їй на коліна і, ковтаючи їх, вона додала:

— Я хочу, щоб ви всі знали, про те, що мій Євген поводить себе гідно, коли »вони« прийшли.

— О, я уявляю собі! — переконано обізвався я: — Чи робили трус?

— Так. Цілісіньку ніч до світанку.

— І щось найшли?

— Нічого, якщо не рахувати географічних мап, які вони забрали з собою, як »речеві докази« його шпигунської діяльності.

Вона замовкла, спустивши свої чудові очі в землю, і від цього стала зовсім старою. Янгол тиші знову розпростер над нами свої широкі, захисні крила: мовляв, посидьте, подумайте, кожний зокрема, над тим, що сталося, віддайте шану тій Людині, що вже відійшла від вас! І ми думали... І я не знаю, як іншим, а мені здавалося, що Завада був між нами.

— Дорогі! — озвалась дружина Завади і глянула кожному з нас в очі по черзі: — Я прийшла не для того, щоб просити у вас допомоги. Я знаю, що ви допомогти не в силі. Я прийшла до вас... я поинесла вам усім трьом останній привіт від Євгена.

— Ми це відчуваємо і, вірте нам, — здібні це оцінити! — відповіла їй за всіх нас Маруся: — Але ви помиляєтесь, думаючи, що ми допомогти не в силі. Ми можемо, і ми хочемо допомогти вам, хоча б трошки, грошима.

— О, дякую! Але гроші я покищо маю. Чекаючи арешту, ми ось уже цілий рік провадили режим найсуворішої ощадности, щоб зібрати хоч деяку суму на чорний день. І дещо справді збрали. А от, якщо ви доброго адвоката знаєте...

— Адвоката? — перепитав я: — Знаємо! І по моїй рекомендації він з вас братиме лише те, що належить за таксою юридичних консультацій. Бо чейже самі знаєте, що за такі справи адвокати раніше, ніж будь-що зроблять, вимагають не менше, як тисячу карбованців собі особисто, які клієнт платить без свідків і без розписки. А той адвокат, якого я вам пораджу,

з вас собі особисто не візьме нічого. Це мій давній знайомий.

І я продиктував дружині Завади докладну адресу того адвоката, до якого я в свій час звертався в справі Боярчука.

— Завтра я поговорю про вашу справу з адвокатом, а після завтра ви вже можете до нього йти: ґрунт буде готовий!

— Не забувайте ніколи про те, що тут живуть ваші друзі, — тихо вимовила Маруся, обнімаючи гостю за плечі: — Приходьте до нас!

І тоді лід застиглої перейнятості жахом вмить розтопився на обличчі нашої гості, а її великі й променисті очі стали ще більшими, заіскрились сльозою:

— Виходить, отже, що не всі від мене відсахнулися...

Тут тітка »три яблучка« рвучко підвелася схвильована й урочиста, як найстарша представниця родини нашої, і, ставши настільки струнко, наскільки дозволяли їй це зробити на громадження двох нижніх яблук, сказала:

— Виходить, отже, що ви нам зробите велику честь, якщо повечеряєте з нами. Нехай цей вечір мине для всіх нас у духовім єднанні та спогадах про незабутнього Євгена Тимофієвича!

В оповитому червоними пелюшками місті йшла гарячкова підготовча робота до »всенародного свята« — до перших виборів за Сталінською контитуцією. Все населення було охоплене бесідами спеціально-призначених агітаторів. Навіть тітка »три яблучка«, не зважаючи

на свій похилий вік, дихавицю, склерозу й опухлі ноги, мусіла відвідувати вечорами найближчий агіт-пункт, де комсомолка-агітатор ретельно готувала домашніх господинь до виключно-врочистої хвилини в їх житті — до хвилини голосування за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних. Ця ділянка життя цікавила мене, бо чейже і я мало-мало не потрапив у число агітаторів.

— Ну, і як же воно там? — спитав я раз тітку під час обіду: — Чи почуваєте ви себе вже готовою до врочистої хвилини голосування?

Верхнє печене яблучко зморщилось, рівчачки на ньому поглибилися, а очі заіскрились на-смішкувато: здоровий гумор покищо не покидав ще нашої тітки.

— Ще не почуваю себе зовсім готовою, але... якщо так і далі зникатимуть люди, то до 12-го грудня і я буду готова до «причастія»...

— А чи засвоїли ви як слід Сталінську конституцію?

— А якже! Я — не остання учениця і геть чисто всю конституцію напам'ять вивчила, бо ж такої ще не було й нема, скільки світ існує. Та, мабуть, і не буде!

— Ну, а що ж вам з тієї конституції найбільше сподобалося? — реп'яхом причепився я.

Верхнє печене яблучко раптом надулося, неначе та мильна банька, і рівчачки виправилися, розгладилися і майже зникли: такого дива я не спостерігав ще ніколи.

— Усе! Геть чисто все мені страшенно подобається! Я захоплена! Але найбільше захоплює мене той пункт конституції, де говориться, що божевільні й арештанти права голосу не мають.

Павза, протягом якої ми всі трое ретельно споживаємо вистояне в довгій черзі пшоно.

— Між іншим, — каже тітка: — вчора забрали до божевільні нашого сусіда.

— Якого це?

— Та того ж, що ввесь час у нашій церкві старостою був.

— А що він після закриття церкви робив?

— У себе в хаті молився, ну і внуків няньчив: він старенький уже...

Його єдиний злочин

Як і тиждень тому, в затишній, скромно умебльованій кімнаті сиділо двоє. Тих самих двоє... Як і тиждень тому, крізь сито зеленого абажура невпинно просівалося затишне світло впрост на шахівницю, де «чорні» з «білими» зводили давні порахунки, зчепившись в нерівнім поединку. Як і тиждень тому, під шаховим столиком блаженно дрімав тигристий вусатий кіт. Лише на цей раз за вікном не літав, висвітуючи, крилатий вітер, і пішоходці не занурювали своїх посинілих носів у заспокійливо-ласкаву глибінь піднесених догори комірив. На цей раз за вікном тихо-тихесенько лягав на землю іскристо-білий пух, і засоромлено-ніжно усміхалися незчисленні зорі на тьмаво-синім небосхилі.

— Признайтесь мені на вушко, Федоре Івановичу! — заговорив я голосно, розганяючи хмару тиші над нашими головами: — Чи не клюнули ви, бува, сьогодні горілочки?

— Ні! Не клюнув! — по-дитячому серйозно відповів мій гість: — А хіба що?

— Та... граєте ви сьогодні гірше, як швець: робите помилку за помилкою, і... мені зовсім нецікаво з вами грати. Вибачте мені таку відвертість!

Рішучим жестом лівої руки я змішав вояків обох армій докупи і, підвівшись, попрямував до печі, біля якої лежала купочка дров і стояло

відро з блискучо-чорними кусками антрациту. Я дбайливо нарізав тонесеньких трісочок, розложив дрова і чиркнув сірника. Піч заготіла. Федір Іванович мовчки спостерігав за кожним моїм рухом, дозвільно розвалившись у кріслі та витягнувши вперед свої довгі ноги. Сьогодні він був одягнений в свій модний коверкотовий костюм, що робив його досконало-побудовану по-стать дещо мішкуватою.

— Отак піч розтоплюють, щоб ви знали! Чуєте, як готить? Трошки згодом додам вугілля, стане тепло, і тоді до нас вийде дружина.

Але мій гість, здається, не чув мене: він, мабуть, снував якийсь складне мереживо власних думок, бо вираз його очей був »відсутній«.

— Чи відомо вам, дорогий Павле Миколаєвичу, що ви мені страшенно подобається? — раптом приголомшив він мене запитанням, якого я ніяк не сподівався.

— Гм... Хто ж саме? Дружина чи я? Висловлюйтесь точніше!

— От у тому й заковика, що ви всі! І Марія Степанівна, і ви, і тітка ваша, і Вовчик, і оцей кіт тигристій. Одним словом, усі п'ятеро! І знаєте чим?

Я подумав, що Федір Іванович таки й справді трохи клюнув, але голосно перепитав:

— Чим?

— А тим, що ні жоден з вас до мене не підлабузнюється. Марія Степанівна, як справжня аристократка духа, дивиться на мене з високої гори вниз, і я це завжди відчуваю, хоч вона і чемна бездоганно. Ви ось заявляєте мені, що я граю в шахи гірше, як швець, і припиняєте гру, не цікавлячись тим, сподобається мені така ваша поведінка чи ні. Тітка ваша відверто

демонструє, що вона мене терпіти не може. Вовчик, якщо досі не порвав іще на мені штанив, як на Брухові, то лише завдяки вашим інтервенціям у наші стосунки, а кіт завжди підкреслює цілковиту від мене незалежність.

— Ну, а вам у тайниках душі, розуміється, хотілося б, щоб ми всі завжди мліли, охоплені боязким екстазом перед вашою всемогутньою особою?

— От саме цього мені й не хотілося б, бо саме це я бачу від усіх, що оточують мене, і саме це обридло мені аж до нудоти. З того часу, як революція винесла мене на гребнях своїх хвиль угору, — люди плазують переді мною. І запевняю вас, що ви — мешканці цього будиночку — є першою групкою живих істот, що не гнуть переді мною свого хребта, і саме за це ви всі подобаєтесь мені. Як бачите, я досить часто відвідую вас, хоч ви мене не дуже, ба навіть і не завжди запрошуєте.

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилася Маруся в довгій білій вовняній хустці з китицями, що огортала всю її маленьку постать від плечей і майже до п'ят.

— Добрий вечір!

Федір Іванович рвучко підвівся і виструнчився, як солдат на параді.

— Ходи до нас, моя сіроока! — радісно вигукнув я: — Ходи! Я поставлю тобі твій улюблений фотель ось тут — напроти печі, і ти дивитимешся, як палахкотить огонь, і з нами гомонітимеш!

— Вітаю вас із першими кроками по тяжкій і довгій недузі!

— Дякую! — Маруся, не усміхаючись, простягнула гостеві свою дитячу ручку, і я бачив,

як та ручка потонула в полоні його великої й сильної руки.

Я присовував фотеля й стільця до печі; як і личить чемному господареві, я вже хотів вимовити «Сідайте!», але... слово це так і лишилося невимовленим: воно застрягло галушкою десь у моїй горлянці, бо гість наш прожогом вистрибнув до передпокою... Ми з Марусею переглянулися, прикипівши здивованими очима до дверей, за якими так несподівано й так пошколярськи зникла могутня постать у коверкотовому костюмі...

Довго чекати не довелося, бо за хвилину Федір Іванович уже прямував до Марусі, урочисто тримаючи в обох руках «щось», дбайливо загорнене в папір і перев'язане принадною стьожечкою. Ставши в позу перед Марусею, Федір Іванович розшаркався і сказав, хвилюючись:

— Це — вам... з нагоди видування від... мене...

Обличчя його вмить зашарілося, як у закоханого юнака; і мабуть, для того, щоб заховати це обличчя від мене, він надто низько схилив свою голову, передаючи те «щось» до рук Марусі.

— Я справді зворушена вашою до мене увагою, — сказала моя сіроока і, взявши подарунок, потягнула за кінчик тієї принадної стьожечки, яка вмить розв'язалась; папір безсило розкрив свої обійми, і... різнокольорові хризантеми гордо закивали нам своїми пишними голівками.

Тоді я взяв зі стола порожню вазу і пішов з нею до кухні, щоб принести води; а коли повернувся, то Маруся вже сиділа в фотелі на-

проти печі, а хризантеми укривали їй коліна. На тлі білої, як сніг, пухнастої хустки ці осінні (останні!) дари природи виглядали пишно й сумно. Маруся тихесенько перебирала їх пальчиками і щось думала, а Федір Іванович мовчки й розгублено стояв поруч, дивлячись на неї благальними очима.

— Я не догодив?!? Вам не подобається? Скажіть мені зовсім одверто! Я прошу вас!

— Ви хочете відвертості?

— Так!

— Я не люблю зрізаних квітів і ніколи не тримаю їх у хаті.

— Чому?

— Бо вони нагадують мені свіжих покійників: ще гарні, ще пахнуть, але вже не живуть і ось-ось смердітимуть, бо... вже відрізані від життя назавжди. Це якби я вмерла, то зрізані хризантеми з вашого боку були б дуже до речі; а якщо я видужала, то до речі була б рослинка, що п'є життєві соки з землі, — рослинка, стебло й квіти якої не відокремлені ще пожемо від землі й від кореня.

Я тихо взяв хризантеми з Марусиних колін і поклав їх у вазу з водою.

— І вода не допоможе! — підкреслено сказала вона і, обминаючи поглядом Федора Івановича, прикипіла очима до язичків огню, що раз-у-раз облизували заґратовані дверцята печі.

Мені Марусина поведінка не подобалась: хоч вона й справді не бачила краси в зрізаних квітах, але, на мою думку, їй слід було б лише подякувати, і на цьому інцидент із цим нещасливим букетом був би вичерпаний. Можливо, що їй робило приємність мучити цього закоханого вельможу. А втім, хто зна? Який пси-

холог може похвалитись, що розібрався, нарешті, в складних лабіринтах жіночої душі?

— Сідайте, Федоре Івановичу! — запросив я, але він не сів, і в хату зайшла ніякова мовчанка.

— Ось що значить бути профаном щодо жіночих уподобань! — гірко озвався, нарешті, наш гість, що височів перед Марусею, неначе той телеграфний стовп: — Цим букетом я хотів викликати усмішку на вашім личку. Я так ретельно вибирав ці хризантеми; я так хвилювався, несучи їх; я так тішився, коли мені пощастило заховати їх у передпокої непомітно...

— А я й справді не зауважив, коли, як і де ви заховали цей букет, — збрехав я, щоб зробити гостеві приемність: — І запевняю вас, що кожна жінка була б щаслива, одержавши такий букет. Це тільки моя сіроока — виняток: любить лише живу квітку і по-материнському дбає про неї. Ось гляньте! Ми маємо чимало живих квітів-плеканців, що стоять у вазонах, живуть, ростуть, цвітуть і роблять наше бідне мешкання милим.

Обличчя Федора Івановича закам'яніло. Я вже бачив раз таке обличчя: саме з таким обличчям грав він у шахи з Брухом тиждень тому.

— Що з вами? — підвела свої промовисті очі вгору Маруся: — Я... не пізнаю вас. Ви і букети для жінок — це речі надто різні! Ручуся головою, що ви були і є апостолом любови без черемхи!

— Був, але не є.

— Он як! Це — знаменита констатація знаменитого факту! А чи дарували ви будь-коли квіти вашій дружині Марусі?

— Ха-ха-ха! Моїй Марусі — квіти?!? Ха-ха-

ха! Ну, розуміється, ніколи! — Федір Іванович вмиє позбувся своєї закам'янілості й сів.

— Ну, а тій, що опинилась у вашім серці замість Марусі?

— Ніколи!

— Ну, а взагалі будь-коли будь-якій жінці?

— Ніколи!

— То виходить, що це перший у вашім житті букет?

— Перший і так невдало подарований.

— Гм... Це справді забагато для мене честі! — сухо підсумувала Маруся, знову пірнувши душею у прірву мовчанки, а очима — в заґратоване, яскраво-вогнисте горло печі.

Ми обидва сиділи обабіч, і я гостро відчував усю ніяковість становища. Мені здавалось, що я бачу їх обох майже наскрізь. Виснажена хворобою Маруся несла в душі надто терлику оскому від подій останніх днів, і їй, мабуть, підсвідомо давало приємність зірвати свій біль безсилий бодай хоч на цьому творцеві сучасного ладу. А що він справді був його активним співтворцем, — то це точно. Але... Я відчував інтуїтивно, що і в його душі відбувається сьогодні якийсь процес, — можливо, дуже глибокий, вирішальний і неповторний. Сьогоднішня Марусина поведінка викликала в мене неспокій: я надто добре знав її, щоб не відчувати, що вона саме в тім стані, коли її спинити трудно... А якщо не спинити, то вона наговорить чогось зайвого, небезпечного, — можливо, навіть фатального... Я задумався. Гм... Треба зробити так, щоб говорив виключно Федір Іванович, а ми обое були б лише слухачами. Еврика! І як це раніше не спало мені на думку!?

Перепросившись, я миттю підвівся й пішов до тітки на кухню. Я з'ясував їй становище і попросив вина й закуски. Вона зрозуміла мене якнайкраще й миттю злагодила те й друге.

— Добре! — сказав я: — А тепер дайте три чарки різного розміру; манесеньку, маленьку і ... велику, як склянка.

— Розумію! Це — велика для того цигана, щоб упився.

— У вас геніяльна інтуїція! — похвалив я тітку і, озброєний пляшкою портвайну, рибною консервою, хлібом і трьома чарками, попрямував назад... Довелося мені самому збігати ще раз за тарілочками, ножами й виделками, бо тітка »три яблучка« рішуче відмовилась обслуговувати »того цигана«.

Коли це все опинилося у відповідному вигляді на невеличкому круглomu столу, я поставив його так, що він опинився між нами трьома — напроти гостинної печі. Ставши в урочисту позу, я підніс тост за Марусине здоров'я і щастя. Розуміється, Маруся одержала манесеньку чарку, я — маленьку, а гість — велику, як склянка.

Випивши одним духом до дна, Федір Іванович і собі став у позу, підносячи тост за Марусин талант, який має служити інтересам соціалістичної батьківщини, виховуючи людей в комуністичному дусі та викорінюючи рештки капіталізму в свідомості людей. Випивши знову до дна й закусивши, він навіть і не зауважив, що ми своїх чарок при цьому тості не спорожили.

Він раптом сів на килимі біля Марусиних ніг і заговорив надхненно, як поет. Таким я не бачив його ніколи.

— Нехай буде вам відомо, Маріє Степанівно, що саме ви навчили мене любити з черемхою! До зустрічі з вами я дивився на кохання, лише як на фізіологічну потребу, і був переконаний, що любов з черемхою існує лише в уяві буржуазних поетів. А тепер, уявіть собі, — ця черемхова любов від деякого часу почала існувати в моєму пролетарському серці та в серцях тих робітників нашого заводу, що готують вам море квітів і море оплесків. До речі, завтра я обіцяв сказати їм, будете ви виступати в нас з нагоди виборів чи ні.

— Скажіть, що не буду. Зважаючи на хворобу горла, лікарі заборонили мені виступати на якийсь невизначений час.

Здається, Федір Іванович був так захоплений ходом власних думок, що ця репліка Марусі промайнула йому мимо вух.

— Ви — незабутні, ви — неповторні! Кожним словом зі сцени ви вростаєте в душу, і годі вас викинути! Запевняю вас, що жодна солістка опери, жодна прима-балерина не одержить і десятої частини тих виявів черемхового обожнювання, які одержите ви!

Знайшовши, нарешті, вихід своїм довго стримуваним почуттям, Федір Іванович загорівся й горів, палаючи, як та піч, яку я роздмухав від сірника, і яка тріскотіла, гоготіла й спалахувала пожежею... І годі було її спинити або звести на рівень горіння сірника.

Годі було спинити нашого гостя, і, слухаючи його, я думав, що шаховий хід великою, як склянка, чаркою виправдав себе знаменито. Але я не наливав іще, бо не хотів бачити його п'яним в присутності Марусі. Він був у межах пристійності, і це було добре.

— Чи відомо вам, Павле Миколаєвичу, що я з першого погляду покохав вашу дружину безнадійно, шалено й черемхово?

— Відомо.

— Я пропонував їй покинути вас і піти зі мною. Я пропонував їй усе: мос ім'я, становище моєї дружини, забезпечене життя, можливості розвивати талант... Від мене вона нічого не хоче. Я, бачите, як школяр, хвилювався, даруючи їй букета, але... і букет мій не до вподоби їй! Усе це аж ніяк не гасить моєї любови. Навпаки! Слідом за букетом я кладу їй до ніг мою душу...

Тут Федір Іванович зробив павзу і дивився на Марусю боязко, знизу вгору, а полум'я печі раз-у-раз кидало вибагливі багрянні пасма на його вродливе смагливе обличчя, чорні маслини очей та буйне багатство чуприни.

— Чи потрібна вам моя душа, Маріє Степанівно? Чи цікава вона для вас?

— Так! — низьким грудним акордом озвалась моя сіроока: — Ваша душа для мене цікава. Якщо ви маєте бажання нам свою душу розкрити, то ми з охотою послухаємо вас. Правда, Павлику?

— Ну, розуміється, правда! Адже Федір Іванович — співтворець сучасности, і його душа — це дзеркало нашої доби.

— Справді!?

— Цілком щиро!

Я налив іще по чарці, але Федір Іванович рішуче відмовився, і це мені сподобалося. Умовившись зручніше на килимі напроти печі, він заговорив... Заговорив так, як говорять люди спрагли за людським до них ставленням. Ми з

Марусею припишкли, а розпалена іскрою сірника піч гототіла переможно...

— Я справді є активним співтворцем сучасного ладу. Це ви влучно сказали! Мені рівно сорок... А було двадцять, коли почалась Жовтнева революція, і я віддав себе їй без останку: душу й тіло, молодість, сили, здібності й зброю! Усе! Я був відважним вояком і метким стрільком армії Будьонного і чимало ворогів революції убив на фронті.

— А самі ніколи не зазнали куль?

— Ні! Мав якесь виключне щастя. Ніколи не був ранений, але був поротий.

— А саме? Що це таке «поротий»? — спитала Маруся.

— А ось що! Ви мені вибачте... — він миттю роздягнувся до пояса і, показуючи нам обом густо помережану синіми рубцями спину, додав: — Оце так мене петлюрівці винорили! Всипали мені 50 гарячих і... відпустили з миром. А я пізніше за кожний удар не менше двох петлюрівських гадів знищив. Нещадно нищив! З насолодою нищив!

— А чому ж так? — спитала Маруся, і очі її, розширившись, стали зовсім круглими й вимогливіми: — Адже вони вас... не знищили?!

— Дурні були, що не знищили! Коли хочете знати, — вони тому й програли, що таких, як я, живими на волю випускали...

Він повільно вдягав сорочку і дещо спокійніше вів далі:

— Я не знав вагань: я відразу став на боці червоних і ніколи їм, навіть і в тайниках душі, не зрадив і не зраджу.

— Ну, а коли скінчилася громадянська війна,

— тоді що ви з собою зробили? Певно, пішли вчитися? — спитав я.

— Е, ні! Вчитися не зразу... Спочатку я працював у ЧК, а вже пізніше дістав відрадження вчитися...

— До речі, як ви дивитесь на ЧК? — зовні спокійно кинула питання Маруся, похапцем замотуючись у свою вовняну хустку, неначебто їй раптом стало біля печі так холодно, що аж мороз по спині пробіг.

Ніби для того, щоб поправити дрова в печі та додати вугілля, я почав шукати кочергу і, не знайшовши її, опинився за спиною Федора Івановича, сигналізуючи Марусі приложением до уст пальцем, щоб замовкла...

— ЧК? — повільно перепитав наш гість, протягаючи свої довгі ноги вздовж печі й підпираючись ліктем: — ЧК-ГПУ, а тепер НКВД, це — конечно потрібна установа, що стоїть на сторожі здобутків большевицької революції та діяльністю своєю сприяє прогресові.

— Про-гре-сові? — перепитала Маруся, і брови її піднеслися трикутниками вгору: — Як це? Просвітіть мене — політично малограмотну! Буду вам дуже вдячна!

— З охотою! З нашої точки погляду прогрес полягає в невпиннім прагненні до здійснення нашого соціального ідеалу; в найширшім масштабі беручи, цей ідеал є остаточною перемогою комунізму на всій кулі земній. Усе, що з будь-яких причин заваджає народові йти по східцях цього прогресу все вгору та вгору, розцінюється нами, як шкідливе, і підлягає знищенню. Це... як би вам ясніше сказати? — тут Федір Іванович на хвилину задумався, шукаючи влучних слів чи, може, порівнянь: — Чекісти

— це свого роду лікарі, що за допомогою хірургії усувають гнилі або заражені хворобою клітини народного організму. Не будете ж ви, наприклад, шкодувати чи плакати за вирваним гнилим зубом чи вирізаним раковим наростом, бо і той, і другий заваджали б прогресові вашого життя і навіть могли б те життя передчасно урвати.

— Це ваша власна творча думка про діяльність ЧК-ГПУ-НКВД чи... кремлівська директива?

— Це — кремлівська директива, що стала для мене заповіддю...

— Заповіддю? Хіба для вас існують заповіді!?!?

— Божих заповідей я давно зрікся, бо релігія — це опіум, за допомогою якого одурманювано віками народ, але кремлівські заповіді я визнаю і завжди беру їх до неухильного виконання.

— Виходить, отже, що ви Божі заповіді замінили кремлівськими.

— Точно!

— А де ж ваша власна творча думка? — причепилася Маруся гірше реп'яха, не звертаючи уваги на мою — вже другу з черги сигналізацію за спиною гостя.

— Моя власна творча думка активно працює в галузі техніки і дає не абиякі наслідки для переможно будованого соціалізму на одній шостій кулі земної. Щождо кремлівських директив, то з того часу, як я став комуністом, вони є для мене законом. І на цьому крапка.

— Чому крапка, а не кома?

— Бо Московський Кремль, як місце осідку

ЦК ВКП(б), — це мозок і душа всього СРСР і навіть всесвіту.

— А що таке **ви**?

— Я? Я — рука, чи палець руки, що не сміє брати на себе функції головного мозку, бо тоді виникне страшна анархія.

— Отже, як слухняна рука, що завжди виконує волю головного мозку, ви, безумовно, їздили в 1932-33 роках на село.

— А якже! Безумовно, їздив!

— І розкуркулювали?

— І розкуркулював у багатьох селах з глибоким переконанням, що саме так і має діяти чесний і відданий справі Леніна-Сталіна комуніст. Бо, як вам добре відомо, охоплена пошестю власницьких інстинктів куркульня завадила в той час народові досягнути соціального ідеалу суцільної колективізації.

— І ваша Маруся розкуркулювала?

— Ні! У неї саме в той час була маленька дитина, і тому її на село не посилали. Але уявіть собі, що мені довелося розкуркулювати саме в тім селі, звідки походить моя Маруся.

— Що ви кажете? — підскочила з глибини фотелю й раптом виструнчилась маленька сіроока: — І ви їй, розуміється, про це розказали?

— Ні! Я це від неї затаїв, бо цілком підставно боявся, що при спогадах про сусідів і односельчан її курячий мозок неспроможний буде збагнути вищої доцільности акції розкуркулювання.

— Отже, вона про це й досі не знає?

— Гм... З вас, Маріє Степанівно, вийшов би непоганий слідчий. Хай буде вам відомо, що ви щойно торкнулися болючої для мене точки, про яку я не збирався з вами говорити.

Федір Іванович раптом перевернувся горілиць, простягнувши на килимі своє велике, бездоганно збудоване тіло на всю його довжину, а язички вогню, вириваючись крізь загратовані отвори дверцят печі, пестили його гарне смагляве обличчя, буйну чорну чуприну й широко-розплющені блискучо-чорні очі.

— Вибачте! Я не знала! — озвалась Маруся й замовкла.

Мовчав і Федір Іванович, а мінливо-блискучі маслини його очей пильно й нерухомо дивилися в далечінь минулого: там — з густої мряки нагромаджених днів повільно виринав і оживав перед ним образ не тієї Марусі, що сиділа поруч, а іншої. З гоном хвилини він виростав, набираючи життєвої виразності... і сідав поруч.

Я знову сигналізував моїй Марусі, щоб мовчала, і на цей раз вона мене послухалась. Я був переконаний, що Федір Іванович не покине болючої теми...

— Моя дружина, — в урочистім тоні почав він, — була ідейним і дисциплінованим членом партії, але... з коротким розумом і чисто-бабськими сантиментами. Вона — селянка-біднячка і сприйняла советську владу, лише як захисницю всіх трудящих і знедолених. Саме тому, коли винищували панів і катів, то їй не жалко було... А селян... Ну, то нехай уже я вам ще й це розкажу. **Хочу** розказати. Чуєте?

— Розкажіть, якщо вам справді хочеться! — озвався я: — Але не силуйте себе!

— Одного разу трапилось моїй Марусі стрінути розкуркулену селянську родину з її села на вулиці нашого міста. Та родина, розуміється, скигліла, просячи «хоч крихітку хлібця». А як же інакше? Їх вигляд, розуміється, дещо від-

різнявся від нашого вигляду, і на добросердечну Марусю це зробило враження. І уявіть собі, що вона, забувши про заборону влади, забрала ту родину до нашого помешкання. Посадила всіх у кухні й почала годувати... І от саме тоді, коли вони, наївшись, почали моститися на підлозі, щоб ще й поспати, я прийшов з роботи й заглянув до кухні...

Федір Іванович знову замовк, а ми не підганяли. Він лежав горілиць, пильно вдивляючись у насичені життям і змістом тіні минулого.

— Це були дві жінки (стара й молода), середніх літ чоловік та двоє дітей-підлітків. Я вигнав їх геть. Тікаючи й похапцем забираючи свої торби та клунки, вони встигли шепнути Марусі, що «цей» (себто я) і є той самий комуніст, що їх із хати вигнав і хату запечатав.

— І що ж далі? — не витримала маленька сіроока.

— Що ж далі?... Селяни пішли геть, і більше я їх ніколи не бачив, але до нас натомість зайшла інша, зовсім непрохана гостя: **мовчанка**. Вона зайшла нишком і оселилась надовго. Того дня їли обід я та синок, а Маруся лише дивилася на мене якимись дивними очима, але сама не їла й не озивалась до мене. Усі мої спроби заговорити були марні... Вночі... Не знаю, чи зручно про це казати... Бо я невихований... Я маю лише суму технічних знань, але я не вмію себе поводити в товаристві таких жінок, як ви, Маріє Степанівно... Мене виховували темні ночі та коні...

— Як це зрозуміти? Ви були пастухом?

— Може, й пастухом... Але не в цім річ, а в тім, що від коней я не міг дізнатися, що в

присутності дами пристійно говорити, а що непристійно...

— Гм... Я думаю, що, при бажанні, ви могли б і від коней дечого навчитися, — відповіла Маруся: — Щождо пристійності в присутності дам, то вона у великій мірі залежить від того, як, себто якими словами говорити, окреслюючи якесь явище. Інколи досить і натяку, щоб суть справи стала зрозумілою...

— Дякую за пораду! Натяками я — кінський вихованець — говорити не вмю, але делікатними словами спробую. Так от... уночі я зробив спробу помиритися з моєю дружиною. Я хотів поцілунками знищити ту кам'яну стіну мовчанки, що раптом виросла між нами. А треба вам знати, що під дощем моїх поцілунків Маруся завжди таяла, як той сніг під сонцем. Але тієї ночі цього не сталося. Уявіть собі, — моя Маруся прогнала мене геть! Це сталося вперше за всі роки нашого подружнього життя...

Маленька сіроока раптом вся виструнчилась і, здається, готова була вискочити з глибини свого улюбленого фотелю; сірого оксамиту очі під чіткими дугами вгору піднесених брів, розплющившись, наллялися повинню неприхованої помсти, а тоненькі пальчики дитячих рук розривали ні в чому невинні китиці білої вовняної хустки...

— То, кажете, прогнала вас? І що при цьому сказала? Чи, може, мовчки?

— Сказала...

— Що? Але... не кажіть, якщо це таємниця!

— »Не руш тіла, коли душа тобі не належить!« І це все! Ні слова більше! Спочатку я не надавав жодного значення цій фразі, бо ви-

знавав любов без черемхи і в стосунках із жінками завжди йшов від тіла до душі, а не навпаки.

— А інколи, мабуть, бувало й зовсім без душі! — з викликом вставила Маруся.

— Бувало й таке!

— Ну, а пізніше ви хоч раз задумувалися серйозно над тими словами, які сказала вам ваша дружина в таку рішучу для вас обох хвилину?

— Задумувався не раз, але збагнути не міг і досі не можу. Я припускав, що пані й аристократки, може, й вимагають від своїх чоловіків іти шляхом від душі до тіла, але ж не могла цього від мене вимагати та Маруся малописьменна, яку я вперше поцілував на купі цегли. А поцілувавши, здобув її всю, — з душею, тілом і черевиками.

Маленька сіроока гнівно наморщила чоло.

— Що ж далі? — спитала сухо.

— Далі минали дні за днями, а мовчанка, що завітала до нас неспроханою гостею, нікуди не зникала. Я робив ще кілька спроб здобути Марусю поцілунками, але без наслідків.

— А поговорити з нею про тих селян не пробували?

— А якже! Пробував. Пояснював їй konieczність акції розкуркулювання в ім'я соціального ідеалу колективізації.

— А вона що?

— Мовчала. Та проклята мовчанка з гоном часу все поглиблювалась і, нарешті, перетворилась у прірву. Так неначебто ті селяни, тікаючи стрімголов з нашої кухні, забрали з собою і мою Марусю, бо саме з того дня вона перестала бути мені дружиною. Зрештою, мені це все обрид-

ло, і я зрадив їй. На очах усіх сусідів я відвідував одну зухвалу вдовичку, що мешкала в тому самому житлокоопі, що й ми. В глибині душі я сподівався, що саме така моя поведінка прорве, нарешті, греблю тієї мовчанки. Я сподівався, що Маруся буде дорікати, ревнувати й плакати, вимагаючи, щоб я покинув вдовичку й повернувся до неї. І я це з охотою зробив би, бо... вдовичка дуже швидко набридла мені. Але... Маруся мовчки виїхала від мене до матері, забравши сінка з собою і нічого від мене не вимагаючи.

— Ви про це колись поверхово згадували, лише без цієї екскурсії в глибінь вашої душі. Згадували ви також і про те, що тепер ви платите їй аліменти.

— Плачу на сина, але не їй.

— Як... не їй?!? А кому ж?!?

— Її матері, що працює на панчішній фабриці й виховує мого сінка, напевно, не так, як мені б хотілося. Не виключено, що вона його ще й релігійним зробить — мені на злість. І все це я маю терпіти, поки не одружуся вдруге, а це не така легка справа, як вам відомо.

— А чому ж ви замовчуєте, де поділася ваша Маруся? Умерла? Отруїлася?

— Маруся... арештована...

— Коли? Тепер? — спитали ми з Марусею хором.

— Нні... не тепер... А ще тоді — в 1933-м!

— І в цьому, розуміється, завинили ви?

— Так, я! — твердо витримуючи тягар наших поглядів, заявив Федір Іванович: — Я написав куди слід про те, що дружина моя перебуває під впливом дрібно-власницьких інстинктів і зовсім нездібна збагнути доцільности акції

розкуркулювання в ім'я соціального ідеалу суцільної колективізації. Я мусів це зробити. Це був мій обов'язок. А моїм єдиним злочином супроти партії Леніна-Сталіна за все моє життя було те, що я написав про Марусині настрої куди слід надто пізно — через місяць після того, як вона мене покинула. Я довго вагався, а вагання в подібній ситуації — це злочин для комуніста. Під час партійної чистки в 1934 році цей злочин фігурував проти мене, як доказовий матеріал: мовляв, я теж заражений дрібно-власницькими інстинктами, якщо вагався цілісний місяць...

— Вас... не вичистили?

— Ні! Мене лишили в рядах комуністичної партії, взявши до уваги всю бездоганність мого минулого, але... я одержав по партійній лінії догану з попередженням. Зразу ж після чистки мене знову післали на село з відповідальним завданням, для виконання якого треба було бути твердим, як криця.

— І ви, розуміється, виправдали довір'я партії? Були твердим, як криця?

— Так!

— Знаменито! Ну, а яким же способом вам пощастило оформити розлуку з Марусею, якщо вона була арештована?

— Саме в той час, коли вона сиділа у в'язниці.

— Як?!? — не витерпів я: — Хіба це — можливе?

— Дуже просто й дуже швидко! Згідно з советським законодавством, щоб одержати офіційну розлуку з арештованою дружиною (чи чоловіком, — це все одно!) досить односторонньої заяви до ЗАГС-у тієї сторони подружжя, яка е

на волі й не бажає мати нічого спільного з арештантом. Тепер це дуже часто практикується. Так само зробив і я. Десь через місяць мене покликали до ЗАГС-у й показали її власноручний підпис на документі про розлуку, а над підписом її ж рукою було написано: »Я теж бажаю цієї розлуки«. Отже, як бачите, — коли я казав вам, що ми оформили розлуку за обопільною згодою, — то... не брехав... І так була поставлена крапка над моїми стосунками з Марусею...

— Ви дуже помиляєтесь! — гостро й дзвінко відрубала моя сіроока: — Крапки ще не було й нема, але вона буде... Маруся ще прийде до вас за цією »крапкою«, прийде тоді, коли ви, Федоре Івановичу, вмиратимете, і коли тіні всіх тих, кого ви знищили, стануть довкола вас, вимагаючи останнього розрахунку.

У тоні, дикції й поставі моєї сіроокої було щось до такої міри імперативне, що ми обоє припишкли, а Федір Іванович мотнув головою, неначебто відганяючи від себе надокучливу муху чи, може, привид.

— Вона вам сниться інколи?

— Сниться!

— Як?

Федір Іванович іще раз мотнув головою: на цей раз так рішуче і з такою силою, як той кінь, якого обсіли оводи. Слідом за цим він з юнацькою звинністю скочив на рівні ноги і, зиркнувши на ручного годинника, кинув уривчасто:

— Уже скоро дванадцята! Мені пора додому... Маю залагодити ще деякі справи... Та й вам пора спати!..

— Чекайте! Ще одну хвилиночку! — спинила його Маруся владним тоном: — Я маю до вас ще одне-однісіньке питання. Ви походите з родини українського селянина? Правда ж?

— Я родився українцем, але це не має жодного значення, бо я визнаю себе сином советського многонаціонального народу. Я вже колись казав вам про це.

— Так, казали! А тепер скажіть іще, чи ви родились селянином!

— Ні, не селянином, а сільським пролетарем. Ясно?

— Ні не ясно! Що це таке »сільський пролетаріят«? Це позбавлені всякої власности наймити? Так? Отже, ваші батьки були наймитами?

— Знаєте, що Маріє Степанівно? — тон Федора Івановича раптом став грізним, а маслини очей вирячилися, від чого обличчя його враз загубило всі ознаки привабливості: — Ви берете на себе функцію мого слідчого, а я ще покищо не є арештантом! Давайте на інші теми! За приємними розмовами я зовсім забув вам сказати про те, що в мене відкрилась несподівано вакансія конструктора, і з наступного тижня ви можете приступити до праці на заводі під моїм технічним керівництвом. Але коротеньку заяву від вас мені треба мати вже завтра зранку. Отже, забудьте про наймитів, а сідайте й пишть!

Останні слова були вимовлені вже дещо м'якшим тоном і супроводжувалися вимушеною усмішкою, що показувала його бездоганні зуби. Але вирячені маслини очей не усміхалися.

Маруся підвелася й стояла маленька й урочиста, як монумент: личко її пополотніло і було таке ж сніжно-біле, як та чиста вовняна

хустка, що закривала її всю від плечей до п'ят.

— Беріть клопоть паперу й пишіть заяву! Я почекаю. Швиденько! Раз-два!

— Дякую. Я... Я ще подумаю...

— Ви ще... подумаете?!? Це мені страшенно подобається! То виходить, що ви ще й досі не надумалися, під чийм керівництвом вам краще працювати, — Бруховим чи моїм?!? А навіщо ж ви мені голову морочили? Навіщо запевняли мене, що хочете працювати в мене на заводі, — тільки не мою особистою секретаркою, бо то »Медхен фір аллес«*), а конструктором?!?

Очі Федора Івановича палахкотіли, як у kota вночі, і він уже не володів собою... А обіллята хвилями сніжно-білої вовни маленька жіноча постать стояла нерухома, бліда й урочиста, як привид із потойбічного світу. Погасла занедбана піч, а настільна лямпа, що кидала просіяне пасмочко скупого світла на занедбану шахівницю, залишала всю кімнату в півтемряві, на тлі якої так чітко вирізьблювалися дві постаті: висока й масивна — чоловіча, маленька й тендітна — жіноча. Вони тепер грали в шахи, а я сидів біля погаслої вже печі, за тією грою млісно спостерігаючи...

— За морочення голови прошу вибачити! — і Маруся чемно схилила свою пухнасту голівку вниз: — Але я все ж таки залишаю за собою право подумати.

— Думайте, скільки влізе! — на все горло закричав Федір Іванович: — Тільки знайте, що в кожній советській установі, на кожному советському заводі чи фабриці є свій Брух або свій Федір Іванович! Знайте, що Брух і я —

*) Дівчина для всіх послуг.

це сіль советської землі, це — квінтесенція доби!

— Але ж ви, як складники цієї есенції, здається мені, один одного ненавидите! — несподівано для себе самого озвався я, не покидаючи мого місця під піччу.

— То вам лише так здається! А втім... ваша правда! Ми і ненавидимо, і боїмося один одного. Це зовсім не протирічить тому, що я щойно сказав, бо ж саме ненависть і страх є двигунами советської системи й того прогресу, до якого ми ведемо народи! Саме завдяки масовій психозі страху та роз'ятреній ненависті між окремими групами селян нам пощастило знищити куркулів, як клясу, і досягнути ідеалу суцільної колективізації майже на всі сто!

Усе це Федір Іванович кинув, обернувшись до мене, — кинув упевнено й недбало. А я мимоволі згадав про батька медицини Гіпократа, який інтуїтивно твердив, що ненависть і страх затроюють кров людини. Звертаючись до привиду в білім савані, Федір Іванович вів далі дещо спокійніше, але гостро, голосно й імперативно:

— Кругом — советська влада! Скрізь і всюди біля керма стоять такі, як я і Брух. Від нас ви не втечете нікуди: або Брух, або — я! Якщо ж ми обоє вам не до вподоби, тоді...

— Будь ласка, не пришивайте мені справи, Федоре Івановичу! Я не казала, що ви або Брух мені не подобається! Чи не думаєте ви, що мені — Марії Мещерській керівництво советське — не до вподоби?

— Ні, ні! Заспокойтесь, Маріє Степанівно! Це я пожартував. Даю вам два дні на роздумування. До побачення, Маріє Степанівно! До поба-

чення Павле Миколаєвичу! — він потиснув нам руки і швидко зник, накинувши шкіряного плаща на плечі та власноручно відчинивши собі двері.

— Яка ти необережна, Марусе! — тихо промовив я, коли кроки гостя завмерли за вікном: — Сама назустріч небезпеці біжиш!

Вона стояла посеред хати бліда й знеможена, безсило спустивши обидві руки вздовж тіла. Велика біла вовняна хустка з китицями, яка щойно огортала її всю від голови до п'ят, м'яко спустившись з плечей, тихесенько впала додолу... І тоді я побачив, що Маруся вдягнена в свою «нову», щойно перелицьовану темнозелену сукню, яка на тлі півтемряви здавалася зовсім чорною, як у черниці, і моторошно контрастувала з пухнастою купиною білої вовни біля її ніг, що нагадувала вкриту свіжим снігом могилу.

Минуло хвилин двадцять... Я мовчки складав шахи, а Маруся пішла до себе... Я внось потопав у хвилях власних терпких думок, коли раптом... легесенький стукіт у вікно біля самої шахівниці сполохав мене...

— Це — я! Федір Іванович! — Відчиніть, будь ласка!

Я відчинив.

— Марія Степанівна ще не спить? Покличте її, будьте так ласкаві!

Я покликав, і вона не примушувала гостя довго на неї чекати: прийшла в темнозеленій сукні, що виглядала зовсім чорною, прийшла з блідим, нерухомо-застиглим обличчям, що виглядало вирізьбленим з білого воску, як у мертвої. Прийшла й стала нерухомо посеред хати, —

саме там, де раніше стояла: мовчазна, неприступна, чужа й сувора...

— Ви, Маріє Степанівно, дуже цікавилися знати, хто мої батьки... Так от я й вернувся до вас назад, щоб вам на це питання відповісти. Я хочу, щоб ви, моя любов єдина, недсяжна й черемхова, знали про мене все! Бо... в наш час... хто зна? Може, ми й не побачимось більше...

Я дивився в обличчя гостя й не пізнавав його. Де подівся гострий, імперативний тон і владний голос, що хвилинами досягав крику? Де подівся той грізний вираз обличчя з виряченими очима, що зводив його вроду нанівець? Переді мною стояв дуже вродливий, усміхнений і щирий чоловік, що надто вперто шукав контакту з очима Марусі. Це був новий, несподівано приборканий Федір Іванович, лагідний і ласкавий, як добре освоєна домашня тваринка...

— Може, я не матиму іншої нагоди відповісти вам на ті питання, які цікавлять вас щодо моєї особи...

— Що ви хочете цим сказати? Що я буду ось-ось арештована? — сірі оксамитові очі, на мить єдину дотикнувшись до лагідних і запобігливо-ласкавих очей-маслин, знову втекли кудись у куток напівосвітленої кімнати.

— От на цей раз уже ви мені справу пришиваєте, бо я не казав і не думав, що ви будете ось-ось арештовані. Але... жарти — набік! І ближче до справи! Відповідаю на ваше питання: мій батько був знаменитим на всю округу конокрадом. З того дня, як я досягнув восьми років, він завжди брав мене з собою, і я дуже спритно допомагав йому коней красти... Саме завдяки моїй спритності, ми були невловимі. Після

вдало виконаної операції ми мчали бувало, вер-
хами навпростець через поля, луги, ліси й го-
роди, і темна ніч була для нас мамою... І ві-
тер шалено дзичав мені у вухах, коли я, ро-
зигнавши коня на всю міць його ніг і зростаю-
чись з його звинним тілом, уявляв себе казко-
вим героєм. У жилах моїх є трохи циганської
крови: мій прадід... циган... Тому я й смаг-
лявий такий, а за красу мою циганську мене
жінки любили... Не знав я опору від жінок
до зустрічі з вами, Маріє Степанівно! І здебіль-
шого, не я їх, а вони мене шукали. Ваше об-
личчя захмарилось... Я знаю, — це тому, що
я, відповівши на ваше питання, зайшов у галузь
мого кохання, якою ви не цікавитесь. Вибачте!
Більше не буду! Чи маєте ще запитання? Від-
повім на всі!

— Ні, не маю! Дякую за відповідь.

— Добраніч, Маріє Степанівно! — він, мабуть,
чекав, що маленька сіроока подасть йому руку
на прощання, але цього не сталося.

— Добраніч! — відповіла, ледь-ледь кивнув-
ши голівкою.

— Добраніч, Павле Миколаєвичу! — звернув-
ся наш гість до мене: — Прошу вас мати на
увазі, що сповідь моєї душі належить Марії
Степанівні, а не вам.

— Ні хвилини в цьому не сумніваюсь! Ба-
жаю вам спокійного сну!

Ще раз глянувши на Марусю і схопивши її
жадібними очима всю, Федір Іванович круто
повернувся і, чітко карбуючи кроки, вийшов,
клацнувши на прощання дверима. Темна ніч
проковтнула його не на коні...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Висуванка

— Ну, і хіба ж не я прозвала вашого Федора Івановича »циганом«? — усміхаючись і збільшуючи кількість рівчачків на верхньому печеному яблучку, переможно питала нас тітка наступного дня під час вечері: — Я, коли дам комусь прозвисько, то вже припечатаю.

— Ну, і хіба ж не я раз-у-раз визнаю, що Господь-Бог обдарував вас геніяльною інтуїцією?!? — в тон їй відповів я, бажаючи жартами розважити мою сірооку.

Але, здається вона не чула нас; їла котлети з камси, унурившись, і очі її промовисті були дуже далеко від стола, за яким сиділа...

— Що? — спитала вона, раптом прокинувшись: — Геніяльна інтуїція нашої тітки? Це — не жарт! Вона справді просякає в глибінь людей, речей і явищ. І саме тому мене дуже цікавить, чи схвалює моя приборана мама мій намір дати бій.

— Який бій? — спитали ми з тіткою в один голос: — Ми зразу відчули, що той бій не жарт.

— А такий! Я не бажаю бути начальником сектору, не бажаю сидіти за столом арештованого Чаплі. Піду до директора, до головного інженера і заявлю їм, що я категорично відмовляюсь бути начальником.

— Причина? — спитав я.

— Недостатня обізнаність зі справами сектору й цілковита відсутність здібностей адміністратора.

— Гм... Цього не досить! Треба додати ще щось. Але що? — задумавсь я.

— Я знаю, що! — упевнено заговорила тітка: — Збрешти тому чортові-чекістові, що ти збираєшся бути матір'ю і не можеш брати на себе таких відповідальних обов'язків.

Марусине личко вмить загорілося пожежею рум'янцю, що вкрив їй не лише щоки, а й чоло, шию і навіть вушка.

— Це не годиться! — звівни бровенята докуппи, відрізала вона: — Бо можуть зажадати довідку від лікаря. І що тоді!?!

Тітка «три яблучка» розгублено кліпала очима й обіцяла як слід над цією справою подумати.

— Тобі, серденько, коли на роботу?

— Після завтра! Отже, думайте об'єс! Шукайте зброї, за допомогою якої я могла б виграти бій! Я мушу його виграти за всяку ціну! Я не сяду за Чаплін стіл!

І ось настало це «після завтра». Це було в п'ятницю, десятого грудня 1937 року. З самого ранку Маруся записалася в секретарки на прийом до директора й до головного інженера. А оскільки вона, згідно з наказом, уже мала титул «начальника» одного з секторів, то й була допущена до обох богів нашої установи. Авдієнція була тривалою, і бій був запеклим, бо очі Марусі були заплакані, коли я побачився з нею під час перерви на обід.

— Ну, що?

— Я їм влаштувала гістерику, бо аргументи не робили жодного враження. Сам знаєш, жіночі сльози — це остання зброя! — і в заплаканих сірих оченятах майнув промінчик надії: — Вони обоє заспокоювали мене й обіцяли зробити все від них залежне... Сказали мені, що вся справа остаточно виясниться сьогодні після робочого дня.

— Та ж після закінчення роботи сьогодні буде мітинг, присвячений виборам, — хіба ти не знаєш?

— Цей мітинг до мене й до моєї справи жодного відношення не має. Це ж ясно! Мабуть, ще перед кінцем робочого дня буде вивішено наказ про скасування призначення мене на посаду начальника. Саме тому вони обидва в один голос казали мені чекати кінця робочого дня. Інакше й бути не може!

— А Брух при цьому був?

— Ні, не був! Це ж не його справа!

Я супроводжував Марусю до самих дверей її сектору і бачив, як вона сіла за свій стіл. А порожній великий, урочистий стіл Чаплі застрашливою плямою майнув мені перед очима. Сидітиме чи не сидітиме за ним моя сіроока? А якщо сидітиме, то скільки нових можливостей бути арештованою знайде вона в надрах цього стола?!? Відповідальність за роботу тридцятьох! Хибно виконаний рисунок, і вже готова підстава для обвинувачення її в шкідництві! Спізнення з виконанням спішних завдань, і вже є ґрунт для обвинувачення її в зриві виконання плянів соцбудівництва! Усе це я усвідомлював якнайкраще і під час праці раз-у-раз поглядав на годинника, рахуючи хвилини до кінця робочого дня. І були ті хвилини довгі, як тижні, грізні,

як наша доба, а інколи нудні, як сама блювота.
Прокляті хвилини!

Наш клуб на цей раз не був переповнений: то тут, то там суцільність моря голів порушувалася прогалинами порожніх стільців: це прогресивний дотик соціально-очищувальної руки НКВД зробив їх порожніми! Ще зовсім недавно було нас п'ятсот, і на врочистих зборах ми завжди переможно виповнювали аж по вінця всю залю нашого клубу. Сьогодні — на порозі виборів за Сталінською конституцією нас було вже значно менше.

Ми з Марусею сиділи поруч у крайнім правім кутку залі; просто перед нами й ліворуч від нас були порожні стільці, і це давало нам можливість перекинутися словами.

Бундючний, пишнофразий, присвячений виборам мітинг проходив, згідно з програмою, і виконувався, як по нотах, без жодних дисонансів... Вже висловилося кілька партійних промовців, наочно демонструючи зворушливу єдність думок; вже кілька разів оркестра Якова Бруха бездоганно виконувала бурхливі оплески, що ніяк не хотіли вщухати; вже ясно було для кожного, що мітинговий апарат працює чітко, як годинник, і що мітинг наш уже наближається до переможного кінця, бо... вже, мабуть, хвилин десять, давши сам собі слово, говорив сам Яків Брух...

Кашель на цей раз, надиво, мало заваджав йому, глибоко заховані під чолом вуглики очей метали іскри, голос бринів надхненно, і біла рука з довгими, як у музики, пальцями раз-у-раз простягалася в повітрі, підсилюючи патос май-

стерно нагромаджених слів. Уже відспівав він осанну нечуваним досягненням соціалізму на одній шостій кулі земної, вже намалював чарівну картину щасливого життя трудящих мас під сонцем Сталінської конституції, вже схилився не раз у молитовній екстазі перед незрівняними якостями цієї конституції, вже перейшов, нарешті, до зворушливого єднання комуністів і безпартійних, що носить скромну назву «бльоку» і що приведе нас усіх, без винятку, 12 грудня цього року до виборчих урн, як єдину дружню родиноньку... Вже, здається, пора б йому славословити «великого вождя, друга, батька й учителя передового людства», що є творцем тієї незрівняної, «найдемократичнішої» в світі конституції, але... він чомусь цього не робить... Він натомість каже, що в дружній родині нашого колективу, що є чудовим зразком єднання комуністів і безпартійних, сталася небуденна подія, про яку нас поінформує не він — Брух, а...

— Слово має головний інженер нашого тресту — товариш Ракович.

По мертво-тихому морю людських голів пробігло ряботиння: шиї витягнулися, очі напнулися, і море злегка зашуміло, коли на трибуні з'явився високий, дуже худий чоловік із виснаженим обличчям аскета... Виступ головного інженера був не абияким дивом — і тому, що він виступав лише у виключних випадках, і тому, що був він людиною виключно-мовчазної вдачі, твердої волі й великих технічних знань... Бувало, викличе до себе якогось інженера, подивиться на нього довго й пильно і скаже три слова: «Я вами незадоволений!» І це все... На винуватого він ніколи не кричав і не гнівався, але всі боялися його гніву! Авторитет його се-

ред працівників тресту був виключно-великий, і кожне слово його цінувалося на вагу золота. Як людина і як фахівець, він був уже немолодий, але, як член партії, він щойно починав народжуватися: його недавно оформили кандидатом. Протягом років Завада був його правою рукою. Тепер ця мовчазна людина з обличчям аскета працювала без правої руки, бо вакансія Завади ніким не була заміщена...

Якусь хвилину Ракович мовчав, і тиша, що була тлом для його мовчанки, здавалась абсолютною, як недоторкана ще білість першого снігу.

— Великий Сталін радить сміливо висувати здібних людей з самої гуці трудящих мас на керівні посади. Саме на порозі виборів до Верховного Совету за Сталінською конституцією відбулася постанова комфракції нашого колективу про висунення однієї виключно-здібної жінки на керівну посаду начальника сектору. Як головний інженер, я з приємністю підписав наказа про її призначення, бо я знаю її здібності. Як головний інженер, я вийшов сьогодні на цю трибуну, щоб прилюдно привітати таку постанову комфракції, а разом із тим і нашу талановиту висуванку — Марію Степанівну Ромашко-Мещерську.

Він замовк, міцно вдаривши в свої худорляві долоні, а слідом за ним ударила в долоні вся маса — дружньо, як одна людина... Несамовита, щира овація з вигуками «Вітаємо! Марія Степанівна! Ромашко! Мещерська!» миттю перетворилася в строкату зливу оплесків і криків, шумливість якої, як видно, не сподобалася Брухові: не годиться ж бо вітати якусь Ромашко голосніше й бурхливіше, ніж «батька, друга й

учителя передового людства«! Це — неприпустимо! І Брух простягнув свою білу з довгими пальцями руку, закликаючи до порядку. Але захоплені подією люди не всі тую руку зауважили, і янгол тиші, відлетівши, вперто не повертався назад... Овація, переростаючи всяку пристійність, тривала далі, а я дивився на Ромашко-Мещерську, що сиділа зі мною поруч. Ця звикла до оплесків людина сиділа, спустивши очі додолу, скоцюрбившись, зігнувшись і втягнувши голову в плечі, — так, неначебто вона хотіла сховатися і зникнути з цієї шумливої залі: крізь землю провалитись!

— Хвилинку уваги! — спромігся, нарешті, вигукнути Брух, і дехто з числа слухняних дав спочинок своїм долоням і горлові. Стало тихше... а слідом за тим і зовсім тихо.

— Ось як вітає наша маса виконання директиви товариша Сталіна! — в урочисто-піднесенім тоні почав Брух: — Советська влада вміє розпізнавати своїх ворогів і вміє з ними розправлятися так, як вони того заслуговують. Але ж вона вміє також і цінувати здібних і чесних працівників! Усі ви пам'ятаєте Марію Степанівну Ромашко приблизно рік тому, коли вона була скромною, непомітною кресляркою. Хто з вас знав її особисто? Ручуся, що, крім кількох товаришок-креслярок, — ніхто! Вона протягом років залишалася манесеньким цвяшком складного механізму нашого тресту — без будь-яких претенсій, без мрій і без майбутнього. Хто з вас догадувався або, хоча б жартом, припускав, що Марія Степанівна Ромашко — це великий артистичний талант? Ніхто! Так дожила вона до двадцяти восьми років і так ішла б рік за роком до могили, віддаючи на будівництво соція-

лізму лише манесеньку (і то слабшу!) частину своїх виключних здібностей... Зрештою, квітка її таланту... занехаяна й зів'яла, — так і вмерла б разом із нею, ніколи не зазнавши ласкавости сонця й свіжости води, що сприяють буйному розквітові.

Брух говорив тихо, з почуттям, і хвилинами мені здавалося, що він ось-ось заплаче над гіркою долею Марусі.

— Акси! Так було, є і буде в країнах, де творчий дух народних мас розтоптується брутальним чоботом капіталізму. Так було й у нас за царського режиму, але не так — тепер, під диктатурою пролетаріату. І блискучим наочним доказом, що тепер справді не так, є Марія Степанівна Ромашко-Мещерська — видатний декламатор обласного масштабу і майстер креслення, а з сьогоднішнього дня починаючи, — начальник сектору креслення...

Тривала павза... Одна з тих павз, на які Брух був великим майстром. Випивши до дна солодке вино нашорошеної тиші кількох сот людей, він раптом вигукнув громовим голосом:

— Маріє Степанівно! Талановита висуванко! Гордосте нашого колективу! Покажіться масам!

— Ось чудова нагода прилюдно відмовитися від посади начальника! — шепнула мені Маруся, підводячись із крісла.

— Благаю тебе — не відмовляйся! — ці слова я гарячково вложив їй в саме вушко, в мозок і душу: — Якщо ти відмовишся, то це бринітиме страшним, божевільним дисонансом, а за дисонанси сама знаєш, як доводиться розплачуватись. Згадай Заваду!

Усе це я шепотів, міцно-міцно стискаючи її дитячу ручку, — тим стиском передаючи їй

мою волю, мов любов, мое благаання і... мій страх. Бо фактично то шепотів не я, а мікроби страху, що в цій хвилині розмножилися й запанували в моїй крові, святкуючи свою чергову й справді блискучу наді мною перемогу. Творчі червоні тільця не чинили жодного спротиву: їх просто не було!

Втратити Марусю цієї ж таки ночі або наступної! Ця думка крижаними кліщами морозу спиняла біг моєї крові (ні, не крові, а суцільної лімфи, до краю заповненої мікробами страху!). Ця думка ворушила на голові моїй всі до єдиної волосинки, обливала мое чоло й спину липким потом, висушувала мені горло й харчопровід, утворюючи нестерпну спрагу... Ця думка трясла мною, як буря жалюгідним деревцем, і мені вже ввижались до болю очевидні подробиці арешту Марусі та допиту її вночі в кабінеті енкаведиста-слідчого...

Усе це було, як блискавичний кінофільм, і все це тривало лише хвилину, поки ті, що сиділи на лінії найкоротшого шляху до сцени, метушливо й запобігливо підводились, роблячи Марусі місце для проходу.

Повільно, без поспіху, неначебто в задумі глибокій, попрямувала моя маленька-сіроока живим коридором до сцени. Ось на хвилинку вона зникла з поля мого зору, неначебто в глибіню моря пірнувши, і... знову виплила на поверхню, з'явившись на сцені... Ще мить, і вона на трибуні: легесенько схилила голівку вниз тим звичним жестом, що його добре знали всі...

— Ось вона — перед вами! — громовим акордом ударив по нервах присутніх Брух: — Гляньте на неї!

І тоді ще раз стихійно знеслася вгору буря несамовитих оплесків. І були ті оплески справді щирі, бо неслухняні, Брухом не запляновані й навіть не підтримані. Він стояв, не б'ючи в долоні й здивовано піднісши свої неохайні брови вгору; він розгублено придивлявся до своєї дисциплінованої оркестри, яка доводила йому наочно, що здібна грати й без його команди.

Гм... Керівникові оркестри довелося таки почекати трохи, поки позапляновий «номер» добре заплянованої вистави, досягнувши кількох бурхливо-потужних знесень угору, нарешті, вичерпався: неначе той огонь, що, загорівшись від сірника, палав досхочу й погас лише тоді, коли вичах...

— Гляньте на неї! Вона — виключно-скромна, і в цьому її найбільша заслуга. Це вона бере приклад з Леніна, що завжди був зразком скромності. Аплодисменти й овації, якими устелено тепер її шлях, компліменти й вислови захоплення не викликають у неї того запаморочення голови від успіхів, проти якого нас так дбайливо застерігає наш геніальний учитель — великий Сталін. А треба вам засвоїти й ніколи не забувати про те, що Сталін — це Ленін сьогодні!

І знову — чергова павза, протягом якої Брух смакує ефект хвилини, а я, як і всі, дивлюся тільки на маленьку-сірооку і бачу лише її одну. Стоїть собі піднесена і сценою, і трибуною, і подією, — стоїть у своїй «новій» темнозеленій, так винахідливо перелицьованій сукні, втопивши очі додолу. Утекла кудись уся кров з її личка, і стало воно загадковим і білим, як чистий папір, на якому нічого не написано... А може,

то лише так здавалося, що нічого не написано? Може, написане сховалось?

— Сталін — це Ленін сьогодні! Запам'ятайте це собі як слід! Це ж саме Сталін заповів нам сміливо висувати талановитих і чесних людей з самої гущі трудящих на відповідальні, командні пости. Це ж саме виконуючи заповіт великого Сталіна, я знайшов її — таку скромну й непомітну — і поставив її на сцену, зробивши її рупором ідей Кремлю...

Маруся здригнулась, зиркнувши на Бруха, і знову втопила очі в землю, ще нижче схиливши свою голівку, неначе підсудна під тягарем обвинувачення.

— Так, саме рупором! Бо, якщо советські письменники є інженерами людських душ, які, знищуючи рештки капіталізму в свідомості людей, перетворюють їх на чесних і відданих справі Леніна-Сталіна працівників величавої будівлі соціалізму на одній шостій кулі земної, то наші артисти, співаки, декляматори і взагалі всі, без винятку, советські мистці є рупорами наших ідей. Силою своєї мистецької обдарованості вони допомагають нам сіяти ідеї інтернаціоналізму й комунізму в душах людських. Надхненне слово Марії Ромашко! Кожний з вас знає, як глибоко воно западає в душу... А запавши зерном, не лежить у тій душі каменем, а проростає і творить нову людину Сталінської доби. Московський Кремль — мозок і душа СРСР і навіть всесвіту, і от до почесної ролі рупора ідей Кремлю я й покликав цю талановиту людину. Як усім вам відомо, я не помилився, бо не минуло й півроку, як талант її був широко визнаний, і вона стала декляматоркою

обласного масштабу, залишаючись водночас і майстром креслення.

Русява голівка декляматорки обласного масштабу зовсім упала на груди... І вже зовсім не видно було її обличчя.

— Акхи, акхи! Сьогодні, на порозі історичного дня перших виборів до советського парламенту за Сталінською конституцією, постановою комфракції нашого колективу її покликано очолити сектор, — сісти за стіл, за яким роками сидів проклятий запроданець, шпигун і шкідник — відомий вам Чапля. Сісти й керувати кадрами чесних советських креслярів. Від імени місцевому та всьому колективу я вітаю вас, Маріє Степанівно, з цим високим призначенням!

Брух замовк, нарешті, і настала грізна хвили-на, коли Маруся мала б сказати кілька слів. Мусіла сказати! Бо всі, без винятку, знали, що вона була не останнім промовцем, що була меткою, швидкодумною і за словом до кишені ніколи не лазила... Ну, а щодо стояння на трибу-ні, щодо того, щоб бути центром уваги великого скупчення людей, — то це ж для неї — не новина. Але Маруся вперто мовчала, низько-низько схиливши свою голівку й безсило спу-стивши обидві руки вздовж тіла. Хоч кулачки тих рук дитячих і були закриті від глядачів пюпітром трибуни, але я не сумнівався, що вони були цупко зціплені, як і зуби...

Чотири сотні блакитних і чорних, сірих, карих і зеленкуватих очей надаремне намагалися просвердлити зовнішню оболонку й побачити під нею Марусине, старанно заховане »я«. Побачити, розрізати та ще й під мікроскоп його поставити, щоб дослідити... Бо хіба ж

людське »я« не є найцікавішим у світі й найменш дослідженим об'єктом?!?

Я бачив, як Брух пошепки перекинувся кількома словами з директором нашого тресту, що сидів у президії. Між ними навіть відбулася якась коротка розмова, бо бабське обличчя цього вельможного чекіста, пересмикнувшись, викривилось однією з властивих йому потворних гримас...

А Марусина непристійна мовчанка тривала далі, і на вазі була вже кожна секунда, що здавалася слухачам і глядачам годиною... І ось саме в ту мить, коли пазурі якогось дивного, ніколи ще незнамого болю стиснули мені горлянку, коли я готовий був уже крикнути, щоб слово дали мені замість дружини, — дрібні сльози закапотіли зі спущених додолу сірих очей на пюпітр трибуни. Дрібні сльози, як дощик, що приніс відпруження атмосфери. Жіночі сльози! Як часто вони рятують становище!

Брух, очевидно, врахував і це, бо зразу взяв собі слово.

— Ми всі, як один, глибоко розуміємо вас, дорога Маріє Степанівно! Усі, як один! Ми знаємо ціну цим сльозам! — медовим голосом деклямував Яків Борисович: — Не стримуйте їх! Бо це сльози глибокої радості й вдячності партії Леніна-Сталіна, що так по-батьківському піклується про чесну й талановиту людину. Це те саме піклування, про яке ви, дорога Маріє Степанівно, говорили колись зі сцени надхненними словами Анрі Барбюса: — »Читачу! Ким би ви не були, а великий Сталін знає Вас! Пам'ятає про Вас! Піклується про Вас!« І ось це дбайливе піклування бере Марію Степанівну в свої обійми саме на порозі перших виборів до советського

парляменту за Сталінською конституцією, вплив якої на трудящі маси можна порівняти хіба лише з впливом сонця на природу всесвіту. Співаймо ж славу великому Сталінові! Нехай живе наш наймудріший вождь, батько, друг і вчитель передового людства — Йосип Віссаріонович Сталін!

Оркестра Якова Бруха бездоганно виконала грім оплесків, що повинню залляли повітря залі й довго не хотіли вщухати, то завмираючи, то раптом знову ще з більшою силою відновлюючись. Брух був, очевидно, задоволений і власною винахідливістю і тривалістю та силою того гromу, що творили своїми долонями люди, оцінюючи таким чином сталінське піклування про людину.

А жива людина, що була об'єктом того піклування, поклонившись, тихо зійшла з трибуни і зникла за кулісами, де вже чекав на неї я. Взявши її за руку, я рішуче повів її до виходу, не чекаючи, поки Брух оголосить збори закритими. Я рішив урятувати її від дотику з масою співробітників: від запитань, розмов, рукостискань, привітань і жіночих поцілунків. І я це зробив.

За пару хвилин ми були вже на вулиці й дуже щасливо знайшли порожні місця в трамваї. На Марусю «напала» справді тривала й глибока мовчанка, і я не заваджав їй мовчати. Їхала, унутившись, нерухомо фіксуючи широко-розплющеними очима когось чи щось, звівши брови до купи і цупко стуливши уста.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

На самім порозі

У чистенькій маленькій кухні, де посередині стояв накритий для спізненого обіду стіл і три стільці біля нього, де на маленькім вогнику вже втретє грівся обід, де пес Вовчик і кіт Мурза раз-у-раз нетерпеливо заглядали до своєї спільної порожньої ще мисочки, — я тихенько розказував »трьом яблучкам« про те, що сталося... Вона слухала всім еством своїм, і верхнє печене яблучко відбивало на поверхні своїй цілу гаму почувань, зв'язаних із материнським уболіванням за долю своєї улюблениці: численні рівчачки то звужувалися, то розтягалися, як гармонія...

— То вона й досі мовчить?

— Так!

— Точнісінько такою була й покійниця — сестра моя (царство їй небесне!), а Марусина мама: бувало, яке б не сталося горе, мовчки його в собі носить, аж поки в тій мовчанці не знайде себе і... рішення.

— Оце влучно сказано! — похвалив я тітку за спостережливість: — Я вірю, що й Маруся знайде в тій мовчанці себе й мудре рішення. Лише не турбуймо її розмовами!

— О, мене не вчіть! Я це сама знаю! Приємно мені, що ви так делікатно з нею поводитесь! Це, знаєте, серед чоловіків — рідкість!

Тітка на хвилинку замовкла, але розповідь моя, як видно, глибоко її схвилювала, розбурхавши думки й почування.

— То це виходить таке, — роздумувала вона вголос, дбайливо перевертаючи смажену картопельку на інший бік: — Виарештувавши чималу кількість ваших співробітників, Брух улаштував тепер театральну виставу для виконання реверанса перед тими, які ще чекають арешту: мовляв, голосуйте всі за нашого кандидата, бо ж бачите, які ми добрі, — талановитих людей на порожні стільці саджаємо! А воно, як вдуматися, то й добрість тут зовсім невелика! Бо ж Маруся наша — майстер креслення і курси ж оті скінчила... Як їх?

— Конструкторські.

— Ну, так от бачите! Вони й не знайшли б іншої людини на місці Чаплі, бо ж фахівці тепер по тюрмах вошій годують, а родичів «ворогів народу» геть чисто всіх позвільнювано, і жодна інша установа їх на роботу не приймає, хочби вони навіть і найпотрібнішими фахівцями були! Отож, і виходить, що, крім Марусі, вони, скільки б не шукали, а не знайшли б людини, яка б сіла за Чапelin стіл. Таке?

— Ви, їйжебогу, геніяльну інтуїцію маєте! — захоплено вигукнув я, цілуючи тітчину руку: — Це — точно! Адміністрація нашого тресту **примушена** посадити Марусю за Чапelin стіл, але... робить при цій нагоді реверанса, який дає можливість співати осанну «великому» Сталінові та ще й набувати моральний капітал.

— Ви не думайте, що, як я дома сиджу, то вже й дурна! Я більше вас знаю, де, що і як робиться. Ви тільки свою установу знаєте, а я знаю геть чисто всіх людей у передмісті, і як

пиду на базар, то наслухаюсь новин донесочу. Аж додому їх тяжко нести!

— Тільки ж ви самі будьте обережні з розмовами! Тримайте власного язика за зубами!

— О, про мене не турбуйтеся! Я — баба з маслом у голові! Ну, і грамотна ж трохи... Знаєте? Я була б увесь курс гімназії скінчила, якби не закохалася в чоловіка мого-покійника (царство йому небесне!). Ну, і вискочила заміж, маючи щойно скінчених шістнадцять років і щойно скінчену шосту класу...

Двері тихенько рипнули, і до кухні зайшла замотана в білу вовняну хустку Маруся. Зайшла й сіла з обличчям кольору хустки, — маленька й поважна, рідна й своя, але відчужена й далека.

Пообідали мовчки, якщо не рахувати розмов про пересолений борщ і недосолену кашу, про Вовчика й про Мурзу.

Виконавши сумлінно цілу низку хатніх навантажень, які з дня оселення мого в тітчиному будиночку стали моїм святим обов'язком, я сів, нарешті, біля печі, що готіла, як паротяг, простягнув свої довгі ноги й узявся до читання свіжої «Правди». Але... не читалось! Від «Правди» нудило, як від рицини, і я, відкинувши часопис набік, пірнув у правдиве море власних думок. Кіт Мурза м'яко скочив на мої коліна і, вигнувши спинку, почав лащитись. Мурза взагалі ставився до мене дуже прихильно, і моє крісло біля печі з деякого часу почало бути і його кріслом. Отак ми й відпочивали вдвох: Мурза мурликав заспокійливо-ніжно, а

я снував пряжу неспокійних думок. Вірніше, та пряжа сама снувалась...

Через кімнату від мене лежала на своїм ліжку Маруся і теж думала, а в кухні ще метушилась наша дбайлива господиня, інколи розмовляючи з Вовчиком і думаючи водночас...

Над маленьким будиночком »трьох яблучок« скупчилася хмара, нависаючи над самим дахом, заглядаючи навіть до вікон. І не було вітру, який би ту хмару розвіяв... І не чути було жодного стукоту, жодного шуму. Було надто тихо, і я мимоволі в ту тищу вслухувався... На тлі її я зловив лише ритмічне стукотіння годинника: він, як звичайно, притакував. У цьому єдиному звуці на тлі тиші чулася мені зла іронія, і я, тікаючи від того настирливого притакування, пажерливо прислухувався, щоб зловити ще якийсь інший звук, що заперечив би це вперте, настирливе й навмисне »так-так«. Але... інших звуків не було... Уже спав Мурза, солодко скрутившись біля мене калачиком, і, мабуть, задрімала втомлена тітка.

А тиша ставала все глибшою, все густішою, сповиваючи мене, як колись мама, пелюшками втоми, тепла, ніжності й тієї особливо приємної окремішності від усього світу, яка топче стежечку до таємничих лябіринтів, що їх утворив для людей молодший брат смерти — сон...

Коли я прокинувся, наді мною стояла Маруся в білій хустці, що огортала її всю від плечей до п'ят. Її обличчя виглядало врочисто-поважним, її очі палахкотіли якимось особливим вогнем, а дуги брів, зійшовшись до купи, творили одну тверду суцільну лінію, перерізану лише ті-

сю поперечною зморшкою на білім чолі, що здавалася сьогодні такою глибокою, як ніколи раніш. Перетинаючи суцільну лінію брів, та зморшка поперечна творила хрест.

— Ти... прийшла, моя сіроока? Ти, може, знайшла вже себе і... рішення мудре? — спитав я, мимоволі вживаючи тітчиних влучних виразів.

— Так!

— Ну, то сідай біля мене! І розірви, нарешті, сірий килим тиші, що все глибшає, густішає і заповнює всі закутини цього маленького будиночку так ґрунтовно, неначебто в ньому вже нікого нема.

І я присунув Марусі її улюбленого фотеля, і я ретельно вигріб зайву золу з печі, додавши дров та вугілля. Піч загоготіла знову...

Але Маруся не сіла. Вона неначебто й не бачила щойно присунутого фотеля, а може й не чула, що я просив її сісти...

— Сідай! І подивись на вогонь! Він заспокоює, загріває і...

— Ти чув? Брух сказав сьогодні, що зробив з мене рупора ідей Московського Кремлю.

— Так, я чув. І згодися, що це дуже влучно сказано: в ССРСР, де все йде за плянами і вказівками Кремлю, письменник, як інженер людських душ, продукує потрібної якості зерно для перебудови людської психіки за вказаним згори стандартом, а ви — артисти те зерно, за допомогою вашої мистецької обдарованості, засіваєте. Як засіваєте? Співом, деклямаціями, виставами відповідних п'єс, малюнками відповідного змісту й спрямування... Вдумайся! Советські мистці всі, без винятку, справді мусять бути рупорами Кремлівських ідей, що йдуть по трьох

основних напрямних: інтернаціоналізму, безбожництва й комунізму в світовому масштабі.

— Погоджуюсь, — тихо промовила Маруся: — Але я додумалась сьогодні під впливом Брухових слів іще до однієї істини, над якою він, зі зрозумілих причин, не поставив крапки.

— А саме?

— А саме, — твердо й переконано відповіла моя сіроока, сідаючи, нарешті, в свій фотель: — Ми — артисти співпрацюємо з ЧК-ГПУ-НКВД. Цього Брух не говорив, але це так. Вдумайся! Пригадай, що говорив про ці установи такий вельможа від чекізму, як наш директор!

— Пригадую... Він казав, що ЧК-ГПУ-НКВД — це конечно-потрібні прогресивні установи, які ведуть суспільство до мети прогресу — «Комуни» шляхом соціального очищення, чи усунення заражених клітин народного організму.

— Точно! З тебе — непоганий слухач лекцій ідеолога чекізму Краснова, — ледь-ледь усміхнувшись кутиками уст, зауважила Маруся: — Отже, і артисти, і енкаведисти мають тепер перед собою спільне завдання — «нищити рештки капіталізму в свідомості людей». Різниця між першими й другими лише та, що перші нищать ці «рештки капіталізму», засіваючи в мозок і душу слухачів «зерна», створені інженерами людських душ, згідно зі вказівками Московського Кремлю, а другі (себто енкаведисти) ретельно винищують тих, у кого ці зерна не приймаються й не проростають. От і все... А Федір Іванович колись казав, що енкаведисти це свого роду лікарі, які хірургічним способом лікують народний організм, звільняючи його від хворих і заражених клітин.

— Ти, як бачу, саме на цим думала, а не над призначенням тебе на посаду начальника?

— Так, саме над цим! І я прийшла до висновку, що не лише письменники й мистці, а взагалі всі працівники ідеологічного фронту мусять засівати зерна інтернаціоналізму, комунізму й безбожництва! Якщо вони цього не роблять або роблять недосконало, то їх забирають до «лікувальних» установ НКВД, і тому доля ідейних і старших віком науковців особливо трагічна.

— Який з цього висновок? — спитав я.

— Як — для кого! Для різних людей — різні висновки! А для нас із тобою ось який висновок: до кінця днів наших працювати виключно на технічній роботі! Яке щастя, що ми обоє маємо технічний фах! Лише фізична й технічна праця не є в наш час злочином.

— Але ж ти забуваєш, що вона теж іде на користь будівництва соціалізму-комунізму в УРСР, СРСР і в цілому світі, — я кинув цю репліку, з цікавістю очікуючи, як zareагує моя сіроока.

— Це — не зовсім так! — терпеливо й упевнено, як учителька учневі, пояснила вона: — Якщо на підставі моїх рисунків буде збудовано міст, електростанцію чи будинок на українській землі, то в цьому я не бачу жодного злочину.

— Вірно, Марусе! — озвався я: — Злочин полягає зовсім не в індустріалізації, як такий, а в її надмірних темпах, в системі крайньої експлуатації людини та в поневоленні її страхом, в запланованій згори **диспропорції** між тяжкою промисловістю з одного боку та легкою і харчовою з другого, що творить ґрунт для невиласних злиднів, хвороб і передчасної смертності.

ти на так званій »волі«. **Усе** від людини, і пожебрацькому мало людині! Дешева »рабсила«!*) А чи уявляєш ти собі, які численні кадри зовсім безплатної рабсили постачає щодня Єжов?!? Кадри безправних, обідраних і голодних рабів, що вимірюються мільйонами! Це дуже цікава тема...

— На яку ні говорити, ні писати не можна!
— вставила Маруся.

— А **чому** не можна? Тому що здійснення індустріалізації коштом голоду, злиднів, хвороб, ув'язнень і передчасної смертності мільйонів є злочином Московського Кремлю... Щождо технічної чи фізичної праці окремої людини чи суми людей, то вона не є і не може бути злочином.

— Зрештою, хто зна? Може, з часом знайдеться в світі протисила, яка знищить сваволю червоної Москви, і той збудований за моїм рисунком міст опиниться в розпорядженні Української Держави, і ним користуватимуться наші люди, як законні господарі. Але, якщо, завдяки моїм деклямаціям, засіваються зерна комунізму, безбожництва й інтернаціоналізму в душах людей, які мене слухають і б'ють мені браво, то в цьому я вбачаю справді великий злочин. Це значить, що я, як справжній рупор ідей Московського Кремлю, будую фортецю комунізму в душах людських, закріплюючи таким чином підвалини московського червоного рабства.

Маруся розчервонілась і, зсунувши недбалим жестом хустку з плечей, гарячково вела далі:

*) »Рабсила« — скорочення російського виразу »рабочая сила«. Термін »рабсила« вживався в тогочасній російській економічній літературі в розумінні робітничої сили.

— Нехай буде тобі відомо, що саме сьогодні й саме під впливом промови Бруха я все це зрозуміла з тією виключною яскравістю, яка дорівнює спалахуванню блискавки.

— А... чому ти плакала?

— Як це «чому»?!? Під дощем його похвал та під громом тих оплесків я почувала себе прип'ятою до стовпа ганьби і плакала від сорому за себе...

Вона замовкла, прикипівши ширше, ніж звичайно, розплющеними очима до заґратованих дверцяток печі, за якими палахкотів, потріскуючи, вогонь, і були її очі, як зорі, — врочисті, блискучі й недосяжно-далекі... Замовк і я, задивившись на неї, і тільки годинник притакував уперто, настирливо й упевнено...

— Уяви собі, Павлику, людину, що сидить у сутінках похмурого дня, дивиться довкола, все бачить, і здається їй, що в хаті в неї чисто. Коли раптом грім і блискавка показують тій людині куток, де лежить забуте, позаторішне сміття... Схопившись на рівні ноги, людина гарячково працює, викидаючи геть сміття не лише з того кутка, але й з усіх інших закутин, ревізуючи всю хату та й себе на кожному кроці перевіряючи...

— Ну, і після цього стане хата вже справді чистою? — спитав я: — То ти, як бачу, протягом цих годин мовчанки проробила чималу роботу і справді знайшла себе і рішення?

— Так! І себе, і рішення! Ти думаєш, що я не любила оплесків?!? Що ті по-мистецьки витримані павзи не давали мені насолоди, коли сотні очей їли мене, жадібно чекаючи мого наступного слова? Коли скупчена на невеличкій площі велика масова людина, затримавши від-

дих, неспроможна була схопити нової порції повітря, аж поки я не давала на це дозволу? Ти, може, думаєш, що твоя сіроока не самолюбна, не горда? Що хвилини нічим необмеженого панування над людьми не охоплювали її пожаром млісного щастя?

— Ні, я цього не думаю, бо я знаю тебе!

— Ну, так от: усі ці риси моєї вдачі, розбурхані успіхом після першого вимушеного виступу, штовхали мене на той самісінький шлях, на який штовхав мене Брух, — на шлях рупора Московського Кремлю. Щоправда, я, використовуючи мій вплив на Бруха, вибирала собі сама точки для деклямації, — вибирала саме те з рекомендованого обкомом партії списку, що якнайменше вимагало від мене зради таткових заповітів. Культ Пушкіна й Горького дещо допоміг мені, бо ж »Скупий Лицар« чи »26 і одна« — це все ж таки не те, що Дем'ян Бедний, Маяковський чи Фурманов... Але... успіх і оплески, гіпноза мистецьким словом і павзи п'янили мене... І я хотіла їх знову, і я знову їх жадібно пила, а Брухові тільки того й треба було. Цинізм передвиборної агітації різко спинив мене...

Я мовчки відтягнув кочергою дверцята печі й почав додавати вугілля, легесенько змоченого водою... Те вугілля шкварчало, пінилось, парувало й противилось язикам вогню, що жадібно облизували його з усіх боків, примушуючи, зрештою, підкоритись і... горіти в унісон із попередніми порціями, що вже стали прозоро-червоними, як московський прапор сучасності.

Дитяча ручка раптом лягла на мою спущену вниз голову, а маленькі пальчики, ніби граючись, мотлошили мою густу й ще зовсім неси-

ву чуприну. Я цього не бачив, лише відчував до болю радісно... Я пив насолоду цього дотику, як вино.

— Ти вже справді вимела свою хату, Марусе?!? — вигукнув я, якнебудь закінчивши операцію біля печі: — Ти вже викинула все сміття і тобі... стало легше? Ти знайшла себе? Скажи!

— Кажу тобі, Павлику, що я викинула геть усе сміття самолюбства, славолюбства й особистих гордощів. Цукерками оплесків мене вже не заманиш до ролі ганебного рупора! Ні, ні! Ось моє рішення: з артистичною кар'єрою скінчено! Раз і назавжди!

— Тобі боляче?

— Ні! Сьогодні вмерла декляматорка обласного масштабу, але родилась українка, що зароблятиме собі на хліб чесною працею креслярки, нікому в душу не кидаючи ганебних зерен московській пропаганди. Ти задоволений, Павлику?

— Вітаю тебе! — і я тихо-тихесенько цілував її личко, волосся й заплющені очі...

— Сядь біля мене! — і я сів на килимі біля її ніг, а пальчики знову почали мотлоштити мою буйну чуприну.

— А тепер скажи мені на вушко, моя сіроока, чому ти всі ці години мовчанки витратила на шукання виходу по лінії мистецтва в той час, коли ця справа терпить! Адже ти ще пару місяців лікуватимеш горло інгаляціями, і жоден Брух не в силі примусити тебе до виходу на сцену в ролі рупора. А два місяці — в наш час це безодня, в яку заглядати страшно!

— І чому твоя сіроока не думала годинами над проблемою: «сісти чи не сісти за Чаплін стил?», — проблемою, яка вимагає негайного ви-

рішення? Вірно я закінчую хід твоїх думок чи ні?

— Ідеально вірно! Інтуїція, що майже дорівнює тітчиній! — з цими словами я взяв у полон моїх ведмежих лап ту ручку, що псувала мою »зачіску«.

— Але ж у тебе, що живе поруч із такими інтуїтивними особами, як я і тітка, інтуїції й на п'ять советських копійок нема! Відмовитись від ролі рупора Московського Кремлю — це справді історична перемога і над Брухом, і над власним славолюбним »я«. Це — чистота в хаті! А не сісти за Чаплін стіл — це... Як тобі сказати? Це, розуміється, теж перемога, але маленька й легка, якої я досягаю двома ходами: »шах — і мат«!

— Як?!? — зарепетував я, повертаючись до неї обличчям: — Чи все в тебе в порядку на горлиці?!? Про яку перемогу можеш говорити ти — переможена?!? Ти, яку вже посаджено силоміць за Чаплін стіл?

— Ха-ха-ха! — зайшлася дзвінким сміхом Маруся: — Ха-ха-ха! Ти, Павлику, хоч і непоганий шахіст, але блискавично-швидким перемогам над п'яним від успіху противником тобі треба повчитися в мене!

— Ні, Марусе, жарти набік, бо становище твое безнадійне!

— Збоку дивлячись, воно справді виглядає безнадійним! Це ще більше додає мені певности! Я абсолютно виграю бій!

Голос її бринів задьористо, як у школярки, а оченята випромінювали цілий каскад саме тих промінчиків, від яких я п'янів... І я, напевно, сп'янів би; я, напевно, схопив би її в свої обійми — таку запашну й чарівну, таку ласкаво-усміх-

нену й переможну, — схопив би, забувши заборо-
рону, якби не гостра зацікавленість шахіста
шаховим ходом, що мав дати їй можливість
не сидіти за Чаплиним столом.

— Ти, Марусе, виключно цікава людина! Роз-
мовляючи з тобою, до такої міри потопаш у морі
твоеї духовости, що мимоволі випускаєш з по-
ля зору тебе, як чарівну жінку!

— Ото й добре! На це ще буде час!

— А може й не буде?

— Ні, буде! Бо вже скоро!

— Коли?

— Дванадцятого грудня в восьмій годині ве-
чора. Тоді всі будуть п'яні й ситі, від бруків по-
чинаючи й мільціонерами кінчаючи. І... вінчан-
ня наше відбудеться в цілковитій таємниці. Але
вертаймось до попередньої теми! Прощу зайня-
ти попередню позицію і слухати уважно!

Марусина ліва ручка владно піднеслася вгору
саме так, як перед початком деклямації зі сце-
ни, а я слухняно сів знову біля її ніг на килимі
й задивився в піч, де остання порція доданого
вугілля віддавала вже своє блискучо-чорне »я«,
червоніючи в унісон з багряно-червоним оточен-
ням.

— Так от, мій хороший Павлику, — чи дово-
дилось тобі, граючи в шахи, викликати в про-
тивника запаморочення голови від успіхів?

— Доводилось!

— Ну, а чи доводилось тобі, використавши
його самовпевненість і зв'язану з нею коротко-
зорість, дати раптом блискавично-швидкого
мата?

— А якже! Люблю таку ситуацію! — захоп-
лено відгукнувся я: — Приспати чуйність про-
тивника! Дати йому шанси для самозакоханої

впевненості в перемозі! Зайти з несподіваного боку! Шах — і мат! Знаменито!

— Тебе, як бачу, вчити не треба! Чому ж ти не розумієш, що те самісіньке зроблю я, щоб не сидіти за Чаплиним столом?

— Не розумію! Визнаю себе нездарою і прошу, нарешті, розкрити твої карти!

— Та ж вони від тебе не скриті! Хіба ти забув, що існує Федір Іванович, який образився, почувши, що я ще подумаю, чи взяти посаду конструктора на його заводі? До речі кажучи, я сьогодні нетерпеливо чекаю його приходу, щоб передати йому заяву, яку я вже написала. Дев'ята година! Пів десятої він, напевно, буде тут. Тільки прошу тебе — не починай гри в шахи, аж поки я не залагоджу з ним своєї справи!

— Гарзд! Але ж тебе на завод не пустять! Брух, Краснов, Ракович...

— А хто їх питатиме? Маючи мою заяву, завод звернеться до обкому нашої спілки, і... довкола моєї скромної особи розгорнеться бій між Брухом і Федором Івановичем. А переможе останній, бо на його боці буде голова обкому спілки, який має з Брухом давні порахунки, а до мене ставиться якнайкраще.

— Закоханий?

— Ні! Він же старий уже! Це ж за його допомогою пощастило мені врятувати Орису, і вона вже працює ученицею на заводі. До речі, чи пам'ятаєш ти, скільки днів дав мені Федір Іванович на роздумування? Два чи три?

— Два!

— Ну, то сьогодні він неодмінно буде тут! У наш час від брухів, від чекістів типу Краснова та вельмож, що були конокрадами й убивцями, не втечеш нікуди, бо кругом панує вгору під-

несене людське дно. Але в даній ситуації Федір Іванович і скромна посада конструктора на заводі для мене є кращими, ніж Брух і посада начальника над тридцятьма креслярами в тресті.

Маруся говорила, неначе ножем різала: крайня рішучість бриніла в тоні, світилась у глибинах очей-озер і залягала вперто поперечною зморшкою між зведеними докупи бровами, утворюючи на її чолі маленький, правильно-побудований хрест. Новий, незнаний ще хрест!

— А ось і Федір Іванович! — підскочила Маруся з крісла: — Це він так делікатно стукає! Піди відчини, Павлику! А я тим часом піду причепурюся трошки!

Людське «я»! Найцікавіша й найцінніша в світі річ! Хто збагнув його? Адже ми самі для себе часто-густо бувасмо загадкою!

— Хто там? — на всякий випадок спитав я.

— Я! — відповів мені свіжий, як весна, жіночий голос, що бринів для мене радісним акордом дуже приємної несподіванки.

Не допитуючись, хто ж саме, я широким, гостинним жестом відчинив двері. На ганочку стояла бідно вдягнена гнучка й досить висока жінка, але обличчя я не міг розглянути, бо в передпокої саме в цій хвилині відмовилася світити горішня лямпочка, і панувала темрява, ледь-ледь порушувана пасмочком світла зі щілини кімнатних дверей.

— Заходьте! Заходьте! — радісно запрошував я: — Марія Степанівна дома, а старенька, здається, спить...

Чемно пропускаючи цю незнану, але ж таку приємну гостю вперед, я тупцював за нею слі-

дом щасливий, як той школяр, що замість гарантованої »двійки« одержав на екзамені »п'ять« ... Десь у найглибших закутинах мого духового ества я шалено тріюмфував, що Маруся, яка пішла »причепуритися трошки« для Федора Івановича, замість нього побачить цю струнку, бідно вдягнену жінку.

І ось ми обое в нашій кращій кімнаті, де червоне, як московський прапор, вугілля ще палає, де зручний фотель напроти печі ще зберігає тепло від дотику Марусиного тіла, де кіт Мурза ще спить блаженно, і де так невблаганно-ритмічно й упевнено притакує старовинний стінний годинник ...

— Добрий вечір, Павле Миколасвичу! — весняно-свіжий голос і блиск темнокарих очей з-під насуненої на саме чоло хустки, легким морозцем зарум'янене смагляве личко і зуби, як білий мигдаль, в отворі ненафарбованих бездоганного малюнку уст, — усе це було звернене до мене й усміхалося здивовано, ба навіть трошки іронічно: — Невже не пізнаєте?!?

— Орисе! Сідай, голубонько! Ось зараз я Марію Степанівну покличу! І тоді буде тобі на горіхи за те, що нас забуваєш! Скидай хустку! Роздягайся! У нас бачиш, як тепло!

Чверть години пізніше, занурившись своїм маленьким тілом у зручній заглибині свого улюбленого фотелю, Маруся авторитетно підсумовувала все те, що вже встигла розказати дівчина:

— То виходить, що тобі й справді дихать ніколи! І праця на заводі, що триває вісім, а не шість годин, як у тресті, і курси по ліквідації

малописьменности, які відвідуеш тут — при заводі, і їзда трамваєм у протилежну околицю міста лише для того, щоб пару годин поспати... Це справді незручно! Та й тридцять копійок на трамвай щодня — це теж для тебе гроші! Гм... А чому ж ти не шукаєш собі кутка десь тут, у заводському районі?

— Шукаю... Але не знайду ніяк!

— Чому? — спитав я.

— А тому, що тут дівчата заводські, здебільшого, гуртом мешкають, а я з ними не хочу. Не тому, що я горда, — ні! А тому, що до дівчат щовечора хлопці ходять... Ну, і... заваджатимуть мені вчитися. А в моєї хазяйки я інколи й до другої години ночі вчуся, а кругом тихо-тихо, і жодна душа мені на дорозі до науки не стоїть.

Орися говорила це все, незручно сидючи на самому крайчику крісла і тримаючи маленькі червоні з морозу руки на колінах. На ній була та самісінька рябенька полатана й вилиняла сукня, в якій її недавно суджено за антисемітизм, ті самісінькі, вкрай уже зношені, полатані грубошкірі черевики, те самісіньке червоне селянське намисто на шиї. Лише чорні коси, що досягали тоді колін, лягли тепер блискучою короною над її смаглявим личком. Лише поважні темнокарі очі стали ще суворішими. Лише тіло струнке продовжувало свій власний шлях буйного розквіту, і груди, напинаючи блаженську тканину полатаної сукні, здавалися тепер, хоч і твердими ще, але вже майже досяглими грушками. Поза тим Орися була тим самим пуп'янком дикої троянди, що виросла в гущавині лісу далеко від протоптаних людьми стежок, зберігши надиво гострі колючки, якими готова

була поколотити кожного, хто наважиться брутально зірвати її...

— Мені хлопці й удень на заводі раз-у-раз заваджають, а то ще щоб я їх увечері у власному кутку терпіла! — сказала вона й замовкла, цупко стуливши до купи свіжі, ніколи ще нефарбовані уста.

— І є хтось із хлопців, що тобі особливо докучає? — обережно спитала Маруся.

— Є! Один... але то вже не хлопець, а старший чоловік — помічник майстра цеху. Зустрів мене раз у темній закрутині сходів і каже: «Купи собі сукню й черевики!» Ну, і ткнув мені в кишеню щось, а сам утік. Коли я глянула, — бачу, що то сто карбованців...

— І що ж ти з ними зробила? — спитав я.

— Оддала йому назад... Вистежила хвилинку, коли він закінчував обід за окремим столиком у заводській їдальні. Поклала йому гроші біля самої тарілки й кажу: «За **ваші** гроші мені сукні не треба!» Тепер він на мене чортом дивиться.

— Що віддала гроші назад, за це ти молодець! — взяла собі слово Маруся: — А от щодо сукні твоєї, то вона, вибач мені, годиться лише для того, щоб дома в ній прати або підлогу мити. Не личить молодій дівчині в такому-от вигляді на роботу ходити! Треба...

— Я й сама знаю, що так не годиться! — перервала її Оріся: — І я вже іншу сукню на зиму на базарі купила. П'ятдесят карбованців оддала! Он що!

— Чому ж не носиш її?

— Трохи заширока на мене. Хазяйка моя за три карбованці її перешиває, і завтра я вже буду виглядати, як... Беба Цацкіна. Не вірите?

Марусині очі, перебігши з Орисиних колін на її черевики, спинилися на них, неначебно прилипли...

— Що дивитесь, Маріє Степанівно? І на сукню, і на черевики, і на верхню одежину зимову не можу я відразу заробити!.. Адже я заробляю лише 120 карбованців на місяць, а після сплати державної позики та всяких добровільних внесків, у мене менше ста лишається... Хіба не розумієте?

Маруся не відповіла нічого. Лише очі її перебігли на червоні від морозу Орисині руки, а думка полетіла, мабуть, іще далі...

— Чим укриваєшся вночі?

— Нічим! Мерзну!

Маруся струнко підвелася.

— Ви тут погомоніть удвох, а я незабаром повернуся, — сказала вона й зникла за дверима, що вели в глибині нашого мешкання.

— А як твоя верхня одежина виглядає? — спитав я і почав оглядати до світла жалюгідні рештки чийогось плаща, який тепер доношувала Орися; але не встиг я закінчити цих оглядин, як Марусин голос покликав мене:

— Павлику! Ходи сюди на хвилиночку!

— Вибач, Орисе, я зараз повернуся.

За дверима вже чекала мене Маруся: взяла за руку, як учня молодшої кляси, і владно потягнула за собою — до тітки. Біля ліжка старенької між нами відбулася коротенька нарада, що виявила цілковиту однозгідність у поглядах усіх трьох членів нашої родини.

— Так ось що, Орисе-серденько, — говорила Маруся десять хвилин пізніше: — Чи не погодишся ти мешкати в нас?

— У... вас? — брови ластівками мотнулися вгору.

— Так, у нас! Спатимеш у кухні, — там дуже тепло й чисто. І стіл там є, і лампа над столом. Дамо тобі маленьку книжкову шафку, постіль і розкладне ліжко.

Орисині розмашисті чорні брови крилами сполоханої ластівки застигли над поважними темнокарими очима, що жадібно й нерухомо прикипіли до Марусиного обличчя: їли те обличчя...

— Щотижня в суботу й неділю ми прибираємо весь будиночок, мисмо підлоги й перемо ту білизну, що збирається з нас трьох за сім днів. Якщо ти матимеш час і силу, то будеш нам у цій роботі помагати. Лише раз на тиждень! А протягом робочих днів тижня ти у вільний час учитимешся, ти не матимеш супроти нас жодних обов'язків, але матимеш сніданок і вечерю щодня. Ну, а обід ти маєш за дешеvu ціну на заводі. Думаю, що таке становище дасть тобі можливість заощадити собі хоч трохи гроша... Думаю...

Але Марусі так і не пощастило висловити, що саме вона ще думає, бо Оріся, підскачівши з того кінчика крісла, на якому вона весь час дуже незручно сиділа, яструбом кинулася на Марусю і, схопивши її — маленьку в свої досить таки потужні обійми, почала її обцілювати, куди і як попало: в очі, волосся, щоки, плечі й вуха... Навіть делікатний Марусин носик дістав шаленого поцілунка.

— Чекай! Навіжена! Схаменися! — сміялися крізь сльози »три яблучка«, що саме в цій хвилині приєдналися до гурту, тримаючи під правою пахою щось, загорнене в папір.

— Та я... та я... та я не дам ні вам, ні бабці старенькій прати... або, не дай Боже, підлоги мити! — вигукувала в павзах між поцілунками наша несамовита гостя: — Я геть чисто все сама... пороблю, а ви лише подивитесь, чи чисто та чи до ладу зроблено! Що то для мене випрати... раз на тиждень яких тридцять штук білизни? Або підлоги помити? То — ніщо! Я те все за чотири години зроблю! Я, маючи чотирнадцять років, на велику родину варила, прала й прибирала, ще й город полола! Ще й хліб пекла! Ще й хвору дитину доглядала!

Буря поцілунків почала вщухати, перетворюючись у бурю вдячних слів і епітетів на адресу всіх нас, а передусім — на Марусину.

— Та ви ж мене он з якої біди врятували! Та ви ж обоє не побоялися мене прилюдно на зборах захищати! Та ви ж мене з кігтів самого Якова Борисовича вирвали й на заводі влаштували! Я мала б вам у ноги поклонитись!

Сказавши це, Орися випустила зі своїх обіймів ледве живу Марусю і, здається, справді збиралась... нам у ноги поклонитись... Вона врочисто вийшла на середину хати, глянула нам в очі — по черзі кожному — і, тихо вимовивши »Спасибі!«, схилилася низько-низько, майже досягаючи підлоги короною своїх кіс.

— Заспокійся, Орисе! Сідай! І будемо розмовляти поважно й серйозно, як личить дорослим людям! — скомандувала моя сіроока, і Орися сіла знову на крайчику крісла, — слухняна, приборкана й чимось неначебто засоромлена.

— Коли до нас переїдеш?

— Та хоч би й завтра! Так, — завтра! Курсів у нас не буде, бо ж це вже останній перед виборами вечір... Ну, так от сьогодні ввечері

зберусь, а завтра зразу ж після роботи трамваем по речі поїду... А ввечері вже буду з вами!

— А чи тяжкі твої речі? — спитав я.

— Та вони б і не тяжкі були, бо ж нічого не маю, але... є книжки, зшитки і маленька скринька, яку я маю ще з села... Її я не покину, бо то спогад... про маму, тата, Івасика...

— Ну, то це вже разом із твоєю новою сукнею буде досить таки тяженьке! Отже, завтра в сьомій годині вечора будь готова й чекай на мене в твоєї хазяйки! — рішуче заявив я: — Диктуй докладну адресу! Заїду до тебе й привеземо твоє придане вдвох!

— Дякую! — прошепотіла дівчина і, продиктувавши мені адресу, піднеслася, щоб іти геть...

— Е, ні, сядь! — скомандувала моя сіроока: — Це ще не все! Ти ж не дала мені договори-ти! Я думаю, що ми з чоловіком будемо тобі добрими помічниками в науці, — і по лінії креслярства, як твого майбутнього фаху, і по лінії ліквідації малописьменности. Крім того, ми обидві з тіткою вміємо шити, — самі собі з колишніх недоносків сукні переробляємо; то ж і тебе научимо шити. А заодно з тим скроїмо й тобі зо дві пристійні сукні (з недоносків, розуміється), які ти сама собі шитимеш. Через місяць тебе на заводі не пізнають!

— Дякую! — прошепотіла Орися, очевидно, стримуючи себе від буйних виявів своєї радості, але очі її, втративши властиву їм суворість, промінилися, як зорі.

— Якщо захочеш, то й варити підучишся. Це тобі теж пригодиться, коли заміж вийдеш!

— Хочу! Чому ні? Я ж тільки по-сільському знаю варити... Ну, й хліб пекти...

Вона знову рішуче підвелась, щоб іти.

— Сядь! Це — ще не все! — скомандувала Маруся, зробивши якийсь сигнал очима »трьом яблучкам«.

— Скидай, дитинко, твої шкарбани! — ласкаво й ніжно, а водночас рішуче й владно озвалася тітка, поставивши на шаховому столику те, що ввесь час тримала під пахою: — На, ось приміряй мої новісінькі черевики, яких я носити не можу, бо мої ноги спухли, як ті колоди!

В її руках з'явилися чудові зимові черевики з високими халявками.

— Скидай! Скидай! Не примушуй мене — стару тричі тебе просити! Ну? Раз-два!

Приголомшена Орися спочатку кліпала очима, але після команди »Раз-два!« слухняно скинула свої черевики й одягнула тітчині: спочатку на праву, а потім і на ліву ногу... Черевики були, як на неї зшиті.

— Ну, і хіба не я вам казала, що ця дівчина мусить мати маленькі ноги, і що черевики, яких я вже не вдягну ніколи, дадуть мені сьогодні кілька хвилин радості!?!

Верхнє печене яблучко сяяло, блищало й мінилося, обертаючись перед нами на всі боки, і здавалося то перепеченим, то недопеченим в залежності від того, під яким кутом падав на нього снопик просіяного крізь зелене сито світла.

— Хіба ж не я казала?!? А ну пройди, моє серденько, праворуч! Так! Ну, а тепер ліворуч! Знаменито!

»Три яблучка« знову почали шарудіти паперами, чогось шукаючи в їх затаємниченій глибині, що знайшла собі притулок на шаховім столику.

— Сідай, моя королівно! — звернулася ста-

ренька до зовсім уже спантеличеної Ориси: —
Бо зараз я тебе чепуритиму!

В її руках опинилися нараз аж три речі: темнозелений вовняний светер, біла вовняна шапочка і малесенький хутрянний комірець, довжини якого мало вистачити лише довкола шиї. З цих трьох речей першим огорнув і загрів дівоче тіло светер: він миттю обтягнув струнку постать, підкреслюючи її п'янку привабливість і ховаючи під собою всі недоліки рябенької сукні, яка, визираючи тепер з-під темнозелених берегів, здавалася навіть пристійною. Другою з черги була шапочка, яка вперто не хотіла (чи, може, не могла) проковтнути корони з двох чорних блискучих кіс, що двічі обвивали дівочу голівку. »Три яблучка« старалися за всяку ціну те багатство волосся запхати під шапочку, яка ось-ось готова була тріснути від натуги та знущань. Тоді Маруся, що мовчки дивилася на цю виставу з глибини свого фотелю, підвелася і, опинившись біля дівчини, щось на її голові поправила. Біла вовняна шапочка кокетливо зсунулась набік, відкривши половину корони з кіс і рожеве дівоче вушко.

— Знаменито! — вигукнув я в щирім захопленні від спритности рук моєї сіроокої.

Ми всі трое зачудовано прикипіли до цієї красуні, яка, на наших очах вилупившись зі шкаралупи крайньої вбогости, неначе те новонароджене курятко з яйця, сяяла тепер, як сонце, випромінюючи стоіскри дивної, небуденної привабливости.

— Покажіть їй дзеркало! — тихо, неначе в сні, озвалася Маруся.

Старенька метушливо потопала в глибінь помешкання і за хвилину вже стояла перед Ори-

сею, тримаючи в руках величеньке кругле дзеркало.

— Дивись!

І вона подивилась... Поважні темнокарі очі пильно вдивлялися в глибіню чарівного скла, неначебто шукаючи в тім склі дна, а на дні, — розгадки всіх подій сьогоднішнього вечора.

— Ну, а тепер одягай своє «манто»! — командувала тітка: — Раз-два!

«Манто» було негайно увінчане жовтим хутряним комірцем, що рятував і шию дівчини від холоду, і репутацію «манта» від заглади.

— Ну, а тепер іще рукавички! — метушилась тітка, видобуваючи з глибини покладених на шаховім столику паперів ще й пару рукавичок, що кольором своїм відповідали комірцеві: — Вдягнувши ще й цю «дорогоцінність», ти вже можеш іти до театру!

Перед нами справді стояла струнка й ставна, непогано вдягнена дівчина виключної вроди...

— Верхнього одягу й сукні ми, на жаль, так одразу не можемо для тебе родити, — сказала Маруся: — Але за місяць і це зробимо! Тітка скроїть тобі щось із недоносків моєї мами, а ти сама собі шитимеш під нашим керівництвом. Ти задоволена?

— Я?!? Нема в мене слів, не знайду їх, щоб вам розказати, що в моїм серці робиться... Ви всі троє неначебто моя родина... Виходить, отже, що я — не сирота...

— А воно так і є, коли хочеш знати! Тільки признайся ти мені тепер на вушко, чому ти до нас так довго не приходила? І не соромно тобі?

— Я приходила... раз... Тільки зайти не наважилась...

— Як це »не наважилась«? Ану признавайся!
— імперативно озвалися »три яблучка«.

— Зараз вам усе чисто по правді розкажу! Того вечора я мала надурочну працю — термінове копіювання, яке я могла виконати лише після лекцій на курсах. Отож і засиділась я аж десь до пів дванадцятої або й пізніше... Але завдання виконала. Іду я додому, а думки до вас летять... І згадала я, що ви колись казали, що дуже пізно спати лягаєте... Згадавши це, спинилась я і вже не до трамвая, а до вас полетіла. Самі ноги понесли мене... Бачу — будиночок освітлений. Я зраділа й хотіла вже стукати...

— До речі, — щоб ти знала, — до нас слід дзвонити, а не стукати.

— Добре! А я ж того не знала! Постояла я хвилину під вашими дверима, і захотілося мені у вікно подивитися: може, думаю, в них гості, а я такою босячкою прийду. Ну, й підкралася я під оце вікно і... глянула... Бачу, — сидять Федір Іванович і з кимось у шахи грають. А з ким — не доберу: не видно мені! Коли раптом той другий закашлявся й обернувся до мене обличчям... І пізнала я їх одразу: то були Яків Борисович. Тоді я давай тікати... Бо я їх дуже боюся, — Якова Борисовича. Гірше самого чорта вони для мене.

— Ну і втекла?

— А якже! Утекла! Та ще й не в той трамвай з переляку вскочила. Отаке було зі мною... А ви, може, думали, що я забула вас... Ні, не забула й не забуду ніколи!

— Ну, добре... А скажи мені, Орисе, чи бачила ти сьогодні Федора Івановича! — спитала Маруся, нетерпеливо зиркнувши на стінного

годинника, що показував уже пів дванадцятої.

— Я... Федора Івановича?!? Сьогодні я їх не бачила. Та й ніхто їх сьогодні не бачив, бо вони ще вночі арештовані...

— Як?!? А чому ж ти відразу про це не сказала?!? — гостро спитала Маруся, і личко її вмить пополотніло, ніс загострився, а очі, розплющившись, застигли, як замерзлі озера.

Дівчина розгублено розвела руками.

— І сама не знаю! Як ішла до вас, то думала одразу ж таки про це сказати. А як прийшла, і почали ви мене про моє життя розпитувати, а пізніше ще й дозволили мені оселитися у вас, то... я так зраділа, що про все забула. Негарно це, — знаю! Своїм щастям тішитися, а про чужу біду забувати... Вибачте!

— Але ж, може, то неправда, що він арештований? — не вгамовувалася Маруся: — То, мабуть, брешуть довгі язики ваших заводських цокотух, а ти їм віриш.

— Ні, це — правда! До них на помешкання сам голова заводського комітету їздили... Ну, й назад вернулись... і сказали, що Федора Івановича арештовано, і що трус тривав цілісіньку ніч. Увесь завод тільки про це й говорить.

— А... не знаєш, Орисе, чи була у вас порожня посада конструктора? — не вгавала Маруся.

— А якже! Була і є! Ця посада стала порожньою недавно через арешт попереднього конструктора. Я їх іще застала, коли вперше на завод прийшла. Добрі вони були, старенькі вже... Німецьке прізвище мали, а яке не згадаю...

Марусині очі спустилися додолу, голівка без-

сило похилилася на груди, а маленькі, дитячі пальчики рвали китиці білої вовняної хустки.

— Шах і... мат! — прошепотіла вона сама до себе.

— Що снилося тобі, моя сіроока? — спитав я наступного дня під час сніданку, уважно розглядаючи миле, з білого воску виліплене обличчя, в якому з'явилося щось для мене нове: — Старенька щойно сказала мені, що на світанку ти збудила її несамовитим криком. Ти.. мовчиш?

— Краще не розказувати! Бо, як розкажу, то ти нервово запевнятимеш мене, що віра в сни — то бабські забобони... Отже, — краще не питай!

Скінчивши процес споживання гарячого чаю з чорним хлібом та ріденькою мармелядою, Маруся підвелася струнко й пішла вдягатися.

— Що снилося тобі, моя сіроока? — вдруге спитав я, коли ми вдвох прямували майже порожніми засніженими завулочками до нашої зупинки трамвая.

Зиркнула мені в очі з-під дашка капелюшка і, заповільнивши крок, довірливо взяла мене під руку.

— Мені приснився Чаплін стіл. Неначебто стоїть він не в залі креслярів, а в нашій кращій кімнаті напроти вікна, — і весь він — чорний, навіть і сукно на нім не червоне, а чорне... І сиджу за ним я, а сукня на мені не ця темнозелена, а біла-шлюбна, в якій я мала з Боярчуком вінчатися. Сиджу й працюю, інколи у вікно поглядаю, а надворі — ясно й соняшно, неначебто на провесні, коли і сніг ще

е, і сонце вже щедре... Коли раптом чую кроки тяжкі й дуже повільні: хтось іде вздовж стіни нашого будиночку, наближаючись до вікна. Ті кроки, як грім: вони відгукуються в моїм серці, вони заморожують мені кров. Я нестерпно боюся їх... Принишкла я: не дихаю... Чую кроки спинилися біля самісінького вікна. Ти знаєш, яке вікно я маю на увазі?

— Знаю! І що ж далі?

— Далі?.. Я підвела голову, глянула у вікно й побачила застрашливе обличчя потвори, що нишпорила по кімнаті очима, мене шукаючи... Не зразу знайшла! Але знайшовши, мотнула задоволено головою, — мовляв, гаразд, що ти — тут! І саме в цій хвилині, саме в цім русі головою я пізнала Бруха. Бо то був він!

— І це все?

— Ні, ще не все! Брух повільно зачинив, а потім іще й замкнув віконниці. Тобі, Павлику, відомо, що в наших віконницях є щілини; якщо що їх зачинити вдень, то сонце знаходить собі стежечки до кімнати саме крізь оті щілини. Наші віконниці — несущільні, а ті, якими замкнув мене Брух, були суцільні. І тому в нашій хаті стало вмить так чорно, як у домовині, і я перестала бачити, хоч і напружувала зір... Але я ще чула: я всім еством прислухувалась...

— До чого?

— До Брухових голосних, як удари грому, кроків, що віддалялися дуже повільно від вікна, прямуючи вздовж стіни нашого будиночку... Досягнувши наріжного кута стіни, кроки раптом зникли, кудись провалившись... Тоді абсолютна тиша й чорна темрява стиснули мене крижаними кліщами непоборного жаху, за межами якого вже починається божевілля. Я

почала кричати й прокинулась. Біля мене стояла наша старенька в самій сорочці, трясучи мене за плечі...

У три ряди стоять столи креслярів. У кожному ряді не по вісім, як було колись, а по десять столів, бо обсяг праці сектору креслення останнім часом збільшився. Три ряди схилених, переважно жіночих голів: білявих, русявих, чорнявих і сивих. Великі вікна постачають доволі світла, і падає воно для всіх з лівого боку. Лише один — найбільший і найкращий, критий червоним сукном стіл одержує те світло з правого боку, і стоїть він, як осамітнений острів, під стіною — в центрі загальної уваги, — стоїть так, що, якби хтось за ним сидів, то всі тридцять креслярів були б обернені до нього обличчям, як учні до вчителя. Але за тим столом печальним нема нікого, і ні жодного клаптика паперу на ньому не видно... Порожньо!

П'ять хвилин по дев'ятій. Широким, упевненим кроком людини, що розцінює власний час, як найцінніший в світі скарб, до залі креслярів заходить чоловік років п'ятидесяти, худий і високий, як башта, з виснаженим обличчям аскета. Тверда лінія його цупко стулених уст живе у цілковитій згоді з упертим підборіддям й гострими, як лезо ножа, блакитно-сірими очима. Заходить і сідає з самим незалежним виглядом саме за тим осамітненим, тавром печалі позначеним столом. О, якщо він прийшов сюди, то не для того, щоб кілька краплин свого часу на землю вилляти! Ні, ні! Праця тридцятьох миттю спиняється, неначе по команді, і тридцять пар людських очей різних барв і від-

тінків зосереджено спрямовуються, скупчуючись в одній точці: увага тридцятьох належить одному.

— Доброго ранку, товариші креслярі!

— Доброго ранку! — відповідає йому дружній хор переважно жіночих голосів.

— У житті вашого сектору сталася небуденна подія. На місце Чаплі, що більше десяти років керував вашою працею, сяде сьогодні одна з вас. Найрозумніша й найздібніша! Шануйте ж її! Хай кожне слово її буде для вас законом! Бо, з сьогоднішнього дня починаючи, вона відповідатиме за працю всіх вас. Хто дозволить собі виявити відносно неї будь-яку непошану або непослух, — матиме справу зі мною! Я прийшов сьогодні сюди, щоб привітати її та вас, щоб побажати вам якнайкращих успіхів під новим керівництвом.

Тут промовець зробив павзу, а холодні з сірої блакиті очі, метнувшись праворуч, знайшли в першому ряді скраю, під самим вікном маленьку русявку в темнозеленій сукні. Знайшли й спинились на ній.

— Маріє Степанівно! Прощу вас зайняти належне вам місце! — тоном, що не припускав жодних заперечень, сказав промовець і, підвівшись, показав рукою на порожнє крісло за осамітненим столом.

Русявка підвелась і стала струнко.

— Дякую за візиту, за привіт і за честь, але дозвольте мені залишитися за моїм теперішнім столом! Я можу погодитись виконувати обов'язки начальника лише тимчасово, поки ви знайдете відповідного для цієї посади кандидата, який і сяде тоді за цим столом. Але... не я!

Безкровне аскетичне обличчя витягнулося,

тонкі брови піднеслися вгору, на високім білім чолі набігли зморшки, тверда лінія цупко ступлених уст стала ще твердішою, а холодні очі — крижаними й гострими, як щойно відточена бритва.

— Прощу вас, — відтискуючи кожне слово, дуже тихо промовив гість, — зараз же сісти за цим ось столом і приступити до виконання ваших нових обов'язків!

Струнка постать маленької русявки в темно-зеленій сукні не рушилася з місця, а широко-розплющені великі сірі очі несамовито змагалися з крижано-гострими блакитно-сірими в нерівнім поєдинку.

Двадцять дев'ять пар людських очей різних барв і відтінків перебігали з безкровного обличчя русявки на безкровне, аскетичне обличчя власника того тихого владного голосу і тих холодних, як крига, очей, а від цього останнього знову метушливо тікали назад — до русявки... Що вона скаже? Що вона зробить? Чому не хоче сісти?

З гоном секунд павза ставала прірвою, на протилежних стрімких берегах якої стояли ці двоє: маленька русявка і високий, як башта, гість...

— Я не звик рахуватися з дамськими капризами. Я не звик також повторювати розпорядження двічі. Досі я чемно **просив** вас сісти за стіл. Не примушуйте ж мене вживати гостріших виразів! Ну? Я... чекаю!

Поєдинок очима тривав далі. Чоловічі блакитно-сірі випромінювали шалену волю; вони наказували, примушували, ламали спротив і гіпнотизували, а оксамитово-сірі жіночі, розплющившись, налялися несамовитою силою

протесту по самі вінця і... не давали змоги зломити себе.

— Я прошу зовсім небагато! — пошепки озвалася русявка: — Дозвольте мені виконувати (тимчасово, розуміється!) обов'язки начальника, сидячи за моїм теперішнім столом! Адже суть не в столі, а в праці!

— Суть і в праці, і в... столі, коли хочете! Начальник советської установи чи сектору мусить сидіти у відповідній місці й за відповідним столом. **Мусить!** Чуєте? Отже, я **наказую** вам зараз же сісти за колишній Чаплін стіл! Протягом однієї хвилини! У моїй присутності!

Він зиркнув на ручного годинника і, знову уг'явшись в розширені чоловічки оксамитово-сірих жіночих очей, додав грізним шепотом:

— **Я чекаю!** Чи розмісте ви, що це значить? Чи усвідомлюєте, з ким і чим ви граєтесь?

Тоді урвався контакт очей, і скінчився нерівний поєдинок. Русява голівка тихо спустилася вниз — на груди підборіддям. Маленька струнка жіноча постать у темнозеленій сукні тихо перейшла з лівого боку залі від вікон до центру, де осамітненим островом стояв урочисто-великий, критий червоним сукном Чаплін стіл. Перейшла розбитим кроком хворої людини, супроводжувана поглядами двадцяти дев'яток і одного... Перейшла й сіла у велике Чапліне крісло, зовсім потонувши в його глибині. І здавалася вона в тій хвилині ще меншою, ніж звичайно, і було її личко шляхетне блідим, як та крейда...

Субота 11-го грудня 1937-го! Короткий грудневий день боязко й метушливо тікає перед

упевнено-грізними кроками владарки становища — ночі. Спинившись на самім порозі »всенародного свята«, місто, як та пишна наречена перед вінчанням, показує себе у всій красі.

У криваво-червоні шати вдягнуто всі, без винятку, будинки; трояндами червоних прапорів їх завітчано; вибагливими візерунками червоних ілюмінацій освітлено; полотнами кривавих гасел підперезано; портретами вождів на чолі з »наймудрішим« увінчано. Білими килимами дбайливо застелено землю на всіх, без винятку, вулицях; але чомусь не червоними, а чорними стьожками ті килими прикрашено. І в'ються ті стьожки рухливі, і гнуться, і пнуться кудись, чорними гадюками звиваючись. І видно їх на тлі білих килимів ось-тут і там, і ондечки, і скрізь, і всюди, куди лиш око гляне...

Біля однієї з таких гадюк я спинаюся, вимірюючи оком віддаль від голови до хвоста. Та гадюка пнеться кудись, має свою мету, нетерпеливиться і, звиваючись спіралями, живе своїм власним, дуже напруженим і нервовим життям.

— Що дають? — від цього, сотнями уст повторюваного питання можна оглухнути.

— Кіло оселедців! — від цієї, сотнями уст повторюваної відповіді слина повинню заливає мій рот, і, ковтаючи її, я відчуваю, що готовий на всякі жертви, лишби те кіло оселедців здобути. Я готовий навіть прикрасити власною особою рухливий хвіст цієї довжелезної гадюки. Бо... що таке три години стояння на морозі під мурами святочно вдягнених будинків у порівнянні з цілим кілограмом солоних, як сама сіль, оселедців? Ніщо! Але... але... Для

гадючого хвоста оселедців може й не вистачити... Гм... Я вагаюсь.

— Ей, товаришу! — чую грайливий жіночий голос із натовпу: — Ви що ж не пізнаєте мене?

— Як так не пізнаю?!? — з найширішим обуренням у голосі відповідаю я: — Бачите ж, що очима тільки вас і шукаю! Бо добре знаю, що біля чарівної жінки чергу зайняв!

Немолода, вульгарно нафарбована жінка робить мені солодкі «очки» і... місце перед собою, а сусідка її (о, щастя!) запевняє когось, що я зайняв між ними чергу ще в третій годині дня.

— Неправда! Не було такого високого перед нами! — злісно заперечує нервовий чоловічий голос іззаду: — Ось, полюбуйтеся! Іще один нахаба до черги примазався, а нам через таких і по півкіла оселедців не дадуть!

— Мовчи, діду! — огризуються хором мої сусідки: — Бо тебе тоді не було, як цей громадянин між нами чергу зайняв.

Стоїмо, говоримо про те, про се, а найбільше про пшоно, яке дають за рогом, про цукерки, які дають через вулицю, та про «вушка», яких можна тепер купити, скільки хочеш, у кожній харчовій крамниці. От тільки постояти треба! Сьогодні геть чисто все дають по пляновій ціні, і треба не ловити гав, а біля кількох крамниць черги зайняти.

— А ви ще денебудь стоїте? — спитала мене та, що стояла ззаду: — Ні?!? Ну, то ходімте зі мною, і я вас пристрою біля себе в черзі за «вушками».

— А як же... тут? — несміливо спитав я.

— Тут нас уже знають! Ходімте!

І ми пішли... Дама розпорядилась, щоб я взяв її під руку, і я це зробив. Після деяких суперечок вона запевнила чергу за «вушками», що я — її чоловік, а тому й маю право її змінити. Мене без вагань прийняли в нутро тієї гадюки, що пнулася до «вушок» і головою своєю вже досягала дверей «Церобкооп»-у, а за півгодини я вже був щасливим володарем п'ятох кілограмів виготованих у формі маленького людського вуха і білих, як сніг, макаронів.

Тримаючи куль з «вушками» в своїх обіймах, я повернувся назад до тієї гадюки, що пнулася до оселедців. А повернувшись, не знайшов моїх дам. Пропали оселедці! Рятуйте! Що робити?!? А мені ж до зарізу потрібно оселедців! Я мушу здобути їх!

Я стрімголов полетів до голови гадюки, що вже впихалася в двері «Гастронома», і... (о, радосте!) знайшов моїх дам саме в тій урочистій хвилині, коли вони вже минали міліціонера, що стежив за порядком.

— Я між цими громадянками стояв! — заревів я на все горло, бо... ще секунда, і дами зникли б за дверима.

— Так, так! Стояв! — хором заспівали мої покровительки і, зробивши не абияке зусилля, я втиснувся разом із «вушками» на «мое» місце. А за хвилину тиск людських тіл уже запхнув нас у нутро «Гастронома», де кожна пара людських рук жадібно схоплювала належний їй кілограм оселедців. Схопив і я.

— Ви не прийшли за вушками, — сказав я своїй першій і основній «симпатії»: — А я взяв п'ять кілограмів. Може, поділимось?

— З охотою! Ось вам моя адреса! Приходьте завтра в п'ятій годині, і ми з вами підемо по чер-

гах харчів добувати. Завтра скрізь усе по пляновій ціні даватимуть: і торти, і вино, і цукерки...

— Чи маю я принести вам половину цих «вушок»?

— Ні! Ви маєте принести... себе!

— Гаразд! До побачення! — і я поспішив зникнути в гущі жадібного до оселедців натовпу.

Було десять хвилин по шостій, коли я опинився на вулиці, несучи оселедці в портфелі, а «вушка» під правою пахою. Ці несподівані трофеї стояли тепер мені на перешкоді. Адже в сьомій годині я мав бути на околиці міста, де мешкала Орися!.. Гм... До кого б занести ці «вушка»?!! Я мав ще цілих п'ятдесят хвилин до побачення з Орисею, і тридцять міг вільно використати, щоб до когось зайти, поговорити й залишити «вушка» до понеділка. Але... до кого?

Я спинився і глянув довкола. Переді мною виструнчилось місто на самім порозі свята перших виборів до советського парламенту за Сталінською конституцією... І тут, і там, і ондечки, скрізь і всюди, куди лиш око гляне, на тлі білого килима вулиць чітко-окресленими в'юнкими гадюками чорніли черги загітих сонцем Сталінської конституції людей, які на морозі вистоювали собі право сито поїсти з нагоди «всенародного свята». З усіх, без винятку, будинків, одягнених у криваві шати, усміхався до мене, до кожного й до всіх творець «найдемократичнішої» з усіх конституцій. Усміхався й Ленін, але не в нім була сьогодні сіль! Ні, ні! Не в нім! Хоч Брух і запевняв нас у тому, що Сталін — це Ленін сьогодні, але сіль нашого «сьогодні» хо-

валось у нерухомо-закам'янілім і зовсім неусміхненім обличчі Єжова, що скрізь і всюди охороняло недоторканість усмішки Сталіна.

Щоб відірватися від цих облич, я глянув у прогалину, що вабила зір своєю порожнечою, до якої трудно було причепити усмішку Сталіна. Отже, туди, — в прогалину між групами будинків!

І я пішов туди... А кілька хвилин пізніше я вже знайшов себе на території табору робітників-будівельників. Самі ноги понесли мене до бараку ч. 23, а в пам'яті воскресала тимчасово присипана порохом днів постать Федька Хамули: його маленькі карі розумні очі, його картуз, що зліз на саму потилицю, показуючи скупийовджене напівсиве волосся, його вкрите щетиною, виснажене хворобою й злиднями обличчя, його кістляві з чорними нігтями руки та ноги, взуті в непарні черевики, його дірами мережана фуфайка та засмальцьовані штани... його патос у виконанні інтернаціоналу в супроводі хору злидарів... До нього! У нього й «вущка» до понеділка лишити можна!

— Добрий вечір, діду! — звернувся я до підсліпуватого старого чоловіка, що зустрівся мені на ганку добре знайомого бараку.

— Добрий вечір, хлопче! — іронічно відповів той, підозріло вдивляючись...

— Де тут кімната Федька Хамули?

— Федька Хамули? — нічим неприхований страх бринів у його тоні.

— Так! Він же тут мешкає!

— А... вам нащо?

— Та я знайомий його. В гості прийшов.

— Його нема...

— У черзі стоять?

— Ні! У в'язниці вошей годує.

— Давно?

— Та вже, мабуть, із тиждень.

— І багато у вашому бараці арештовано? — спитав я раніше, ніж встиг над цим питанням подумати.

— Ні, зовсім небагато! Навіть просто мало! А ви ж хто такий будете, що арештованими інтересуетесь? — приложивши до підсліпуватих очей долоню, дід присунувся ближче й розглядав мене, як цікавий експонат.

— Заспокійтесь, діду! — сказав я, дотикнувшись до його плеча: — Це я між іншим спитав! А от про Хамулу я справді цікавлюсь, бо то мій земляк. Була в нього родина?

— Ні! Один, як палець!

— Отже, ніхто за ним не плаче?

— Ні, всі ми за ним плачемо! — з непідробленою щирістю поважно відновив старий: — Разом із Федком забрали з бараку нашу душу. Розумієте?

— Розумію! Чисто у вас, прибрано гарно, як і належить перед святом, — сказав я, побачивши, що з-за рогу мотнулась і лягла на ганок чиясь тінь, а на устах діда водночас з'явився указовий, працею скарлючений палець...

— А якже! Чисто! Наші баби поприбирали. Ну, а тепер геть чисто всі по чергах стоять. Лише малі діти та я на господарстві.

— А я, знаєте, за »вухками« стояв. А тепер маю їхати по справах, а вони мені заваджають. Чи не можна б їх поставити у вас до понеділка?

— Можна! Чому не можна? Я живу в кімнаті число два, а називаюсь дід Степан. Мене тут усі знають.

Віддавши дідові »вухка«, які нестерпно завваджали мені, бо не мали на собі вуха, за якої їх можна б тримати, я зідхнув і, сказавши »до побачення«, попрямував до зупинки трамвая, що мав мене завезти до Орисиною помешкання.

На переїзд Орісі з попереднього мешкання до нас разом з її новою сукнею, книжками, зшитками й селянською скринькою, на самім дні якої, напевно, лежала ще її остання селянська вишивана сорочка, — я заплянував витратити не більше двох годин. Увесь тягар її »приданого« мав бути розділений між мною і нею так, щоб лев'ячу частину ніс я, а самий факт транспортування мав відбутися за допомогою трамвая. Я попередив Марусю, що ми постукаємо десь біля дев'ятої, але фактично я справився значно швидше.

— Хто там? Невже це ти, Павлику? — почув я крізь двері здивований Марусин голос: — Та ще ж і восьмої нема!

— Це — я! Відчини!

— А де ж Оріся? У черзі стоїть?

Я мовчки попрямував через передпокій до нашої кращої кімнати, а Марусю за мною, як тіль.

— А де ж Орісіна скринька? Невже ж ти допустив, щоб вона несла її? Та ще, може, й з книжками?

Унікаючи Марусиних очей, я спинився біля круглого столика, накритого свіжою білою скатеркою.

— Що ж ти мовчиш?!?

Я мовчки вийняв з кишені й поклав на стіл два рядки червоного селянського намиста. Воно

лягло слухняно купинкою кривавих краплин на біле, як сніг, полотно, ледь-ледь поблискуючи під скупим промінням далеко поставленої лямпочки.

— Оце й усе, що я взяв для нас на спогад про Орису! Скринька, оббита залізом, е, але я не брав: тяжка!

— Коли відбувся арешт?

— Каже хазяйка, що, коли Орися вчора від нас прийшла, то озброєний енкаведист уже робив трус, на неї чекаючи.

— Чи плакала, коли забирали?!?

— Ні! Обличчя мала бліде й цупко стулені до купи уста.

— Що вдягнула, ідучи на Голгофу?

— Нову сукню, яку хазяйка їй, нібито, дуже гарно першила, та все те, що від нас одержала: шапочку й хутрянний комірець, рукавички й тітчині повісінькі черевики. А намисто вона, мабуть, забула, бо воно лежало на її нічнім столику біля вбогого ліжка, і я забрав його, порозумівшись із хазяйкою.

Марусині питання бриніли уривчасто й гостро, а мої відповіді падали в повітря безкольорові й зів'ялі, як опечене передчасним морозом (а вчора зелене ще) листя з дерева... Я вперто уникав Марусиних очей, я боявся глянути в їх розширені чоловічки, бо сам був вичерпаний, знеможений і безкрилий, і не було в мене слів, якими я міг би заспокоїти мою сірооку. Я міг бути лише репортером-інформатором про події, яких ніяк не заховаєш.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

12 Грудня 1937 року

І Боже ж мій, у яким зворушливим єднанні з комуністами потекли наступного дня численні тисячі безпартійного люду, щоб віддати свої голоси за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних! Яким дружнім хором співали вони в цей день — з комуністами в унісон і під проводом компартії! Їх одяг, вигляд і вираз облич! Усе це відповідало добре засвоєним під час агітаційних бесід настановам, усе це в сумі своїй творило чудову декорацію для «всенародного свята»! Жодного дисонансу! Жодного натяку на можливість будь-якої фальшивої ноти! Усе відбувалося, як по нотах, згідно з пляном згори, усе виглядало знаменито, а часами навіть і зворушувало до сліз...

Чи чуєте ви, як гримить, як майстерно виводить веселих мелодій духово оркестра? Це — в будинку нашої дільничної виборчої комісії. Ходімте туди! Чи бачите ви, як разом із нами пливають туди струмочки штучно усміхнених, убого причепурених виборців? Чим ближче до будинку бльоку єднання, тим більше окремих струмочків з'єднується до купи, формуючи один суцільний потічок, що має для всіх спільну мету. Чи бачите ви, що будинок, де відбуваються вибори, виглядає, неначе обіллятий кривавим дощем пень? Ліс прапорів, полотен, плякатів і гасел на нім густіший, червоний колір того лісу — глибший, вибагливі візерунки ілюмінації

багатші, усмішка Сталіна — переконливіша, а машкара закам'янілого в своїй нерухомості Єжова страшніша.

Це ж саме вони — ці двоє — у взаємодії своїй творять добу, що увійде в історію затаврована їх іменами! Це ж вони обидва є творцями цього справді нечуваного в світі єднання думок, незнаного в історії людства взорування на продиктований з висот кремлівських башт стандарт громадсько-політичного думання. Ні на крок від стандарту! В СРСР усі діють, пишуть, говорять, думають і відчують саме так, як велить їм «батько, вождь, учитель і друг — великий Сталін», що дбає про всіх і про кожного. «Ким би ви не були, а великий Сталін знає вас, пам'ятає про вас, **пiклується** про вас!» — Анрі Барбюс висловився саме так зовсім не випадково. Гляньте!

До кривавим дощем обiллятого будинку невинним потiчком пливе народ. Бiля цього ж таки будинку раз-у-раз спиняються численнi особовi авта, що вивантажують калiк, недужих, слiпих, безногих, паралiзованих i навiть напiвживих. Цiла армiя комсомольцiв i комсомолок мобiлізована для обслуговування немiчних виборцiв. Подивiться, як дбайливо, з якою запобiгливою обережнiстю ведуть вони по сходах на ганок оту стареньку, що має вже понад сто!

— Отут починаються схiдцi, бабусе дороженька! Глядiть не оступiться! Тримайтеся за нас! — щебечуть їй одночасово в обидва вуха комсомолки, цупко тримаючи попiд руки.

Але бабуся безрадно тупцює на однiм мiсцi: вона, як видно, нездiбна вже йти по сходах. Тодi на допомогу соколом пiдлiтає здоровенний комсомолец i... легесенько й лагiднесенько

підносить бабусю. Він попросту несе її до виборчої урни. Боже мій, скільки дбайливості! Скільки уваги до немічної, старої людини! Адже для кожного ясно, що руками дисциплінованих комсомольців про цю столітню жінку піклується сам Сталін! І хіба ж Анрі Барбюс не мав рації?!?

Народ з пошаною розступився, милу бабусю понесли голосувати, але авто слухняно на неї чекає, щоб завезти її додому. А виконавши ще й цю функцію, те авто помчить за іншими каліками. Кожний шофер має список адрес немічних, яких він протягом цього історичного дня мусить відтранспортувати від хати до виборчої урни й назад. Усі особові авта в місті мобілізовано для обслуги немічних.

А чи бачите ви того дідугана, якого два комсомольці з труднощами волочать по сходах? Придивіться до нього уважно! Прислухайтесь! Свічки думання, мабуть, давно вже погасли в його очах, і він шепоче якісь нісенітниці собі під ніс. Але це — дрібниці! »Божевільні й арештанти права голосу не мають«, — так твердить один із дуже важливих пунктів Сталінської конституції, але... він, очевидно, стосується до всіх, без винятку, арештантів, але... не до всіх божевільних. Отож, під гучну музику духової оркестри добре вишколені комсомольці якимось уже допоможуть цьому дідові віддати свій голос за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних.

Невтомно грає добре дисциплінована оркестра, і нема в тій грі дисонансів: кожний грач, що є складником цієї живої симфонії взаємно-погоджених звуків, — грає саме так, як зазначено йому в нотах. Ні кроку від нот!

Лопотять і розвіваються за вітром криваві прапори. Червоний ліс прапорів! Їх видно зда- леку тим виборцям, що сунуть (від шостої го- дини ранку!) невпинними струмочками з довко- лишніх вулиць, протоптуючи кривенькі стеж- ки слідами ніг своїх на білому пухнастому ки- лимі. Сьогодні всі стежки ведуть до виборчих урн! Сьогодні до душі й серця виборців невтом- но шукають стежок численні плякати, запевня- ючи кожного неарештованого ще громадянина в тому, що сьогоднішнє голосування є беспосе- реднє, таємнє, всенароднє і абсолютно **вільнє**... А щоб ця «істина» легше втовкмачувалася в де- які трудніші до зрозуміння голови, то й інші, не менш красномовні плякати, конкуруючи один з одним на увагу глядача, поспішають переко- нати його якнайпевніше в непомильності ще кількох «аксіом», а саме: що Сталінська консти- туція в історії людства є безспірно найкращою і неповторною, що жити тепер стало краще й ве- селіше, ніж будь-коли, та що саме сьогодні на всіх просторах СРСР відбувається історичнє свято зворушливого духового єднання комуніс- тів і безпартійних...

— Віддаймо ж усі наші голоси за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних! — кричать плякати, і те ж самісіньке вигукує ще й окса- митовий бас гучномовця, покриваючи і мелодію оркестри, і гомін людського потічка, що не- впинно ллється в гостинні двері кривавим до- щем обіллятого будинку.

— Забезпечмо стовідсоткову перемогу бльоку комуністів і безпартійних! — після хвилиної павзи знову вигукує невтомний бас гучномовця, скромно замовчуючи, над **ким** же саме має та перемога відбутися... Над **ким**?!

І ніхто про це не питає, хоч усі добре знають, що нема й не може бути жодного іншого «бльоку», який конкурував би з блоком комуністів і безпартійних, — отже, й перемагати, по суті кажучи, **нікого**. Але... процеси логічного думання — давно вже забута й дуже небезпечна праця мозку, якої советський громадянин ретельно уникає, як стежки, що веде впрост у холодні обійми смерті. Тому... треба, не думаючи, йти туди, куди кличе «геній людства», куди підштовхували чемненько передвиборні агітбесіди, що скінчилися лише вчора, куди кличуть всюдисущі промовисті гасла на кривавому тлі плякатів і бас гучномовця, що справді не знає сьогодні спочинку. Про дещо нагадують і ймення знайомих, сусідів, співробітників і рідних, які щойно зникли з виднокола, і яких кожен нараховує десятками, згадуючи про них з особливою яскравістю саме сьогодні...

Гримить невтомна оркестра... В гостинно й широко відчинені двері будинку виборів нашої дільниці слухняним потічком невинно вливається народ. Окрема людина тут дорівнює краплині води з гірського потічка, який нестримно мчить униз, стрімкою горою саме до цього напрямку свого руху примушений. І чи ж може якась краплина силу того потоку зменшити, змінити його напрямок або... спинити?!?

Волею «великого вождя, друга, батька й учителя передового людства» по всьому ССРСР мчать сьогодні слухняні потоки багатьох народів до виборчих урн єднання з комуністами, руками Єжова спрямовані... І чи ж може якась людина силу тих потоків зменшити, змінити їх напрямок або спинити? Сталін і Єжов!.. Вони є тут, вони є там, вони є всюди і скрізь, куди

лиш око гляне. Вони все бачать, все чують, все знають, про всіх пам'ятають, про кожного дбають... І саме тому все йде, як по нотах, згідно з пляном, що його заздалегідь спущено згори вниз — з високих башт Московського Кремлю аж до найдальших закутин ССРСР на півночі, на півдні, на заході й на сході. Директива Кремлю не потребує показувати перепустки на кордонах «братніх» республік: вона ті кордони перекреслює, вона з них сміється, обертаючи їх у жар-тлівиво-намальовану мапу для дітей молодшого віку.

Вибори в нашій дільниці проходять знаменито. Якнайкраще!

А ось і ми трое пливемо засніженою вулицею в невпиннім потоці дисциплінованих виборців. Ми вдягнені по-святоточному, як і всі, а перед нашим внутрішнім зором, як на кіноекрані, пливуть, одне одне змінюючи, обличчя недавно арештованих, яких у списках виборців, розуміється, нема... Вдивляємося в них, думаємо про них, як і всі... Мене, зокрема, переслідує обличчя Ориси: небуденно-привабливе в одягненій набік вовняній шапочці, що відкриває половину корони з чорних кіс і маленьке рожеве вушко...

За пару кроків до сходів, що ведуть на ганок будинку, ми з Марусею взяли нашу стареньку попід руки: мовляв, чим вона гірша від інших старих? Але... дві ретельні комсомолки захланними яструбами налетіли на нас трьох, безцеремонно відсунули набік мене й Марусю і, заволодівши «трьома яблучками», владно повели їх до врочистої церемонії духового єднання з комуністами. Бідні «три яблучка!» Вони не протестували, але верхне-печене виявляло всі ознаки незадоволення, що бриніло покищо ма-

лопомітним дисонансом на тлі цієї вистави, де кожний мусів добре грати свою ролью. А наші »три яблучка« до артистичної кар'єри ніколи не мали нахилу і тепер грали свою ролью зле.

— Тут вісім східців, бабусе дорогенька! — співала їй у праве вухо перша комсомолка: — Рахуйте, — раз, два, три...

— А це хто з вами? — питала водночас друга: — Дочка й зять?

— Так! — відповіла наша »мама« уривчасто й без жодної запобігливості в тоні: — А хіба що?

— Та... як це так? Отака старенька бабуся, щоб пішки голосувати йшла? — з гнівним обуренням вела далі друга комсомолка: — Чому дочка або зять не зареєстрували вас на місце в особовім авті?

— Поперше, я не така стара і можу скрізь сама ходити, а подруге ми... не в житлокоопі мешкаємо...

— У приватника?!? — з презирством на адресу »приватника« спитала перша комсомолка: — Знаєш, Дуся, в приватно-капіталістичнім секторі — вічні непорозуміння!

Протягом цієї розмови всі вісім східців були щасливо здобуті, і комсомолки, звернувши праворуч, повели стареньку далі — досить довгим, яскраво-освітленим коридором, а слідом посувалися й ми з Марусею — дві краплини в невпиннім потоці людей. Розмова про »капіталістичний сектор«, на щастя, урвалася, бо... коридор кінчався кімнатою, двері якої були гостинно відчинені й прикрашені плякатами, які ще раз сумлінно нагадували нам про єднання з комуністами в процесі голосування. Сталінське піклування вже схоплювало нас у свої гарячі

обійми, бо... врочиста хвилина наближалася невблаганно-швидко: вона вже була неминучою!

У кімнаті майже порожньо, якщо не рахувати плякатів, прапорів, портретів і гасел. Два столи під протилежною стіною, на них — списки виборців нашої дільниці, а за ними — дві жінки...

— Ваше прізвище й ім'я, бабусе?

— Лучко Тетяна.

— А ваші?

— Мещерська Марія та Мещерський Павло, — відповів я за обох.

Лучко Тетяна й Мещерський Павло були протягом хвилини знайдені в списках за абеткою, але Мещерської Марії там не виявилось, і я ввесь похолов, а рясний холодний піт укрив мое чоло, скроні й шию: якщо Марусі нема в списках, значить... буде арештована цієї ж таки ночі! Мабуть, не встигли минулої...

— Шукайте Ромашко Марію! — тихо озвалась Маруса: — Це мое дівоче прізвище.

— А ви що? Хіба вчора одружились? — суворо озвалась старша жінка.

— Нні, не вчора...

— А коли ж?

— Та, мабуть, уже тижнів три тому.

— Я-а-к?!? Три тижні? І протягом цього часу ви не спромоглися зайти до вашої дільничної виборчої комісії, щоб зареєструвати зміну прізвища?!? Це було вашим священним обов'язком!

Жінка мала дуже верескливий голос, що крізь вуха залазив мені в мозок і там спричиняв нестерпний біль.

— Ну, от, а тепер шукай ще раз на літеру »Р«! А тим часом ззаду вас збирається черга!

Непорядок! Недбале ставлення до справи виборів за Сталінською конституцією!

Вона торохтіла ще щось, не шукаючи на літеру »Р« і утворюючи таким чином за нами покищо дуже маленьку чергу, яка, очевидно, не задовольняла її своїми розмірами...

— Та вони й бабусю свою не зареєстрували, примусили її в такому віці пішки йти. Це — теж недбальство! — додала ще й своїх »два гроші« одна з комсомолок.

— Ви про реєстрацію мого старечого віку покиньте говорити! — несподівано й гостро озвалися »три яблучка«: — Яка я вам стара?!? Я можу ще гопака танцювати! Я ще вас усіх за за пояс заткну! Хіба під сонцем Сталінської конституції 65 років можна розцінювати, як старість?!? Саме тепер, коли так гарно, так весело живеться, коли я почуваю себе з кожним днем усе молодшою, — комсомолки мене ховать збираються! Як вам це подобається?!?

З останнім питанням верхнє яблучко звернулося до черги, що складалася вже з десятих осіб, які уважно до конфлікту прислухувалися.

— Якщо громадянка в 65 років почуває себе, як молоде дівча, — то за це треба співати славу великому Сталінові, а навіщо ж даремне автo ганяти й шофера утруднювати? — озвався чийсь розміркований теноровий голос.

— Вірно! — тріумфувала наша старенька: — Я й прийшла ось пішки, щоб Сталінові настaнови виконати! А мене ще й лають за це!

— Ніхто вас, громадянку, не лає! Заспокійтесь! — лагідніше обізвалася власниця верескливого голосу і, схилившись над паперами, почала, нарешті, шукати короткозорими очима літеру »Р«...

— Ромашко Марія! Є! — з цими словами вона ставить хрестика напроти »Ромашко«, а всім трьом видає заготовані типографським способом картки з ковертами.

На кожній картці, як і на мільйонах подібних карток, уже авансом надруковане прізвище кандидата бльоку комуністів і безпартійних, і саме тут — у цьому факті сталінська дбайливість про советського громадянина досягає своєї кульмінаційної точки. Нещасні виборці капіталістичних країн, що живуть під ледь-ледь теплим сонцем недосконалих конституцій, в подібній ситуації мусіли б ламати собі голову, за котрого ж із кількох кандидатів віддати свій голос, а за нас усіх уже подумав Московський Кремль, звільняючи наш мозок від зайвої праці: правду Федір Іванович казав, що Московський Кремль є мозком і душею ССРСР, а ми всі — є його слухняними ногами, руками, пальцями й м'язами. І згадався мені Федір Іванович... Як він тепер виглядає? Били його чи ще битимуть? Гм... Дивне життя! Не довелося йому віддати свій голос за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних!

Отак думаючи, пливу механічно поруч із Марусею за »трьома яблучками«, що відкривають урочисту процесію під пильною охороною милих комсомолок.

— Чи знаєте ви, бабусе дорогесенька, що́ ви маєте з цими картками зробити, коли настане найщасливіша хвилина у вашому житті, коли ви опинитесь за червоною фіранкою? — питає перша комсомолка.

— А якже! Знаю! — весело підморгуючи, відповідає старенька, і я відчуваю, що гарний на-

стрій повернувся до неї: — Треба коверт покласти в картку!

— Ну, от бачите, що не знаєте! — повчальним тоном каже комсомолка: — Треба картку покласти в коверт і заклеїти, стоячи за червоною фіранкою. Це — все! Більше нічого не треба робити!

— Ага! Ага! Дякую, що навчили мене — недолугу! Мене й на бесідах агітаторка вчила, і дома діти вчили, а я все забуваю. Тепер знати-му: картку в коверт!

— А котру картку — в котрій коверт? — смолою причепилася друга комсомолка.

— Е, це вже я знаю! Рожеву картку — в рожевий коверт, а цю зеленкувату — в зеленкуватий. Вони навмисне так і відрізняються одні від других, щоб навіть і такі пришелепуваті, як я, не наплутали. Ну, а далі ж що?

— Далі вам усе розкажемо! Ми обидві вас майже до самісінької урни доведемо!

— Ой, які ж ви хороші та добрі! Просто...

— Чш! — шиплять комсомолки хором, бо ми вже вступаємо до залі, де за червоними фіранками є багато маленьких кабін, і... нічого більше, якщо не рахувати портретів Сталіна, Леніна та Єжова. Жодних меблів... У центрі порожнього, обмеженого червоними фіранками чотирикутника струнко стоїть лисий, як коліно, чоловік і показує мовчки рукою, кому до якої кабінки йти. Тут панує врочиста, нашорошена тиша: жодних розмов! Вони вже скінчилися, і тепер залишається лише мовчазно приєднати себе до реклямованого бльоку комуністів і безпартійних.

Дивлюся на лисий череп диригента цієї симфонії голосів, що бринять саме так, як мусять

бриніти: він виглядає, як священна особа, він переповнений відповідальністю за чіткість виконання дорученої йому функції. Ось його рука владно простягається праворуч, і моторні комсомолки метушливо впихають у кабінку «три яблучка», а запхавши, діловито затягають фіранку так, що лише ноги «трьох яблучок» видно. Ноги з-під фіранки — це ознака, що кабінка заселена тимчасовим мешканцем, який живе там лише одну хвилину, але... яку хвилину! Боже мій, яку виключну, яку надзвичайну хвилину! Найкращу, найщасливішу й найурочистішу в житті своїм! Хвилину, протягом якої він співає в унісон з комуністами під проводом ЦК ВКП(б), під проводом самого Йосипа Віссаріоновича Сталіна, що, дивлячись на виборців зверху, бачить усе... А поруч із ним усе бачить і Єжов... А це для виборця важить багато!

Рука мовчазного диригента хору голосів показує мені ліворуч на кабінку, звідки щойно вийшла молода дівчина. Іду, залишаючи сірооку на черзі...

І ось я — за червоною фіранкою, що забезпечує таємницю голосування за Сталінською конституцією. З подивугідною ясністю працює мій мозок: якщо я, викресливши кандидата бльоку єднання з комуністами, впишу, скажемо, Заваду, то цим я лише підведу його під розстріл. Отже, Завади писати не треба! А треба лише виразно викреслити кандидатів єднання з тими, з ким я ніколи єднатись не буду! Раз! Ще раз! Готово! Заклеївши картки до відповідних ковертів виходжу і... не бачу вже ніг «трьох яблучок», але бачу поруч Марусині ноги... Ще мить, і вона виходить, тримаючи запечатані коверти в руці. Вливаємося в струмочок людей,

що тече з цієї залі через коридор до протилежної залі, але вливаємось не поруч: між нами шість осіб. Пливемо...

Дільнична виборча комісія врочисто засідає за трьома великими, червоним сукном критими столами: голова — типовий робітник »від станка« з обличчям, що свідчить про звичку »заливати за комір«, члени комісії — вульгарно нафарбована жінка типу Серафими та комсомолец із широко роззявленим ротом, якому неодмінно треба зробити операцію, бо інакше він до самої смерти не стулить своїх устеньок до купи...

Пливемо... Наближаючись до столів, де засідає комісія, виструнчуємося в один ряд, стаємо »в потилицю«, як у черзі за пшоном чи оселедцями. Стояти й рухатися суцільною живою стьожкою, дивлячись одне одному в потилицю, ми вміємо, і це своє вміння наочно демонструємо в досить великій, майже порожній залі, де від червоної оздоби стін і яскравої ілюмінації муляє в очах. Сталін, Ленін і Єжов — це комісія найвищих зверхників, що приймають дефіляду виборців, дивлячись на них, як і личить, згори вниз, а робітник, що не любить випити, жінка, що не любить чоловіків, і комсомолец, що не ловить ґав, дивляться — стежать за нашою рухливою чергою зблизька — і... нібито й на одному з нами поземі. Пливемо швидше, ніж за оселедцями, бо... я бачу вже, як коротенька ручка »трьох яблучок«, майнувши в повітрі, кидає кудись свої коверти. Комсомолок біля неї вже нема: може, збоку стежать за »бабусею дорогесенькою«, що не схотіла на вибори автом їхати. О, це, справді, дуже милі й дбайливі комсомолки! Ми з Марусею можемо спокійно дефілювати тут перед двома комісія-

ми, добре знаючи, що є два «архангели» в коротких спідничках, які дбайливо зведуть нашу стареньку вниз сходами, а там вона почекає...

Пливемо... Пливемо так швидко, як ще в жодній черзі не пливли... Ось і Маруся кидає свої коверти кудись, а куди — не бачу... Ще хвилина, і я вже бачу величезних розмірів урни на зразок поштових скриньок, замкнених замками великими, блискучими й новісінькими, неначе від злодіїв. Кидаю рожевого коверта до урни з написом «Верховний Совет СССР», а зеленкуватого — до урни з написом «Совет национальностей». Я... проголосував проти єднання з комуністами, і настрої у мене чудовий. У Марусі, як бачу, теж непоганий настрої: вона чекає на мене в коридорі, усміхаючись так мило й так ніжно, що в мене з'являється непереможне бажання її розцілувати... Натомість беру її кріпко під руку, і ми випливаємо з берегів будинку єднання вкупі з іншими на ганок, з височини якого оглядаємо пейзаж: килимами (ще зранку білими, а тепер уже потоптаними й сірими) вистелено вулицю й пішоходи, чорними хрестиками поодиноких людських постатей, що в сумі своїй творять вибагливий узор, загаптовано весь простір тих килимів і праворуч, і ліворуч від нас. Хтось на ганку смачно жує ковбасу, хтось біля ганку загонисто виспіває «страну радную».

— Може, ви після виборів хочете випити і закустити? — питає всіх і нікого зокрема високий дебелий розпорядчик з червоною розеткою на грудях: — То прошу піти до буфету з іншого ходу! У нас сьогодні все є, і все — по плянових цінах! Ковбаса й вино, шинка, ікра й горілка.

— Аднім словом, еш і пей, Ванька, — патаму што »Бога нет«! — вигукуе па-рускі чийсь голас із натовпу: — А есть віно і девушки хмельня!

На Марусине лагідне личко набігае хмарка незадоволення, а я спішу ту хмарку прогнати.

— А онде ж і наша старенька... — кажу їй.

— Де?

— Та онде — внизу, праворуч від ганку! Хіба не бачиш, як вона нам хусточкою махае?

І ми йдемо сходами вниз, »трём яблучкам« назустріч: ідемо, взявшись за руки, як діти, і щасливо усміхаючись.

Усі трое усміхнені. всі трое по-святочному вдягнені, ми досягнули рогу сусідньої вулиці, де спинилися лише на пару хвилин і... розійшлися в трьох різних напрямках... »Три яблучка« потопали до »Церобкооп«-у, де »давали« торти, цукерки, вино й мармеляду без особливо довгих черг, бо народ уже встиг накупитися, наїстися й напитися. У декого вже забракло грошей, у декого вже болів живіт від неспроможности стравити все те, що потрапило до його порожніх лябіринтів завдяки виборам за Сталінською конституцією. А дехто вже лежав під тином не свого двору, вибльовуючи горілку й так щасливо здобуті харчі. Дехто співав, дехто спав. Саме тому ввечері того »історичного« дня черги були вже невеликі, і ми з Марусею, дозволивши старенькій постояти хвилин сорок за солодощами й вином, теж розійшлися в різних напрямках, до однієї мети прямуючи. Я мав »там« бути раніше, вона — трошки пізніше; тому я прямував до мети найкоротшими

шляхами, а вона — довкільними, але не подвійно довгими. У восьмій годині вечора ми були вже обоє на місці призначення, де на нас уже чекали, і де верхній одяг довелося скинути. На ній була чарівна ясно-сіра сукня з невеличким вирізом довкола шиї та з білими ромашками, що були кинуті на ту сукню чиєюсь досвідченою рукою і, упавши то тут, то там, приросли, ожили й зацвіли... Одна з них лежала на грудях, а друга, зачепившись за плече, засоромлено показувала своє жовтяво-пухнасте очко крізь не зовсім іще розкриті дрібненькі пелюстки білого, як перший сніг, пуп'янка; третя й четверта, маючи спільне стебло і знайшовши собі притулок на гнучкій тоненькій талії, звисали голівками вниз... П'ята... Я справді не пам'ятаю, де була п'ята, але добре знаю, що тих ромашок чудових було до десятка, і що вони творили разом із скромно, але елегантно пошитою сукнею та її щасливо усміхненою власницею незабутню й неповторну мистецьку цілість...

Я був одягнений у мій єдиний парадний чорний костюм, якого я ретельно зберігав і переносив у нафталіні вже понад двадцять років, і в якому я збирався півроку тому тримати вінець над Марусиною голівкою. Я не знаю, як я виглядав, бо нікого про це не питав. Я знаю лише те, що того «історичного» дня відбулася в моїм житті історична подія, яка стала для мене джерелом несподіваної енергії, якоїсь невимовної радості, якогось дивного спокою душі. Я знаю лише те, що, завдяки тій події, я спромігся подолати страх, і червоні тільця моєї крові дружньо співали гімна Творцеві й не боялися нічого. А в тому факті, що подія ця сталася саме 12 грудня 1937 року, я вбачав щось особ-

ливе, що було запорукою наших дальших перемог над чорними силами червоної доби. Яким чином ми переможемо? — на це питання я не міг би відповісти докладно, але я вірив у зверхність Божественного керівництва і, озброєний цією вірою, не боявся нічого... Подія, що відбулася затаємничено ввечері 12-го грудня, відродила мою віру в Бога, трохи занедбану умовами життя, трохи присипану порохом днів підсоветських. Я знову вірив, я вперше (не зважаючи на свій вік солідний) любив, і я справді був щасливий.

Не було ще десятої, коли Маруся поїхала трамваєм додому, а слідом за нею іншими шляхами поїхав я. На цей раз ми знову мали одну мету, знову мали зустрінутись в одній точці, і точкою цією був затишний будиночок вдови вчителя Лучко Тетяни. Одна мета, — спільність духових прагнень — як це багато важить!

Я то їхав по-святочному завітчаними трамваями, то йшов пішки, то знову знаходив собі місце в трамваї... Я навмисне кружляв містом, щоб відвести підозріння від місця, де ми щойно були з Марусею вдвох... Я бачив море червоних гасел і ліс кривавих прапорів, я бачив вибагливі лінії багряних ілюмінацій і чув незмінно-соковитий бас гучномовця, що не захрип іще й досі, сталінське піклування вихваляючи. Я чув пісні й оркестри, мелодії яких скрізь і всюди змішувалися з блювотою п'яних і тією специфічно-брутальною лайкою, що є безспірним винаходом російського «генія». Я бачив надто багато жінок напідпитку, що нічим від повій не відрізнялися, я спостерігав дітей-школярів, що з нагоди свята еднання з комуністами імітували безкарно гріхи дорослих...

Я впевненим кроком ішов додому, де мене чекала моя дружина, і весь бруд, що потоками ллявся по вулицях з нагоди свята єднання, неспроможний був мого тихого щастя й спокою душі порушити. Я ніс негасиму свічку віри, випливаючи недоторканим із моря ганебного бруду, і в цьому була моя щойно здобута сила і найбільша з усіх перемог над драконом.

— Плаща й капелюха залишай тут! — владно розпорядилась Маруся, зустрівши мене в передпокої.

Я слухняно повісив на гачок те й друге і радісно потопав за нею слідом, як той школяр молодшої кляси, бо вона взяла мене за руку й шепнула:

— Ходім!

Переступивши поріг нашої кращої кімнати, я побачив »три яблучка« в пишній яснобрунатній сукні, а поруч — мою милу Йваниху — худу й високу, але вдягнену, як на Великдень, і урочисту, як ніколи... Виструнчившись поруч, обидві старенькі повагом ішли нам назустріч, а досягнувши середини кімнати, спинились. У руках »трьох яблучок« була старовинна ікона Іржавської Божої Матері, в руках Іванихи — гарно випечений хліб і сіль на срібнім підносі. Дві пари старечих очей сяяли, як зорі вночі, глибоко поорані рівчаками зморщок обличчя промінились, а з глибини тих зморщок численних дивилася нам просто в очі вікова народна традиція, — така ж невмируща, така ж вічно-свіжа, як і народ наш, що, створивши її, несе й оберігає її недоторканість, навіть і на Голгофу йдучи...

Піднісши ікону вгору, наша тітка старенька робить нею хрест у повітрі та каже схвильовано й тихо:

— Хай Мати Божа має вас під своєю опікою! Хай Господь Бог благословить вас! Я, єдина заступниця батьків нареченої, благословляю вас обох на вірне й щасливе подружнє життя! Амінь.

Ми з Марусею, клякнувши, поцілували ікону й ті руки старечі, що дрібно-дрібно тремтіли, ікону тримаючи.

Я глянув на Йваниху: цупко стулені безкровні уста стулилися ще цупкіше, а на хліб і сіль закапотіли круглі сльозинки...

— Не має наш наречений на всім світі нікого з рідних, — лиш мене єдину — оту Мархву з їхнього дому, що стільки років у панів Мещерських за куховарку служила. То ж не даремне снівся мені такий сон, що я з доручення батьків їхніх маю їх сьогодні з шлюбом привітати та перед Богом молитву зложити за щастя, за долю, за «многая літа» молодих!

І в руках моїх опинився образ Іржавської Божої Матері, якого ми негайно й примістили в нашій гарно-прибраній спальні, а в руках Марусі опинився хліб із сіллю, що пізніше теж знайшов місце в нашій спальні — під образом.

За столом, дбайливо накритим на шість осіб, сиділо четверо. І були на тім столі мною вистояні оселедці та найстарша курочка «трьох яблучок», заллята якимось холодним соусом; були ще дві пляшки вина та солодоці, вистояні сьогодні ввечері нашою старенькою. Оце й усе. Але й цього було для нас забагато, бо не в їді був сенс цього незабутнього вечора... Ні, ні, не в їді!

Янгол врочистої тиші оселився в нашій хаті, і кожному боязко було заговорити, і кожний шукав відповідних слів, — саме таких слів, які того янгола не сполохають: щоб не відлетів він, бува, геть, і щоб натомість не зайшла до нашої хати розпукою й страхом гаптована буденщина.

Коли перші порції оселедців опинилися на тарілочках проти кожного з нас, тітка »три яблучка« — врочиста й імперативна, як командувач полку під час паради, піднесла тоста за здоров'я та щастя молодих, і всі четверо спорожнили маленькі келішки.

Пару хвилин їли мовчки, а я зосереджено готувався до виступу, неначе на зборах і, знайшовши відповідні слова, підніс тоста за здоров'я обох стареньких. Я сказав, що, коли Марусину маму гідно репрезентує наша старенька, то гідною представницею мого рідного гнізда по праву має бути наша дорога гостя Йваниха. І ми вдруге спорожнили келішки...

Лише напроти двох, гостями ще не зайнятих стільців по вінця повні келішки стояли недоторкані... Червоне вино в них іскрилося, гіпноізуючи й когось нагадуючи...

Тоді рвучко підвелася моя сіроока і стала струнко в ясно-сірій, елегантно-пошитій сукні з білими ромашками, кинутими досвідченою рукою то тут, то там на сіре тло...

— Я молюся за врятування життя тих двох, що були свідками нашого цивільного шлюбу й не дочекали ними бути сьогодні. Я зобов'язуюсь і всіх вас кличу взяти на себе перед Богом обов'язок піклуватися про Заваду й Орісю, скільки наші сили дозволять! Зокрема й у першу чергу, це стосується до Орісі, бо Завада має

вірну дружину, а... Орися — кругла сирота, і ми замінили їй втрачену родину.

З цими словами Маруся розлила зміст двох невинитих келішків у чотири порожні келішки присутніх.

— З'єднаймо ж наші зусилля для допомоги цим двом! — і голос її бринів, як бувало зі сцени, западаючи нам у душу, а кинуті досвідченою рукою ромашки цвіли на ясно-сірім тлі її сукні жовтjаво-оксамитовими »очками«, як живі.

І тоді знову запанувала дивна й поважна мовчанка, бо Завада й Орися, здавалося нам, прийшли до нас і сіли на призначені для них стільці. Не знаю, як іншим, а мені здавалося, що ось-ось почую милий флегматично-тихий і епічно-спокійний голос Євгена Тимофієвича, що завжди викликав у мене далекий спогад про діда-Панаса, про баштани, про зорине небо й казку з алегоріями та символами, що так багато промовляли до моєї хлоп'ячої уяви. Мені здавалося, що ось-ось принесе щось із кухні струнка моторна дівчина з короною чорних кіс над обличчям небуденної вроди. Мені здавалось, що ось-ось усміхнуться її поважні великі очі.

»Але Боже мій, що робиться з нею саме тепер? Адже... допити відбуваються вночі! Якими ж »методами« допитують її пажерливі до жіночого тіла, п'яні енкаведисти?» — питав я сам себе, не насмілюючись вимовити цього питання вголос.

— Я навіть і думати боюсь про те, як знущаються тепер енкаведисти з Орисиного незайманого ще тіла! — неначебто мої думки читаючи, поважно вимовила Маруся й замовкла на мить, несподівано спіткнувшись об якусь перешкоду: — Усе вона мені перед очима стоїть: ди-

ка троянда в першій порі розквіту, — троянда, що має самим Богом подаровані колючки для самозахисту. Але... що важать ті колючки за мурами НКВД!?

Янгол тиші дбайливо накрив нас усіх своїми широко-розпростертими крилами, шепнувши: »Заглиблюйтесь у ваші спогади! Думайте! Я бережу ваш спокій! Я — на сторожі!«

І ми думали: кожний по-своєму... І так ми-нали хвилини...

— Якщо... слідом за Орисею піду за мури соціально-очищувальної установи я, — чітко карбуючи слова, продовжувала після павзи думати вголос Маруса: — то я піду туди вже твоєю дружиною, Павлику! Чуєш? Дружиною не лише перед людьми, але й перед Богом!

І тоді спрагло заговорив я:

— Я прошу тебе, Марусе, — прости мені, що я, охоплений страхом, намовляв тебе обмежитись лише цивільним шлюбом! То правда, що в ці грізні часи ніхто не відважується вінчатися. Але правда також і те, що ми, взявши сьогодні церковний шлюб, перемогли ганебного дракона та владу темряви й людського дна, перемогли навіть страх. І чи відомо вам, мої дорогі, що в мене виростають крила, і що, піднісшись за допомогою тих крил над рівнем нашої вбогої буденщини, я сьогодні народжуюся вдру-ге? Я знову знайшов тимчасово занедбану віру і не боюсь уже нічого. Дай же мені руку, моя білосніжна Ромашко, і ходім удвох, — віддані одне одному до останнього зідхання, — ходім, обминаючи шляхи підлости, зради, підлабузництва й льокайства! Якнайглибше заховаймо самоцвіти наших душ! Віддаймо ворогові лише вимушену працю рук наших, але не торгуймо ду-

шею, ідеалами й переконаннями! Щоб не вмерти з голоду, будуймо будинки, мости чи електростанції, вкладаючи в них вимушену фізичну чи технічну працю! Ті будинки й мости нікому, зрештою, не шкодять, а може, ще й стануть колись багатством народу нашого. Але не будуймо будинків комунізму, безбожництва й інтернаціоналізму в душах людських! Не будуймо мостів для перемоги комунізму на всій кулі земній! Ти згідна зі мною, моя сіроока? Це ж твої постанови! Нехай же вони будуть тепер нашим спільним Євангелієм! Нашим вірним дороговказом!

Підвівшись, я взяв Марусю за ручку, і вона підвелась і стала поруч зі мною — така врочиста й тендітна, поважна й слухняна, як дитина. Пухнасте русяве волосся здавалося тепер ореолом незайманости й надхнення над шляхетним личком, над чистим чолом, над іще глибшими, ніж звичайно, очима.

— Я глибоко вдячний вам обом, — тут я поклонився стареньким, — за те, що ви так своєчасно і так по-материнському нагадали нам про конечність церковного шлюбу, а рівно ж і за те, що ви так знаменито його влаштували. Вашими устами своєчасно промовило до нас сумління народу і, як бачите, голосу його ми обое послухались.

І ми, низько поклонившись обом стареньким, як народіві, сіли. А старенькі поважно прийняли наш поклін, як цілком природний і їм по праву належний.

— Отож і вип'ємо тепер за тихе щастя в цьому домі наперекір усім брухам! — владно скомандували »три яблучка«.

І випили... І закусили курятинкою, а на душі стало так легко, як бувало колись у дитин-

стві: десь зник тягар... Так буває, коли переможне сонце, закріпивши льодовик, знищить його велетенське тіло, що білим ведмедем закривало обрій і далечинь... Голуб миру й тихого щастя крізь непомітну щілину в дверях завітав до нас і, здається, готовий був оселитися в нашій хаті назавжди.

— А згодися, Павлику, — м'яко й замріяно озвалася Маруся, — що ідея вінчатися саме 12 грудня межує з...

— Геніяльністю! — захоплено погодився я, схопивши її думку: — Бо кому могло здатися підозрілим, що ми саме сьогодні вдягнені якнайкраще?!? Нікому! Кому було в голові за нами стежити, коли вся влада, від брухів починаючи й міліціонерами кінчаючи, — сита, п'яна, лається, регочеться і прагне до ще смачнішої їди, ще міцнішої горілки й до ще гучніших веселощів? Вони всі прагнуть тепер лише до «водки і деушек хмельних». Їм не до нас! Але й помимо того обережність була передбачена й додержана на всі сто!

— А чия це все робота? — весело спитала Йваниха, і голівка її, обіллята білим, як молоко, волоссям, підвелася гордо, а великі карі розумні очі враз заблищали так, як колись, бувало, блищали...

Я не пізнавав її, хоч і дивився пильно, бо за столом сиділа неначебто не ця, а колишня Йваниха, яку тоді Марфою звали: у той час, коли я був гімназистом, вона була дуже вродливою молодницею, що, рано повдовівши, служила в моїх батькім за куховарку.

— Справа таємної організації нашого церковного шлюбу — це заслуга гідної представниці мого дому — Марфи Гнатівни Ковтун! — весе-

ло відповів я: — То ж за її щастя й здоров'я ми тепер іще раз по чарці вип'ємо!

І чокнувшись, випили...

— Ну, а тепер скажіть ви нам усім на вушко, дорога Марфо Гнатівно, за кого ви сьогодні свій голос оддали?

— Мій голос?!? — перепитала з чуттям власної гідності Йваниха: — За комуністів голос Йванихи не міг піти! Ніколи в світі! Ваша Йваниха увесь свій вік наймичкою служила, але до »бльоку« з комуністами вона ніколи не належала й належати не буде. До тієї ганьби ще не докотилася!

Глибокі борозни густих зморщок, скупчившись довкола її розумних великих очей, підкресливали їх роками виплекану вольову наснаженість, їх рішучість, незламність і моральну відпорність.

— Я — колишня куховарка панів Мещерських, з наказу Леніна й Сталіна, мушу тепер тих Мещерських ненавидіти. Але я сміюся з того наказу, бо Ленін і Сталін ще й досі не дали мені того життя, яке я мала в домі Мещерських. А тепер, якщо треба буде, то за Павла Мещерського я й життя мое віддам. Он, що! Вони мені, як син рідний!

Я був вражений рішучістю тону й гострим виразом очей нашої колишньої наймички, що так несподівано заперечувала природність класової ненависти: не зашкодило б і Брухові її послухати!

— Ну, гаразд! — м'яко спинив я Йваниху: — Але ж тут справа йде не про те, за кого ви життя віддасте, а про те, за кого ви ваш голос сьогодні вже віддали.

— Голос Йванихи пішов сьогодні проти »бльо-

ку» з комуністами — цур тому »бльокові« тричі!

— І як же це ви спромоглися?

— А дуже просто! Як опинилась я на самоті — за червоною занавіскою, то взяла олівця й усіх тих кандидатів викреслила — геть, у болото! Ну, а після цього картки до ковертів уложила; як і належить, на них наплювала й запечатала... Ну і, розуміється, куди слід кинула. Я — грамотна! Спасибі мамі Павла Миколаєвича (царство їм небесне!), що навчили мене читати й писати! Не думайте, що Йваниху так легко до єднання з комуністами примусити! — з цими словами вона, зібравши зі столу брудний посуд, побігла хутенько на кухню, щоб подавати чай.

Ми всі троє переглянулися: у щирості Йванихи не було жодного сумніву.

— Ну, а ти, Марусе, що зі своїм голосом зробила?

— Те, що Йваниха!

— А ви? — звернувся я до нашої старенької.

— Те, що Йваниха.

— А ти, Павлику?

— Та й я те самісіньке, що ви троє, хоч розмовляв я на цю тему до виборів лише з дружиною і більше ні з ким.

— Цікавий факт! — повільно вимовила Маруся, і очі її, розширившись, ненавбто схоплювали щось дуже дивне й несподіване...

— Гм... Виходить, отже, що карток із викресленими прізвищами »бльокових« кандидатів знайдеться в урнах усіх виборчих дільниць СРСР чимала кількість, — думав я вголос: — А це в очах Кремлю — показник, що не всіх іще »ворогів народу« змелено на порох у со-

ціально-очищувальних млинах. Отже, очікувати спаду хвилі арештів після виборів не доведеться...

— А як же наші голоси »проти« подаватимуться в часописах? — спитала наша старенька, що пильно стежила за ходом моїх думок.

— О, про це ви не турбуйтеся! Хоч би навіть тих голосів »проти« набралось й більше половини, то їх покажуть у звітах про хід виборів, як одну соту відсотка. Ось побачите! Бо відмикання й спорожнювання повних скриньок-урн та підрахунок доручається спеціально вибраним і добре перевіреним особам. Для НКВД буде один звіт, а для часописів — другий.

— Стук-стук! — легесеньке й надто делікатне, а слідом за ним гавкання сумлінного Вовчика увалось в затишну атмосферу нашої святочної вечері, як спогад про дійсність, від якої, як не тікай, — а не втечеш, бо нікуди!

— Хто ж бо це? — заклопотано підвелася наша старенька: — Ми гостей не запрошували!

Підвівсь і я: випередивши стареньку, пішов відчиняти.

— Хто там? — спитав тихенько і, не почувши нічого, крім заливчастого гавкання пса, відхилив двері, не спускаючи з них охоронного ланцюжка. Крізь щілину на мене глянули великі прозоро-карі променисті очі, які я вже бачив десь раз. Незабутні очі! Ще мить, і двері похапцем відчинились нарозтіж. На порозі стояла замотана в чорну хустку жінка, що ростом своїм майже дорівнювала мені. Її бліде, як крейда, обличчя було негарне окремими рисами і водночас осяяне тим внутрішнім змістом, якого не куплять собі в аптеках найкращі красуні всесвіту. Джерелом того сйива внутрішньої краси, що не

минає з роками, були очі, які промінилились, як два сонця, відбиваючи сконденсований блиск нікому ще не розказаного болю та переможеного крику самотньої душі.

— Заходьте! Це справді дуже до речі, що ви саме сьогодні завітали до нас! Але ж чому так пізно? — ми всі гуртом оточили її, намагаючись зняти з неї чорну хустку й плаща.

— Ні! Не запрошуйте! Більше п'яти хвилин у вас не буду! — відрубала гостя: — Я... вичерпана й прагну лише самотності (вибачте за відвертість!). А прийшла я до вас...

— Але ж зробіть нам честь! Зайдіть до нашої хати, сядьте й по вечеряйте з нами!

— Про їду й мови не може бути! Забудьте й ви про вечерю та правила прийому гостей! Я — не гість! Я — післанець! Отож і вислухайте мене тут — у передпокої! Лише вхідні двері замкніть як слід!

Ми всі принишкли, переглянулись, а я поспішив виконати волю гості щодо вхідних дверей: замкнув їх на ключ.

— Я принесла вам прощальний привіт від Євгена. Прощаючись сьогодні зі мною, він думав не лише про мене, але й про вас. Чомусь йому дуже хотілось, щоб саме сьогодні я принесла вам у хату його прощальний привіт. У тяжкохворих і засуджених на смерть бувають різні фантазії, але найсвятішим обов'язком близьких є ті бажання сумлінно виконати, бо ж вони — останні... Виконала і я, як бачите!

— Але де ж і яким чином спромоглися ви його бачити, розмовляти з ним?

— Учора й сьогодні на вантажній станції нераховані тисячі «ворогів народу» запхано гірше, як скот, у довжелезні етапні потяги, що пове-

зуть їх цієї ночі у невідому далечінь... Я вже два дні там чергую...

— Тим то я й не застав вас дома вчора, а записки лишити не наважився, бо... самі знаєте, — озвався я: — Ще хтось прочитає!

— Знаю, знаю! — і не цікавлячись, чого ж саме я до неї вчора приходив, жінка похапцем вела далі: — У тім морі арештантів мені пощастило побачити його в отворі загратованого віконця, пощастило й парою слів перекинутись, але не пощастило, навіть і в присмерку, вартового підкупити... Я давала йому тридцять карбованців... просила, благала, щоб Євгенові пакуночок з їдою ткнув, але... Ті вартові, як справжні пси: не знають жалю до людини, а може, й самі бояться... У всякім разі несу я тепер назад ковбасу й цукор, хліб і цигарки, а Євген опухлий від голоду лише стежив жадібними очима за тим пакунком, якого не взяв вартовий... Але в тій хвилині, коли вагон уже замикали, коли його заросле й знівечене обличчя майнуло перед моїми очима востаннє, він іще встиг мені прокричати, щоб я сьогодні ж таки занесла вам його привіт... Розуміється, прізвищ він не вигукував, — мій Євген — людина розумна!

— А як? Я хочу знати, хочу запам'ятати точні слова Євгена Тимофієвича, адресовані нам саме сьогодні! Повторіть їх! — просила Маруся.

— З охотою! »Занеси сьогодні ж таки мій привіт молодятам!« А »молодытами« він вас називає ще з того часу, як був вам за свідка при вашім шлюбі в ЗАГС-і. Отже, я точно знала, кому маю той привіт, не зважаючи на крайню втому, ще сьогодні занести. Знайте, що він сьо-

годні думкою з вами, і... що він тут оце й тепер між нами — присутній!

Жінка в чорному замовкла, і лише очі її промовисті говорили. Стало тихо. І ніхто з п'ятьох присутніх тієї тиші поважної не порушував, боячись сполохати когось чи самих себе в стані духового єднання з тим, хто був уже за межами досяжності...

— Простіть, що сполохала, і не гнівайтесь, що їсти з вами не можу! Я йду вже! Не супроводжуйте мене! Це — зайве й небезпечно. Лише пса заберіть до хати! І... не приходьте до мене ніколи!

— А як же ми знатимемо, якщо вам якоїсь допомоги від нас потрібно буде? — спитала Маруся.

— За це ваше питання дякую! Отже, дозволяєте дружині засланого «ворога народу», в разі потреби, до ваших дверей постукати?

— Не тільки дозволяємо, а просимо вас до наших дверей стукати, і вони завжди відчинятимуться перед вами нарозтіж, як сьогодні відчинились! — сказав я схвильовано: — Дозвольте мені ще одне — однісіньке питання!

— Прошу!

— Чи були ви в того адвоката, адресу якого я вам минулого разу продиктував?

— А якже! Була! Він справді якось по-родинному до мене поставився, нічого з мене собі особисто не взяв, — лише те, що належить за такою для юридичної консультації.

— Я не про те питаю! — нетерпеливився я: — Що він зробив для вас?

— А зробив він дуже багато: він добився побачення з Євгеном, розмовляв із ним і знає, в чому його обвинувачують, а це, як він каже,

велика зброя... Як правило, всі заяви про перегляд справ — необґрунтовані, бо невідомий зміст обвинувачень. Заява, яку складає для мене ваш приятель-адвокат, буде добре обґрунтована. Це — маяк, що світитиме тепер на моїм шляху, але про це іншим разом! До побачення, мої дорогі! Іду, відчуваючи, що я — не самотня!

Вона зробила всім нам глибокий поклін і у відповідь одержала одночасно чотири ще глибших поклони. Я вийшов на ганок, щоб забрати до хати Вовчика, і, цупко тримаючи його за нашийника, дивився, як у засніженім присмерку тієї незабутньої ночі віддалялася від нас чорна висока жіноча постать. Вовчик не гавкав: пришик розумний песик! А я раз-у-раз пестив його кудлату чорну голівку, невпинно фіксуючи очима ту чітко вирізьблену чорну постать на білім тлі, аж поки вона не стала чорною рухливою рисою, яку проковтнула ніч.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

На вістрі голки

— Дивна та Марія Степанівна, — та й годі! — гомоніли креслярки між собою під час перерви: — То ні за що в світі не хотіла за стіл Чаплі сісти, аж поки сам Ракович її до того не змусив, а тепер... сидить за тим столом так упевнено, неначебто начальником родилась!

— А як нами командує! — поблискуючи чорними оченятами, озвалась Беба Цацкіна: — Ви ж тільки подумайте! Вчорашня креслярка буде мені прилюдно зауваження робити, а я маю, спустивши очі додолу, підкорятись!

Беба, сказавши це властивим їй швидкомовним способом (сто слів за одну хвилину!), мало-мало не поперхнулася пиріжком із маком.

— »Товаришко Цацкіна, припиніть приватні розмови!« — невдало копіюючи голос нового начальника, виливала свою наболілу душу Беба: — А звідки вона може знати, що я саме на приватні теми розмовляю? — хтіла б я знати! Адже я сиджу від неї найдалше — під протилежною стіною залі, і не може вона мій шепіт чути. А може я в Гані рейсфедера просила, — то це ж не є »приватні розмови!«. Висуванка недолуга! Щойно сіла за Чаплін стіл, а вже чіпляється!

— А ти, Бебцю, їж свій сніданок, бо він — із маком і... не нервуйся! Сама знаєш — злість красі шкодить, і Абраша Кіперман тебе не любитиме, бо ти — не дуже гарна, а під впливом злости можеш іще й брідкою стати! — озвала-

ся Ганя Сіденко — висока, міцно збудована дівчина з ясними, як небесна блакить, очима.

— А тобі що за діло до Абраші? — пантерою підскочила вертлява, як дзига, Цацкіна.

— Жодного! — усміхаючись, відповіла Ганя: — Але до Марії Степанівни я деяке відношення маю, як і ти, Бебо, і як усі ми — тут присутні. За приватні розмови ти одержала сьогодні за-уваження цілком справедливо! Бо, по правді сказавши, ти надто багато торохтиш під час роботи і не даєш нам можливості скупчитись. Я, наприклад, через твоє сьогоднішнє торохтіння над самим вухом аж дві помилки зробила. А праця наша — на певний час і в залежності від якості рівень платні визначається. Отже...

— Отже, ти, як бачу, адвокаткою тієї висуванки найнялася?!? — сичала, захлинаючись слиною, Беба, забувши про недоїдений пиріжок із маком: — Ти, Ганько, висока до неба, а дурна, як не треба!

Обличчя Гані захмарилось, і цупко стушилися нефарбовані уста, але не встигла вона будь-що відповісти, як у сварку зеленої молоді авторитетно вмшлася сива Берта Ісаківна, — найстарша віком співробітниця сектору.

— Замовкни, Бебо, бо мені за тебе соромно! Ти — нечемна, ти — дзига й цокотуха, і раджу тобі стримувати себе від зайвих розмов під час праці, а під час перерви спочатку думати, а пізніше говорити... А не навпаки!..

— Як?!? І ви проти мене? — Бебі забракло повітря, і вона на якусь мить завмерла з роззявленим ротом: — Та якби не вона, не та висуванка від деклямацій, то ви б тепер нашим начальником були і 800 карбованців на місяць одержували!

— Я вже стара й хвора... На пост начальника не претендую. Марію Степанівну визнаю за відповідну особу і поважаю її за такт і розум. Трохи сувора вона щодо дисципліни, але це — не зле, бо за межами праці вона добра й людяна, чемна і... не гордиться. Вірно ж, дівчата?

— Вірно, вірно! — хором загули різного віку дівчата та й кілька чоловіків разом із ними, але раптом... усі замовкли, з надмірною ретельністю взявшись до своїх сніданків: до залі креслярів зайшла невеличка сіроока русявка в темнозеленій сукні, що пасувала їй якнайкраще, підкреслюючи мармурову ледь-ледь рожеву білявість личка й шляхетну витонченість його рис...

— Маріє Степанівно! — схвильовано й дзвінко залунав задьористий голос Цацкіної: — Ви зробили мені сьогодні зауваження за приватні розмови...

— Так! — усміхаючись, відповіла русявка, сідаючи за великий, врочистий стіл, що очолював усю залю.

— А як ви могли знати, про щό саме я Гані на вухо говорила? А може я... рейсфедера позичала?

— З виразу ваших очей, Бебо! З таким полум'яним, задьористим виразом очей рейсфедера не позичають! — сказавши це, русявка посунула до себе склянку молока, розгорнула з дому принесений крайчик хліба і почала снідати...

Беба якусь хвилинку розгублено кліпала чорними оченятами, а потім і собі взялася за пиріжок із маком.

Тремтлива мелодія дзвінка, підсумувавши півгодинний відпочинок, проголосила відновлення праці: годинник обома руками показував першу.

— Хвилинку уваги! — це бринів упевнений, усім відомий голос декляматорки Ромашко, що звикла підкоряти собі сотні, а інколи й тисячі слухачів, тож без зусиль підкоряла собі тридцятьох: — Сьогодні наказом директора тресту товаришку Анну Сіденко призначено на посаду секретарки нашого сектору з оплатою сто карбованців на місяць за пів робочого дня. »Сто« — тому, що пересічний заробіток Анни Сіденко дорівнює місячно двом сотням, а секретарські обов'язки забиратимуть половину її робочого часу: дві години зранку і одну годину перед кінцем робочого дня. Решту три години вона має можливість віддати креслярській праці, за яку одержуватиме, згідно з розцінками, по нормах. Ви не заперечуєте, товаришко Сіденко? До КРК*) мене не оскаржите? (Сірі очі усміхнулись ледь помітно).

— Ні! Я вдячна вам, Маріє Степанівно! — прозоро-ясні, як небесна блакить, очі були поважні й дещо здивовані, — можливо, навіть заскочені...

— Отже, прошу вас усіх мати на увазі, що, від нинішнього дня починаючи, адміністрація нашого сектору складатиметься з двох осіб, і що другою особою буде товаришка Сіденко, до якої, як до секретарки, прошу звертатися в ті години, коли вона секретаркою працює, і не заваджати їй протягом тих трьох годин, коли вона виконуватиме працю креслярки. Зрозуміло?

— Зрозуміло! — хором відповіли креслярі.

— Ну, а тепер — працюймо! — і русява голівка схилилася над покладеними для її пере-

---

*) КРК — конфліктно-розціночна комісія, що діяла при місцевкомі кожної советської установи.

вірки рисунками, а сірі уважні очі, пильно вдивляючись, повільно пересувалися, інколи спиняючись, інколи зовсім уриваючи контакт з рисунком: тоді вони перебігали уважно по схилених над працею білявих і чорнявих, русявих і сивих, — переважно жіночих головах...

— Берто Ісаківно! Прощу вас сюди! — грудний голос бринить м'яко, але й наказово водночас.

І сивоголова Берта Ісаківна, підвівшись зі свого стільця, іде через усю залю і сідає поруч із маленькою русявкою на вільний стілець, помітно хвилюючись.

— Це ваш рисунок?

— Так, мій...

— А гляньте, будь ласка, у правий горішній кут! Чи все там гаразд?

— Ой, вибачте мій недогляд, Маріє Степанівно! Стара я стала і все щось прогавлю! Дозвольте, я додаю пропущене! Я... швидко!

— Прощу! Але зараз же! Бо за цим рисунком прийде в третій годині замовець.

Трохи засоромлена і вдячна водночас Берта Ісаківна, взявши рисунок, іде на своє місце, а маленька сіроока, підвівшись із-за стола, робить »подорож« по великій залі: від стола — до стола, від людини — до людини... Кожному щось скаже, декому щось поправить, декому допоможе вив'язатись із чергових труднощів. Її кроки — тихі, її поради досяжні лише для вуха того працівника, якого вони стосуються, її обличчя лагідне й доброзичливе, її сірі широко-розплющені очі суворі й уважні, як у вчительки...

Ці »подорожі« по залі запровадила вона сама, як профіляктичний засіб, що попереджує евенуально-можливі похибки й огріхи. Чапля цього

не робив ніколи: він лише відповідав, якщо його питали, — не більше. Він лише завертав кресляреві назад незадовільно виконану працю, — не більше. У секторі, очолюванім Марією Степанівною, незадовільно виконаних праць — нема. Зате збільшилась кількість праць, виконаних на «добре» й навіть на «відмінно», а це дає невеличку надвишку супроти належної розцінки по нормах: за добру й відмінну якість вчасно або завчасно поданої праці кресляреві перепадає пара карбованців понад його мізерний заробіток, а це — ой, як багато важить!

Креслярі дуже цінують ці «подорожжі» по залі нового начальника: адже не про все вголос питатимеш! Інколи соромно питати, щоб інші не сміялись! А так, — пошепки спитаєш Марію Степанівну, і... ніхто не знає, про що саме. А як часто вона сама вказує на прогавлену помилку, коли ще є час і можливість її виправити! А інколи її дитяча ручка візьме рейсфедера з рук початківки і... нарисує щось, а сама вона ще й пояснить, чому так має бути... Ще й спитає, чи все ясно...

Її слова і кроки — тихі, як шелест, але наближення їх чекає кожен і, мимоволі виструнчившись, напружено стежить за виразом глибоких сірих очей-озер, поки вони перевіряють зроблене. Ось вони скінчили огляд рисунка і... дивляться вже в очі людини, що той рисунок виконує, ласкаво й лагідно усміхаючись...

— Добре! — тихо каже Марія Степанівна, а та, що дістала це «добре» аж проміниться, гордо поглядаючи на сусідок, які того словечка милого за свою працю не дістали...

»Марія Степанівна так оцінила, Марія Степанівна так сказала, заборонила чи дозволила«, —

це не були порожні слова, це був імператив авторитету, що ріс із дня на день, як на дріжджах. Популярність її, завоювавши сектор, виростала й ширилася ще й за межами сектору; ім'я її ставало крилатим, і кожен вимовляв його з пошаною, а дехто — з подивом і любов'ю...

Припинилися скарги до КРК, що були надто частими за Чаплі, завантажуючи цю нещасливу комісію дрібними конфліктами. Якщо Марія Степанівна оцінила рисунок лише на «задовільно», то це був — законний присуд, справедливість якого не підлягала жодним сумнівам. З її оцінками креслярі ніколи не спорили, як не спорили інженери з оцінками Раковича. Один лише раз (і то на самих початках її адміністрування) Беба Цацкіна оскаржила її «задовільно» до КРК, а що представником від трудящих був там Абраша Кіперман, то й розгорівся конфлікт до великого спору, а Беба тріумфувала, загрожуючи таки зломити оцінку Марії Степанівни. Протягом двох засідань КРК, як орган паритетний, не прийшов до жодної згоди і, нарешті, обидві сторони погодилися підкоритись оцінці Раковича. Небувалий випадок, щоб працю креслярки оцінював головний інженер, але... на прохання КРК, він оглянув рисунок Цацкіної, підтвердивши своїм підписом «задовільно» Марії Степанівни. І з того часу КРК позбулася дрібних креслярських конфліктів: вони просто зникли, як той сніг на сонці.

Ракович, Красноф і Брух, що збиралися карати неслухняних, щоб підсилити авторитет висуванки-початківки, здивовано прислухувались і приглядались до подій у секторі й поза ним. А що шпигунів не бракувало, то й знали вони все... Лише розуміли не все: не могли ці троє

збагнути, в чому секрет популярності й подивудного авторитету цієї маленької русявої жінки. Якщо Краснова й Бруха ненавиділи й боялися, до самого шпіку кісток переймаючись страхом за своє мізерне життя, якщо Раковича поважали й боялися, то Марії Степанівни не боявся ніхто, але любили й поважали всі, за рідкими винятками, які, зрештою, теж припишкли, її авторитетові підкорившись... Згідно з комуністичним «вірую» трьох керівників нашої установи, ґрунтом советської системи мали бути ненависть і страх, і не під силу їм було збагнути, що саме любов та свобода від страху і є наймогутнішими двигунами людських взаємостосунків, і що саме вони здібні творити чудеса.

1938 рік приніс на своїх крилах збільшені вимоги советського уряду щодо трудової дисципліни. Виступаючи на виробничій нараді всіх співробітників усіх секторів, присвяченій трудовій дисципліні, скупий на слова й ще скупіший на компліменти Ракович сказав дослівно так:

— Серед двадцятьох осіб, що займають у нас найвищі керівні посади, є лише одна жінка, яка ще зовсім недавно сіла за стіл начальника тридцятьох. З повною відповідальністю за свої слова заявляю, що всі 19 адміністраторів у штабах не мають ні того впливу, ні того авторитету, який має цей новонароджений адміністратор у спідниці. Отож, закликаю всіх начальників і заступників повчитися, як запровадити в своїх секторах зразкову трудову дисципліну, у Марії Степанівни Мещерської! Ви...

Буря шалених оплесків перервала його слова, — буря, що виникла стихійно, без жодного наказу Бруха, — буря, що її спинити не в силі

був навіть і Брух, який, як звичайно, керував зборами.

— Ви... — робив даремні спроби продовжувати Ракович і... не міг, бо гураган оплесків, розбиваючи всі бар'єри дозволеного, готовий був висадити в повітря стіни й стелю нашого клубу: то була в долоні любов людей до людини.

— Ви (маю на увазі наших начальників) — спромігся, нарешті, говорити далі неговіркий власник аскетичного обличчя: — Ви всі кричите, оголошуєте догани наказами і навіть лаєтесь, а належної дисципліни у вас все ж таки нема, і часто-густо мушу вміщуватись у ваші взаємостосунки з трудящими — я. Вона не кричить, не оголошує доган наказами і навіть не підвищує тону, а дисципліна в неї зразкова, і мої інтвенції непотрібні. Чоловіки! Повчіться адмініструвати в цієї маленької, скромної жінки! Візьміть собі її за зразок!

Усі очі звернені були на маленьку сірооку, що сиділа поруч зі мною на бічній лавці, під стіною, з цікавістю розглядаючи аскетичне обличчя Раковича: як видно, така констатація саме з його уст дещо важила в її очах... Бо ті очі сірі й глибокі, як озера без дна, відбивали блиск якоїсь божевільно-відважної думки, яку вона, очевидно хотіла висловити, бо раптом виструнчилась і кинулась, як стріла...

Тоді божевільна хвиля страху за її, за наше життя й щастя охопила вмить мій мозок і душу, залляла всю кров... Я ввесь заляк, занімів, але я бачив, як Маруся всім тілом рвонулась, щоб щось, очевидно, сказати... І їй в ту ж таки мить дали б слово, і саме в цьому й полягала прірва несказанного жаху, в яку ми стрімголов летіли обоє... Прощай, життя! На вістрі

голки зважувалось »бути чи не бути«! Інтуїтивно я догадувався і майже не сумнівався, що вона хоче сказати цим людям кілька правдивих слів про любов і ненависть, про страх і свободу від страху. Я знав також і те, що ця правда бринітиме, як божевільний дисонанс, і що за дисонанси треба платити так, як заплатив Завада. А вона тим часом уже стояла струнко, як та стріла, що не летіти вже не може... Шепотіти їй щось на вухо було вже запізно, бо всі голови були звернені в наш бік, усі очі бачили тільки нас... Я миттю схопив її за руку, стискаючи щосили до болю і тим стисканням благаючи її на вістрі голки спинитись... Мабуть, мікроби страху потекли від того несамоовитого, страхом продиктованого стискання з моєї — в її кров, бо вона... глянула мені в очі і, прочитавши в них ще й те, чого, може, не спромігся сказати тиск руки, раптом зів'яла, зігнулась, погасла й опустила свої очі додолю...

— Ви, здається, хотіли щось сказати, Маріє Степанівно? — медовим голосом звернувся до неї Брух, як голова й хазяїн цієї поширеної виробничої наради, що об'єднувала, без винятку, всіх.

— Так... Я... Я хотіла лише подякувати нашому головному інженерові за таку високу оцінку моїх здібностей.

Виробнича нарада тривала далі, згідно з планом, що його склав Брух на спілку з Раковичем: усе йшло, неначе по маслі котилось...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Андрійчик

Любили Ви, як я любив? Тремтіли Ви щодня й щоночі за життя дружини так, як я тремтів? Щогодини й щохвилини жахались Ви перед евентуальною перспективою негайної втрати її? Втрати, яка станеться не тому, що вона, покинувши Вас, буде жити десь інде з кимось іншим або й сама, а втрати навічно, яка станеться тому, що її від Вас заберуть силоміць, щоб тортурувати, гвалтувати і... вбити? Безконечно довгими ночами без сну, чуйно оберігаючи її сон, чи вслухувалися Ви в тишу так, як вслухувався я, кожний найменший шерех схоплюючи настороженим, загострено-напруженим вухом? А зловивши, нарешті, той підозрілий, очікуваний звук, чи здригалися Ви, як я здригався? Усім тілом, усім еством моїм? І коли той звук завмирав, потопаючи в тьмавій тиші, неначе камінчик у воді, то чи не здавалося Вам, що Ви збожеволіли? Мені здавалось. І тоді холодний, густий і липкий, як мед, піт укривав мої скроні, шию, щоки й уста... І тоді грізний біль непроханим гостем з'являвся в моїй потилиці, і в горлі ставало сухо до болю, а харчопровід спазматично стискався, неначе схоплений кількома парами залізних кліщів. Чи доводилося Вам, хоч будь-коли, чекати світанку так млісно, як я його щодня чекав? І не тому, що світанок принесе відпочинок і відпруження, а тому, що саме світанок забере від Вас її? Бо світанок —

то час вагітний стукотом у Ваші двері! Світанок — то час для прийому »гостей«! Світанок — то »crescendo« напруження, безодня розпачу й безнадії. Світанок — то привид смерти.

— Ти прокинулась, моя сіроока? Повернись же на інший бік і засни знову!

— А ти? — і ручка її дитяча ніжно-ніжно пестить мою скуйовджену, неслухняну чуприну: — А ти, Павлику?

— Я спав і знову спатиму. Усе спокійно... Довкола — ні звука! Мабуть, і Вовчик заснув уже!

Кілька хвилин ми, сконцентрувавши всі наші здобності у вухах, пильно вслухуємося в тищу вдвох: ми п'ємо її, дихаємо нею, вдивляємося в її моторошну глибіню, ледь-ледь загаптовану блідо-сірим присмерком світанку.

— Ой! — здригається Маруся і рвучко сідає на ліжку, а слідом за нею і я: — Авто спинилося біля нас... Голоси... кроки... Це — до нас...

— Це — не до нас! — роблено-спокійним голосом кажу я, стоячи босий біля вікна: — Це справді енкаведівське авто, але »вони« ідуть до сусідів, що мешкають у будиночку напроти... До Колесниченків...

— Ой! — зойкає Маруся й гарячково-швидко вдягається, не попадаючи рукою в рукав.

Я теж одягаюсь. Адже після сусідів можуть постукати й до нас... Одягнувшись, сідаємо поруч на ліжку і дивимось одне одному в очі, а дитяча ручка знову пестить мою чуприну.

— Знай, Павлику: що б не сталося, а я була з тобою щаслива! Я люблю тебе — єдиного, і я

хочу вмерти тільки твоєю! Чуєш? — шепоче вона, притулившись до мене.

— Чую...

— Ради всього для тебе найдорожчого, — подбай про отруту! Я тоді спокійніша буду! Я сховаю її в дуплавий зуб. Чуєш?

Ідея отрути, як порятунку від гвалтування енкаведистами, ніколи не покидала Марусі, і вона все шукала шляхів, як і де саме такої отрути дістати, яка б діяла напевно й зразу, без мук... Лікарів, з якими можна було б поговорити відверто, не було. Отже, питання отрути для неї завжди залишалось невирішеним і завжди хвилювало нас обох...

— І як же ж довго не виводять вони арештанта! Мабуть, трус роблять!

А годинник на нічнім столику до нудоти повільно відстукує секунди, притакуючи по-стариківськи: »Так-так! Так-так!« І так минає довга, як найдовше людське життя, година, що має цілих шістьдесят хвилин...

— Ну, Марусе, серденько, піду я в печі розтоплю, бо вже шоста, а там і в пів сьомої! Пора! Та треба ж і козі дати їсти! І курям!

— Пора й мені ворухитись. Адже сніданку готового нема, і нема тих рук старечих, які б його зварили, як колись!

Тітка »три яблучка« після чергувань під в'язницею з передачею для Орисі дістала гострий ішіяс, і ми завезли її до лікарні.

Умиваючись, хазяїнуючи в хаті, снідаючи й даючи нашим тваринкам поснідати, ми раз-у-раз поглядаємо у вікно, з якого видно авто (те авто!) і ганочок сусідів, що мають »гостей«.

— Що там?

— Становище без змін.

— Ну, то сідай їсти! Може, ще встигнемо по-снідати!

Імо... але якийсь спазм, в'їдаючись кігтями в горло, уперто заваджає мені ковтати; я відкашлююсь, а він (проклятий) ще дужче давить мене за горло.

— Що тобі, Павлику? — сірі очі теж питають.

— Та щось трошки в горлі дряпає...

Використавши хвилинку, поки Маруся в «те» вікно дивиться, виливаю своє молоко тваринкам, а її запевняю, що випив сам, і що смакувало мені якнайкраще.

— Скоро вже восьма! Ходім трохи раніше сьогодні! Подихаємо морозним повітрям! Пройдемо по вулиці поруч! Це — теж щастя!

І ми повільно виходимо, замикаємо двері, обходимо довкола «те» авто, що зайняло всю широчінь нашого провулочка і, глянувши на вікна нещасливих сусідів, прямуємо до трамвая, що повезе нас до Брухом, Красновим і Раковичем керованої установи. На повітрі мені справді стає трохи легше...

А все ж таки... Я согрішив би супроти правди, якби твердив, що не було в нашій житті щасливих годин, які здавалися нам обом блискучо-короткими, як хвилини.

Вони були! І тим яскравіші й цінніші, що було їх мало, і тим глибші й змістовніші, що, навчившись їх із пазурів дракона виривати, ми добре знали їм ціну.

Повертаючись удвох з роботи, — вже на віддалі кількох будинків від оселі «трьох яблук» чуємо, бувало, докірливе мекання голодної кози; ще не досягнувши воріт, маємо вже наго-

ду розмовляти з Вовчиком, а інколи й з Мурзою. Перший, несамовито гавкаючи, скаче довкола Марусі, намагаючись поцілувати її в зарум'янену морозом щічку; другий мовчки треться біля моїх ніг, заваджаючи мені йти та час від часу випускаючи з глибин свого ества тягуче й благальне «М'яу!» Яюсь уже так з першого дня нашого оселення в цьому будиночку завелось, що кіт віддав своє серце мені, а пес — Марусі. Розуміється, для них обох поза всякою конкурентією була єдиною їх господиня «три яблучка», і вони дуже боляче відчували її тривалу відсутність.

Випивши швиденько по склянці молока з чорним хлібом та наливши його в спільну мисочку обом тваринкам, ми з Марусею відразу попадали у вирій негайно й конечно потрібної праці. Усе чекало наших рук, усе незроблене дивилося на нас із докором.

— Ну, Павлику, — м'яко командувала Маруся: — Біжи кинь щось козі та затоплюй у кухні, а я беруся до куховарства.

Вона, скинувши свою темнозелену сукню, вдягала домашню ясносиню та ще й кухенний фартух зверху, а я біг виконувати всі доручення мого милого «начальника». Перевіривши, чи обидві курочки вже сидять на своїх сідалах (третьо-найстаршу було зарізано перед 12-м грудня), я розмовляв із козою, подаючи їй пити, їсти та вичищаючи з-під неї гній.

— Ну, і як же тобі тут поводитьсь? — питав я, чухаючи їй під шийкою: — Оце з'їж та йди на повітря трошки! Застоялася ти без руху!

— А вам, цокотухи, як живеться? — це питання я посилав угору і негайно ж таки одержував відповідь у вигляді вже напівсонного,

але дуже ніжного й заспокійливого цокотіння: — зерно, я бачу, ви видзьобали знаменито, але... чи є яйця?

Знайшовши аж два свіжих яйця, я тріумфально ніс їх до мого «начальника».

— О! Як же це до речі! А мені якраз яєць забракло, а до неділі ж іще далеко!

У зв'язку з хворобою «трьох яблучок» на базар ми ходили в неділю і, здебільшого, вдвох, закупаючи харчів на цілий тиждень, бо ж не мали змоги купувати в будні. У чергах за тим, що «давали» советським злидарям, стояти не доводилося, бо ми з Марусею, крім праці в установі та домашнього господарства, мали ще цілу низку різних навантажень: три рази на тиждень відвідували хвору тітку в лікарні; раз на два тижні вистоювали майже цілу добу під в'язницею, одне одного змінюючи, щоб передати Орісі чисту білизну й одержати від неї брудну; я, зокрема, бігав раз-у-раз ще й до свого приятеля-адвоката в справі арешту Орісі, і той, перейнявшись долею цієї дівчини-красуні, обіцяв зробити все від нього залежне. Отож, за пшоном, «вушками», оселедцями й мармелядою стояти було просто ніколи. А шкода! Бо все це, як рівно ж і такі коштовні харчі, як м'ясо й масло, доводилося купувати по чорній ціні на базарі та платити вдсятеро дорожче в порівнянні з так званими «пляновими» цінами, по яких продавалися харчі для комуністів і енкаведистів у закритих розподільниках.

— А знаєш, Павлику, — міркувала вголос Маруся, обираючи картоплю: — Якби ми мали час постояти щодня в чергах за тим, що «дають», то, може б, і відложили щось на чорний

день. Адже тепер я одержую 800 карбованців, а ти — 700! Це — півтори тисячі місячно!

— Це лише так для вуха бринить! Півтори тисячі! А коли порахуєш як слід, то й тисячі не буде! — відповів я, підкладаючи дров під плиту: — З твоїх »800« ти на руки ніколи й »650« не одержиш, а я (бідак) і чотирьох соток не маю, бо разом із збільшенням моєї платні збільшилась і сума, яку одержує на виховання моєї-не моєї донечки мадам Маяцька. Адже третина від »700« — це 233! Плюс державна позика »70«, плюс усі інші добровільно-примусові датки на спілку, на МОПР,*) на еспанських революціонерів і на жидів у Біробіджані. Отож, візьми колись і підрахуй з олівцем у руках, — тоді побачиш, що ми вдвох менше тисячі одержуємо. Але... і з цих грошей можна було б щось на чорний день заховати, якби... за м'ясо не платилося на вільному ринку по 30 карбованців за кіло, а за сало — по 60...

— А чи знаєш ти, скільки коштує один кілограм м'яса в закритому розподільнику?

— Не знаю, бо ніколи там не бував, але думаю, що вдсятеро дешевше.

— Точно! Ти, Павлику, як скажеш щось, то неначе припечатаеть! Сьогодні одна з моїх креслярки пошепки запропонувала мені, що купити для мене по пляновій ціні м'яса в закритому розподільнику, де прикріплений її чоловік-комуніст! — А по якій же ціні буде те м'ясо? — спитала я її. — По три карбованці за кіло!

---

*)МОПР — по російськи значить »Международное общество помощи революции«, а по-українськи »Міжнародне товариство допомоги революції«. Членство в цій організації охоплювало всіх трудящих ССРСР.

І принесу вам, скільки скажете, хоч і десять кілограмів.

— І що ж ти, Марусе, дала їй свою згоду?

— Розуміється, ні! Категорично відмовилась, сказавши їй, що м'яса я не їм, бо воно мені шкодить, як рівно ж і моему чоловікові.

— Молодець! — похвалив я: — Не даремне я люблю тебе.

Куплене за 30 карбованців кіло м'яса вже кипіло, розповсюджуючи чудові пахоці, що впливали не тільки на Вовчика й Мурзу, а Марусю, накриваючи на стіл, снувала далі нитку своїх думок:

— А все ж таки... за прикладом Завади відкладати на чорну годину таки треба! Сам знаєш, — якщо мене арештують, то тебе негайно звільнять, а якщо тебе арештують, то мене звільнять... В обох випадках звільнення будуть мотивовані »за зв'язок із ворогом народу«!

— З мого боку заперечень нема. Ти знаєш, що я не курю, не п'ю, на жінок жодної копійки не витрачаю і готовий щодня в чергах стояти, коли тітка здорова буде. Я, чим хочеш, готовий сприяти режимові ощадності, але не за рахунок їдження! Ми ж не спимо нормально, а що буде, коли ще й не їстимемо?

— Ні, ні! Їдження буде забезпечене! Буде навіть забезпечений новий костюм для тебе, але над іншими розкошами треба поставити крапку. І в першу чергу я ставлю крапку над моїми туалетами.

— Костюму мені ще не треба! — рішуче заперечував я: — Цей, що я ношу тепер...

— Годиться лише до кози ходити. Ми з тіткою вчора в лікарні обговорювали проблему твого костюму. У неї лежить ні разу не одягне-

ний костюм її чоловіка-покійника, що був того росту, але в плечах іще ширший. Отож, щоб на тобі той костюм виглядав пристійно, треба не пожалувати грошей на кравця, бо ми-жінки цього не зробимо як слід. А я хочу, щоб мій Павлик виглядав гарним. Он що!

Усе це говорилося рішучим, родинно-ласкавим тоном у той час, як ручки дитячі розливали по тарілках суп. Дістали й Вовчик з Мурзою, лише мусіли чекати, поки температура їх страви стане для їх язичків відповідною.

— Мені якось незручно брати костюм від тітки, — сказав я, жадібно ковтаючи м'ясний вивар: — Може, вона продала б його на базарі?

— Це, Павлику, розмови, що можуть ображати і тітку, і мене! Родина ми, чи не родина? Мамою вона для нас, чи ні? Ну, що ж ти замовк?!? Ось підемо до неї завтра вдвох, — тоді сам переконаєшся, як солодко вона мріє про те, щоб саме ти той костюм носив.

Обидві тваринки, нюхаючи повітря, нетерпеливились і заздрили нам — великим тваринам, що їли й розмовляли, про них забувши. З дозволу нашої господині, я спустив мисочку на підлогу, і тоді два рожеві язички, окунаючись у теплу, поживну рідину, заспівали нам дуєтом своєрідну арію вдячності.

— Чи був ти сьогодні в адвоката в справі Орисі?

— Був. Каже, що має надію розмовляти зі слідчим, який провадить Орисину справу. А коли час білизну нести?

— Рівно за тиждень, — під наступну середу. Ой, і тяжко ж мені стояти! Холодно! Валянців не маю... А після ночі на морозі — прямо на

роботу. Я — слабосильна, не витримую такого напруження.

— Не журись! Я вже говорив з Іванихою, і вона обіцяє змінити нас у черзі на світанку, ще й передачу в віконце подати. У неї робота починається в третій. Я тому й спитав, коли саме час Орисі білизну нести. Зробимо так: ти займеш чергу з вечора й постоїш до дванадцятої, коли я зміню тебе, а мене вже змінить Іваниха.

А тим часом на зміну поживній рідині прийшло надто дороге м'ясо. Вовчик і Мурза, хоч як скавуліли й лащились, а мали задовольнитися лише пахоцями та надією на костомашки.

— Найдіть собі хазяїв-комуністів, — тоді й ви м'ясо їстимете! — сказала їм Маруся повчально; глянувши Вовчикові в очі, вона погладила його кудлату морду й додала: — Наші тваринки ніколи не зрадять нам!

— Вірно! — озвався я і кинув кожному по маленькому кусочку м'яся.

— А що, Марусе-серденько, чи не слід було б нам занести білизну для... Федора Івановича? Адже його досі воші з'їли!

— І хай їдять! Якби не віддав він сам своєї дружини в руки НКВД, — то тепер мав би вірну людину, яка б йому до в'язниці оклуночок із чистою білизною принесла! Аж тепер і для нього прийшов час розплати, і запевняю тебе, що він, сидячи у в'язниці, сам — власною особою знайде шлях, щоб подивитися інакше на себе, на людей і на всі події. Раніше, ніж умерти, він ще встигне винести вирок собі перед судом власного сумління! Думаю, що спогад про нашу останню розмову дещо допоможе йому у власних злочинах супроти народу й родини розібратись. Перед смертю йому ще впаде з очей

полуда штучного засліплення, і дружина його не раз йому ввижатиметься. Отже... хай посидить, хай подумає, хай потерпить так, як інші через його злочини терпіли, як терпить тепер через нього і таких, як він, увесь народ наш! Воші й кілька місяців непрата білизна — це лише маленький складник у сумі тих терпінь, які йому, по справедливості, належаться! Від мене він чистої білизни ніколи не одержить! Але Завада, якби не мав дружини, то регулярно одержував би чисту білизну саме від мене!

З цими словами Маруся підвелася з-за столу пряма й струнка, як свічка, рішуча, сувора й невблаганна в своїм справедливим присуді. Ї ще ніколи не бачив її такою рішучою. Як видно, про долю Федора Івановича вона багато думала, бо непохитність глибокого переконання брилила в тоні й світилася в глибинах її промовистих очей-озер.

Півгодини пізніше ми вже відпочивали в нашій кращій кімнаті, напроти яскраво-ілюмінуваних ґраток печі, яка готіла, споживаючи антрацит, як і того незабутнього вечора, коли відбувалась остання розмова з Федором Івановичем... Маруся, як звичайно, влаштувалась із комфортом у зручній заглибині свого улюбленого фотелю, а я на килимі біля її ніг.

— Що нового? — спитав я після тривалої павзи, щоб відтягнути її думки від Федора Івановича.

— Нічого особливого, якщо не рахувати арешту секретаря нашого сектору — Зеренсдорфа... Як тобі відомо, він був дуже культурною людиною, але дуже марудним і до комізма по-

вільним працівником. Нічого дивного: роки! Тепер секретарські обов'язки з трьохгодинним робочим днем покладено на Ганю Сіденко. Вона, здається, задоволена, я — теж... Хоч, по правді кажучи, мені доведеться тепер дуже обмежити мої потреби в секретарській обслузі: адже протягом тих трьох годин, які вона витратить на креслярську працю, я не смію звертатися до неї, як до секретарки... Це примусить мене дещо стиснутися, а інколи зробити самій те, що є невідкладним, і що раніше з педантичною акуратністю, але з подивугідною повільністю виконував старенький Зеренсдорф. Ну, але це — дрібниці... Зате я коштом заощадженої щомісяця сотні матиму ще додаткову суму для доплати за якість моїм дівчатам...

— Цього я не розумію... Хіба ти не маєш фонду зарплатні з передбаченням оплати за якість?

— Гм... Доведеться тобі вислухати від мене деякі інформації щодо фонду зарплатні, якщо тебе цей фонд цікавить: ви — співробітники секторів не знаєте того, що знають ваші начальники.

— А саме?

— А саме: фонд зарплатні для установ всесоюзного масштабу спускається з Москви і нею ж затверджується на рік у вигляді так званих «лімітів», без яких жоден банк в УРСР тобі жодної копійки не дасть. Це — поперше.

— Знамените «поперше», яке розкриває мої очі ще ширше на ту «державу», що називається УРСР! Ну, а що ж «подруге»?

— Подруге, в межах тресту кожний начальник сектору одержує свій ліміт, супроти якого він мусить (за всяку ціну!) дати державі так

звану плянову економію, відсоток якої на різних роботах — різний. Досягається ця «плянова» економія шляхом визискування трудящих методами стаханівського руху. Це тобі відомо, бо чейже і ти не раз підносиш на зборах руку, голосуючи за збільшення норм і зниження розцінок. Норми виробітку тепер такі жорстокі, що для виконання денної норми замало в робочім дні часу навіть і для найкращого працівника.

— А яким же чином норми перевиконуються? — спитав я.

— О, наївносте! Ось що значить працювати на місячній «ставці»! Ось що значить хворіти на курячу сліпоту! — з обуренням вигукнула Маруся: — То ти не знав, яким чином я перевиконувала норми, будучи кресляркою?!?

— Не знав...

— Лишалась в установі після закінчення робочого дня або несла роботу додому. І те саме роблять і робитимуть мільйони советських злидарів, щоб заробити зайвий гріш поверх норми та мати репутацію стаханівця або, принайменше, ударника.

— І те саме роблять тепер підпорядковані тобі креслярі?

— Уяви собі, мені пощастило звести це ганебне явище до мінімуму. Я їм дуже багато допомагаю: двічі на день роблю «подорожі» по нашій залі від стола — до стола, кожній людині підказуючи шлях подолання труднощів, кожній поправляючи помилки й недогляди. Крім того, в мене, як тобі відомо, знаменита дисципліна: нема приватних розмов, і жодна хвилина робочого часу не йде на вітер. Тож і виходить, що «норму» при такій «няні», як я, вони сьак-так виконують, а як хочуть заробляти ще й поверх

норми, то беруть роботу додому, а я на це заплющую очі. А за Чаплі ми всі працювали дома, щоб сяк-так хоч норму виробити, бо він не був для кресляра в такій мірі батьком, в якій я є мамою.

— Тепер мені ясно, чому тебе так люблять.

— Так, у тих »подорожах« по залі — секрет моєї популярності. А роблю я це тому, що сама була креслярем, знаю його душу, розумію його труднощі, люблю його і саме тому скорочую час його потіння над рисунком. Але повернімось до плянної економії! Я її дам, бо пересічний відсоток виробітку креслярів за час мого »начальникування« виріс, а заслугою моєю перед креслярами є те, що виріс він коштом моєї повсякчасної допомоги, а не коштом неврахованих годин їхньої праці. Це усвідомлює кожний і... любить мене. Навіть Беба Цацкіна скоро моєю приятелькою буде. Але річ не в Бебі, а в понадплянній економії, якої я не дам советській державі, бо свідомо не хочу.

— А це ще що за »звір« такий?

— Біда мені з малограмотними! — зідхнула Маруся: — Понадплянова економія — це та сума, яку начальник сектору заощаджує поверх конечної — плянної. Для таких новонароджених, як мій Павлик, поясню прикладом: скажемо, 100 карбованців є мій фонд зарплатні, а плянова економія зобов'язує мене в розмірі 10 0/0. Отже, я мушу виконати всі роботи за 90 карб., але бажано дати ще й додатковий зиск державі, фактично виконавши всі роботи дешевше, як за 90 карб.

— А це як досягається?

— Різними шляхами, але головний — це придирки до працівника, за допомогою яких зни-

жується розмір оплати і росте... понадплянова економія державі. Скажемо, мені подано рисунок, виконаний добре й дотерміново, а я знайду там якусь дрібничку, причеплюся до неї і віддам для вдосконалення з таким розрахунком, щоб працівник таки не встиг подати вдруге на час. В наслідок тих моїх маніпуляцій я, згідно з правильником, не плачу вже за якість невчасно виконаної праці, а кладу в касу понадплянкової економії 2-3-5 - 10 карбованців, які, помножившись на кількість моїх придирок до всіх мені підлеглих, дадуть за рік чималу суму понадплянкової економії. А з неї (хай буде тобі відомо) буду премійована я після закінчення виробничого року. Отже, визискувати кресляра — в моїх інтересах.

— Таким чином шкурна зацікавленість кожного начальника штовхає його до несправедливого знижування платні працівникам, — підсумував я: — Знаменито! Чи вірно я тебе зрозумів?

— Точно! Сама система оплати по нормах в залежності від якості й своєчасності так підло побудована, що вона штовхає кожного адміністратора до визискування йому підлеглих і обіцяє йому досить таки велику премію від суми заощаджених таким способом грошей, що йдуть на користь советської держави в цілому, а не УССР, бо ця остання фінансово підпорядкована Москві, як рівно ж і усі інші »братні« республіки.

— І цієї ганебної понадплянкової економії ти, моя сіроока, не даватимеш?

— Не даватиму і премії не одержу, бо... бо ні з чого буде мені платити. Я не тільки не придираюсь, щоб штучно знизити якість і зірвати

своєчасність виконання, а навпаки — я попереджую кожний евентуально-можливий дефект в процесі праці, підказуючи працівникові, де і що саме і як саме треба вдосконалити. І кожний вдосконалює, згідно з моїми вказівками, і подає вчасно, бо не потребує коштом неоплачених годин перероблювати. Ось чому я маю багато рисунків, виконаних на «добре», а це вимагає додаткової оплати. Ось чому я рішила тепер задовольнятися секретарською обслугою протягом половини робочого дня, хоч це й незручно для мене особисто. Але я матиму 1200 карбованців річно, з яких я можу моїм дівчаткам за якість приплачувати, не попадаючи в дефіцит, бо за дефіцит я негайно до в'язниці піду. Я, Павлику, люблю кресляра. Знаю його душу, розумію його труднощі... і навіть в умовах підлої системи оплати винахідливо шукаю шляхів, якими йду назустріч працівникові.

Я мовчки поцілував маленьку дитячу ручку начальника тридцятьох креслярів.

— А тепер скажу тобі, до якого висновку я прийшла, думаючи безсонними ночами над цими проблемами економіки праці.

— Раніше дозволь мені сказати, до якого висновку я прийшов, тебе слухаючи, бо всі ці таємниці советської системи оплати праці по так званих «нормах» розкрилися переді мною сьогодні вперше.

— Кажі!

— В умовах капіталістичного світу жоден капіталіст не спромігся б аж так експлуатувати трудящий люд, бо... там є конкуренція між окремими капіталістами, і працівники покинули б негайно найжорстокішого визискувача. В умовах же державного капіталізму, що безкон-

куренційно панує на всіх просторах СРСР, утекти нікуди, і тому експлуатація людини доходить тут до неперевершеного цинізму. І все це тому, що ґрунтом життя є ненависть і страх. Так чи не так? Кажі, моя сіроока!

— Так! Я щаслива, що ми з тобою співзвучні в думках, почуваннях і висновках. А чи відомо тобі, що до мене вже бігають креслярки з сусідніх установ з проханням прийняти їх на роботу?

— Що ти кажеш?!? Це — знаменитий показчик. Ось що значить, коли любов і людяність є основними двигунами в стосунках між людиною і людьми! А як ставиться до тебе Ракович?

— Покищо якнайкраще. Задоволений піднесенням якості, збільшенням пересічного відсотка виробітку, зразковою дисципліною. Але він ще не розкусив мене. Він покищо не знає, що якась сила забороняє мені давати московському банкові понадпільнову економію. Він про це дізнається колись... у січні наступного року, коли виявиться, що за 1938 рік Марія Степанівна не дала державі понадпільнової економії. Ще, може, й до в'язниці за це посадить.

— Ну, а покищо?

— Задоволений. Дивується, яким це чином я сама у всіх технічних питаннях розбираюсь, не турбуючи його ніколи.

— А ти ж на це що?

— А я йому кажу, що це чоловік мій щодня поповнює прогалини моєї технічної освіти.

— А він?

— Та... ти ж знаєш його небалакучість. Мотнув задоволено головою.

— А ще що в тебе нового чути?

— Здається, нічого... Ага! Я й забула тобі розказати, що я сьогодні Серафиму бачила.

— Як?!? Коли? Де? — здригнувся я і, щоб заховати своє збентеження, почав дбайливо додавати вугілля в піч.

— Ти неначебто перелякався, Павлику?

— Та... ні! Чого там перелякався? Просто мені дивно, звідки вона взялася. Хіба вже час їй з курорту повернутись?

— Так, уже час. Завтра вона вже працюватиме, а сьогодні під час перерви приходила. Гарно виглядає, молодшою стала...

— І... ти розмовляла з нею?

— Так. Трудно було не розмовляти, бо з'явилась вона до нашої залі під час перерви і, привітавшись з усіма загально, підійшла до мене. Довго тиснула мені руку, масно вітаючи з призначенням і одруженням.

— Що ти кажеш?!?

— Те, що чуєш.

— Масно тебе привітала?

— Навіть надто масно! Хотіла мене обцілувати, але я від цієї приємності чемно ухилилася, сказавши, що маю нежит і можу їй занести інфекцію.

— Гм... Це — непоганий покажчик. Це значить, що вона вже знає, що ти є висуванкою парторганізації, і саме це ставить її перед тобою на коліна. Цим треба користуватись, а не журитись.

— Та я ніколи й не думала журитись Серафимою! Вона мені бридка, але я думаю, що вона мені — не ворог. Це ти чомусь здригнувся, коли мова про неї зайшла...

Я мовчав, з надмірною пильністю спостерігаючи, як червоне вугілля облизує язиками

чорне, щойно докинене. Чи міг я сказати їй, що Серафима є її ворогом? Це значило б негайно пустити в нашу затишну хату страх, а я рішив сьогодні за всяку ціну його позбутися... Отож, нехай про Серафиму розкажу колись пізніше!.. Ще встигну...

Маруся теж мовчала, задивившись на вогонь довгим, нерухомим поглядом. Затишне тепло повільно огортало нас ніжними пелюшками спокою, а довкільна тиша додавала ще й своїх пестоштів... Лише старече притакування стінного годинника та потріскування й шипіння змоченого водою антрациту порушувало суцільність оксамитового килиму тиші, гаптуючи його заспокійливим візерунком відносного добробуту.

— Обслуговуючи сьогодні козу, я питав її, як їй поводитьсь, і одержав враження, що незле. І Вовчикові незле, і Мурзі незле, і курочкам незле, дарма що одну з них ми в неділю неодмінно заріжемо. Але цих три дні, що відокремлюють її від насильної смерті, вона ще клюватиме залюбки зерно, ще питиме водичку, дякуючи Богові піднесенням голівки вгору, ще купатиметься в поросі курника. Вірно?

— Вірно.

— А чому ж ми не можемо використовувати тих днів і годин, які ще лишилися нам жити?!? Чому ми не можемо пити нектар життя, як курка й Мурза, як коза й Вовчик? Ось глянь на Мурзу!

Наш кіт і справді спав у цій хвилині в такій дозвільно-щасливій позі, що я пожалкував, що не маю фото-апарату. Простягнувшись на килимі напроти печі, він тримав свою обдаровану офіцерськими вусами мордочку на двох передніх, м'якесеньких, як оксамит, лапках і, зазму-

рившись, дозвільно дихав, використовуючи і тепло, і м'якість килима, і ситість шлунку, і наявність даху над головою...

— Тваринки мають у порівнянні з нами ту перевагу, що не усвідомлюють небезпеки, не вміють зробити висновків... А я, наприклад, не можу викреслити з пам'яті вчорашнього нічного авта проти ґанку сусідів, мого щойно арештованого секретаря з німецьким прізвищем, Орісі, Завади, Маяцького і десятків інших відомих мені облич, що вже опинилися за ґратами. Масове зникнення людей давить на мою психіку так, що я з великими труднощами примушую себе ковтати обід. Він мені не смакує, як колись, бувало, смакував.

Вона замовкла, а я не казав, що я вже часами й ковтати нездібний, бо якісь жорстокі кліщі раз-у-раз стискають мені харчопровід і горло. Я не казав, що в горлі моїм буває часами до болю сухо, що інколи мені буває до крику боляче, поки я схоплю повітря, що липкий і густий, як мед, піт раз-у-раз укриває моє тіло густою сіткою незносних крапель, і що серце моє нагадує про себе саме в години нічних дум над арештами інших та над нашим майбутнім. Зусиллям волі я прогнав від себе геть усі ці спогади про симптоми, які, мабуть, не були жартом. Я вперто снував далі нитку моїх силогізмів, бо саме вони якраз і мали мені допомогти сьогодні в боротьбі за наше життя.

— Так от, Марусенько, тваринки мають «сьогодні», бо не розуміють небезпеки, яка їм грозить «завтра». Ми з тобою не маємо «сьогодні», бо над нами тяжить «завтра». Тваринка не може усвідомлювати, і в цьому її перевага, в цьому сила її відpornости. А я не хочу усвідомлю-

вати, що несе мені те прокляте »завтра«! Чуєш? Я зусиллям волі примушу себе про те »завтра« забути! Нема »завтра«! Є »сьогодні«! Адже невідомо, принесе нам наступна ніч арешт чи ні, то навіщо ж ми маємо псувати собі ще й сьогоднішній вечір?!

— Гм... деяка логіка в цьому є, бо зовсім надаремне ти не спав сьогодні цілісіньку ніч, а нас же, бачиш, ще й досі не арештовано.

— А ти звідки знаєш, що я цілісіньку ніч не спав? — і я рвучко підвів голову вгору, щоб глянути їй в очі.

— Бо і я майже не спала. Я, Павлику, лише удавала, що сплю, щоб таким чином заспокоїливо вплинути на тебе; щоб, дивлячись на мене, і ти заснув.

— Он як?!? То, значить, і ти вже зовсім не спиш?

— »Зовсім« — це засильно сказано щодо мене, бо хвилинами я забуваюсь тим особливим мережаним сном, крізь рясні дірочки якого все чую, все бачу, багато думаю і млісно чекаю стукоту в двері...

— Одним словом, — крізь рясні дірочки якого ти ввесь час боїшся.

— Так!

— Це — алярм, якщо й ти вже не спиш! Отже, рятуймося, поки ще не пізно! Бо ще до арешту ми знищимо себе самі, а я за всяку ціну хочу цей процес самознищування припинити! До речі, чи знаєш ти, що то таке сон?

— Знаю! Сон — молодший брат смерті.

— За це знамените визначення я мушу поцілувати тебе в чоло! — і здійснивши це бажання, я знову ще зручніше вмовстився на килимі, біля Марусиних ніг: — Чи задумувалась ти

будь-коли над тим, чому діти, прийшовши в світ, так багато сплять?

— Ні!

— А я думав над цим. Немовлятко приходить у світ із вічності, і вічність ще цупко тримає його в своїм полоні. Саме тому немовля, якщо воно здорове, — попоївши, весь час спить. Але з гоном часу вічність відступає назад, розвільнюючи кліщі своєї влади над дитиною, яка з кожним роком спить менше, аж поки не стане юнаком. Тоді вічність зводить свої вимоги до мінімуму, але ніколи не дає людині забути про себе. Щодоби, з подивугідною регулярністю мусить людина молодого й середнього віку відвідувати лябіринти вічності, бодай хоч на пару годин. І горе тій людині, яка з будь-яких причин не відвідує тих лябіринтів! Така людина не може жити, і безодня божевілля чекає на неї. Щоденна візита в глибіню вічності відсвіжує, відмолоджує, повертає втрачену міць... Нормальна тривалість тієї візити для людей нашого віку — 7-8 годин на добу, тобто третина життя. Людина, що прожила 60 років, мусіла заплатити борг вічності тривалістю, принайменше, третини свого життя, себто мусіла спати не менше 20 років. А чому дуже старі люди сплять багато? Чому наша тітка так солодко спить, читаючи книжку або шиючи сукню?

— Бо її кличе вічність! Бо й до вічного сну їй уже недалеко. Ці твої думки про сон мені до вподоби, Павлику! Вони — влучні.

— Дуже радий! Як бачиш, ми знову співзвучні в думках. А тому... нам треба жити! А щоб жити, треба неодмінно відвідувати казкові лябіринти вічності! І ми сьогодні їх відвідаємо,

а завтра одне одному розкажемо, що там бачили. Ти чуєш мене, моя сіроока?

— Чую і навіть переймаюся твоїм настроєм. Геть думки про нічний стукіт у двері! Геть млісне очікування світанку, бо він і без очікування настане! Геть страх перед наступною годиною, і хай не нищить він нам тієї години, якою живемо тепер!

— Справді?!? Це ти говориш сама Марусенько?!? — підвівшись з килима, я рвучко схопив мою тендітну дружину в мої ведмежі обійми і поклав на її піврозкритих устах міцний і вдячний поцілунок.

Стінний годинник урочисто відстукував одинадцятку. Було затишно й чисто, тихо й тепло в маленькому будиночку »трьох яблук«; щойно прокинувшись, заспокійливо мурликав Мурза на килимі; лише час від часу спалахуючи, тихо-тихо догоряла забута й занедбана вже піч... А назовні ще, напевно, валив із нашого комина кучерявий дим — німий свідок і безспірний доказ, що життя під цим дахом іще не погасло, дарма що в місті вже починався черговий лет зграї чорних нічних воронів, що пажерливо мчали з порожніми черевами за живою здобиччю...

Ні, ні! Я согрішив би супроти правди, якби твердив, що не було в нашому житті щасливих годин, які здавалися нам обом блискавично-короткими, як хвилини... Вони були... І тим яскравіші й цінніші, що було їх так мало, і тим глибші й змістовніші, що, навчившись їх із пагурів дракона виривати, ми знали їм ціну.

З кожним днем Маруся ставала для мене ріднішою. Здивовано оглядаючись назад, я не міг собі уявити, як міг я жити раніше сам — без неї. Бо ж саме в ній я знаходив себе, біля неї здобував назад втрачену віру у власні сили. Я був щасливий і гордий, повсякчасно допомагаючи їй не втрачати своєї, справді непересічної, так щедро обдарованої Богом індивідуальності. Я озброював її технічно, з приємністю спостерігаючи за її ростом, як працівника керівного ма штабу. І я беріг її повсякчасно, як міг і як умів. Я замовчував чималу кількість відомих мені арештів. Я не казав їй про те, що мій приятель-адвокат приніс мені сумну вістку про долю Орисі: вона, нібито, подряпала до крові обличчя своєму слідчому, і її тепер обвинувачували в образі советського урядовця при виконанні службових обов'язків. Для мене (та й для адвоката) було очевидно, що та дика троянда поколола своїми колючками обличчя ґвалтівника, але... чи ж пощастило їй оборонити себе? О, напевно, ні! Бо за мурами НКВД обламують і не такі колючки!

Про це я не казав дружині ні слова. Я знав, що подібна інформація викличе непоборний страх, сльози й вимоги дістати отрути на випадок арешту. А отрути я й справді не міг дістати, хоч і усвідомлював, що вона, можливо, не була б зайвою. Я мимоволі уявляв собі, як Маруся подряпає обличчя своєму слідчому. Ввесь тягар страху за неї я мовчки перебирав на себе. І я знову не спав...

Любили Ви, як я любив? Довгими, як сама вічність, ночами, чуйно оберігаючи недоторканість

її сну, чи вслухувалися Ви в тишу так напружено, як влухувався я? Чи схоплювали Ви кожний найменший шерех так чуйно й гостро, як схоплював його я? І коли той, схоплений Вами звук завмирав, потопаючи в тьмавій тиші безслідно, неначе камінчик у воді, чи не здавалося Вам, що Ви вже збожеволіли? Мені здавалось. І тоді бридкий піт укривав густим мереживом усе моє тіло, скупчуючись рясними великими краплинами на скронях, чолі, щоках, устах і шиї. І тоді дошкульний біль грізним гостем озивався в моїй потилиці, а в горлі ставало до болю сухо, і харчопровід стискався кількома парами залізних кліщів... І тоді сотні комах витанцьовували на моїй мокрій спині танок смерти, дрібно-дрібно перебираючи лапками.

Чи доводилося Вам, млісно очікуючи світанку, спостерігати, як з усіх, без винятку, щілин нахабними щурами вилазять і стають довкола Вас привиди страху? І, зокрема, як ставитеся Ви до відвідин щурів? Чи відчуваєте Ви до них ту змішану з жахом відразу, яку відчуваю я?

Наступного дня після праці я опинився в нашій технічній бібліотеці, щоб дещо потрібне мені знайти. Я ніколи не ховав від Марусі того факту, що інколи, щоб відповісти на деякі з її питань, я мусів відсвіжити в пам'яті те, що вчив у політехнікумі двадцять років тому. І я робив це залюбки: мені приємно було усвідомлювати, що, саме завдяки моїй технічній орієнтації, Маруся веде сектор креслення без допомоги Раковича: сама!

— А, це ви, Павле Миколаєвичу! — усміхнувся до мене сивоголовий бібліотекар: — Самі шукатимете, чи, може, допомогти вам?

— Сам! Дякую! — щоб не утруднювати старого, я поліз за потрібною мені книжкою аж під саму стелю, використовуючи для цього спеціальну пересувну драбинку.

Знайшовши саме те, чого шукав, я сів за столик біля лампи і потонув у рядках, забувши про все на світі. Я завжди був і до смерти лишуся людиною книжки, я завжди любитиму її специфічний запах, я завжди залюбки віддаватиму себе в полон її сторінок, я завжди спрагло ковтатиму п'янкий трунок її чорних рядків. Я завжди з охотою блукатиму в її лябіринтах.

— Га? Що?

— Скільки разів я кличу вас, а ви все не чуєте! — з докором сказав мені старенький: — Я сам книголюб і багатьох книголюбів на своєму віці знав, але такого захланного, як ви, не доводилось мені зустрічати!

— Що сталося?

— Нічого особливого! Сталося лише те, що мій робочий день скінчився, і я хочу йти додому.

— Гм... А я потребую ще годинку посидіти, діставши собі з-під самого неба вашого храму ще пару книжок, бо в цій я не знайшов вичерпної відповіді на моє питання.

— Але ж я мушу замкнути! Я не смію лишити вас тут самого: правильник не дозволяє! Може, ви завтра прийдете?

— Ні, завтра буде вже пізно шукати, завтра я вже мушу мати в голові те, що я шукаю.

— Гм... А в мене, знаєте, дружина розхво-

рілась, лежить у нетопленій хаті голодна, — мене чекає... Чейже розумієте?

— Розумію! Але... може б, ви погодились лишити ключа мені, а я через годину сам замкну бібліотеку, поклавши після цього ключа там, де ви накажете. Згода?

Старий, як видно, вагався, але, зрештою, мотнув сивою чуприною і, виймаючи ключа з кишені, сказав.

— Гарзд! Ходімте покажу вам, де покласти ключа! Глядіть же не підведіть старого!

— Не турбуйтеся! Усе буде в порядку! В установі тепер нікогисінько нема, і ніхто й не знає, що я тут зайву годинку посидів.

Десять хвилин пізніше я вже був сам один у цім храмі технічної літератури і, озброївшись драбинкою, лазив попід небесами. Нарешті, знайшов! Саме те, чого мені бракувало! Саме те, що дасть мені абсолютно вичерпну відповідь на одно з Марусиних питань. Річ у тім, що сектор креслення дістав нове замовлення, яке обсягом своїм перекривало всі досі виконувані праці. Правда, для цього існував Ракович, але мені хотілось довести йому, що ми з Марусею і тут без його допомоги обійдемося.

Спустившись з бібліотечних небес на землю, я вже не так глибоко потопає у рядках. Я вже трохи поспішав і нервував, бо знав, що Маруся без мене мусіла сама годувати козу, розтоплювати плиту в кухні та ще й обід варити. При згадці про обід шлунок мій почав скиглити не гірше голодного Вовчика. І раптом саме в тій хвилині, коли розшуки мої мали ось-ось увінчатися знахідкою потрібного тексту, в бібліотечці погасло світло...

«Очевидно, перегоріла лямпочка,» — з досадою подумав я: — «Отже, нема іншого виходу, як піти зараз додому, а завтра зранку крадькома прослизнути в бібліотеку і... за десять хвилин здобути те, на розшуки чого я витратив стільки зусиль і часу».

Рішено — зроблено! Знайшовши ключа в кишені, я помацки посуваюся до дверей, що ведуть до коридору. Іду поміж полицями книжок, нічогісінько не бачу, але відчуваю, що двері вже близько... А ось і вони! Простягаю до них руку і... замість очікуваної клямки намагаю жіночу грудь, замість очікуваного скрипу дверей (двері були скрипучі) чую задьористий, самовпевнений жіночий сміх. Ще мить, і якась жінка висне на моїй шиї, впиваючись мені в уста африканським поцілунком.

— Ведмедику! Дикунчику! Як же я за тобою скучила! — її дихання гаряче й уривчасте, її голос — хрипкий і схвильований.

— Хто погасив світло? — питаю, схоплюючи її водночас за обидві руки та з силою відриваючи від себе.

— Хто ж, як не я?!? Ти ж хіба не знаєш, що я над усе в світі люблю темряву й тебе, дикуна кострубатого! Що ти одружився, — то це, розуміється, свинство з твого боку, але... чорт із тобою! Лишби ти хоч час від часу приходив до мене! Що ти любиш українську лемішку, — це мені відомо, але, зрештою, набридне ж їсти щодня лемішку, захочеться чогось гострішого, пікантнішого... Чи ж не так?

— Наприклад, горілки з перцем! — сказав я, ввесь час тримаючи її за руки на певній віддалі від себе.

— А хочби й так! Горілка з перцем — знаменита річ! А ти її пив хоч будь-коли?

— Ні, не пив і пити не збираюсь! Слухай, Серафимо! Чи не залишила б ти мене, нарешті, в спокої? Раз і назавжди!

— Я? Тебе? В спокої? Та ніколи в світі! Ти — моя мрія! І хочеш чи не хочеш, а будеш ти — мій! — тут вона в'юнко крутнулась і, вирвавши свої руки з моїх, трохи вже не так міцно стиснутих кулаків, кудись побігла, і за мить море сліпучого світла залляло бібліотеку.

Кліпаючи засліпленими очима, я дивився на неї, а думав напружено про те, яким же чином я замкну тепер бібліотеку, яким чином покладав у умовлене місце ключа. Біда! Халепа! Скандал!

— Ти мене не любиш, але я люблю, — то ж бережись моєї любови! — виспівувала фальшивим сопраном Серафима арію з «Кармен», пританцьовуючи й вигинаючись усім своїм в'юнким тілом, як справжня танцюристка.

До речі, одягнена й підмальована вона була під вульгарну, вуличну Кармен: яскрава з величезними квітами на чорнім тлі сукня відверто показувала її шию, плечі й верхню частину грудей; водянисті очі в підковах подвійно намальованих брів поблискували вогниками шаленої рішучости; передчасно зіпсуті зуби в отворі надто великих, штучно збільшених фарбою уст були оскалені, як у дикої самиці, додаючи всій її постаті виразу хижкої нестримности.

— Хочеш чи не хочеш, а будеш ти — мій! — вигукнула вона мені над самим вухом, продовжуючи витанцьовувати танок Кармен довкола мене й притопуючи під такт мелодії підборами своїх лякованих черевичків.

— Чи не хочеш ти, бува, щоб до нас сюди прийшов швайцар, почувши твої вигуки? — спитав я.

— А хочби й так! Нічого проти не маю! Тоді завтра вся установа знатиме, що ти з Серафимою в порожній бібліотеці в неслужбовий час... книжки читав! У Серафими репутації нема, їй лише смішно буде, коли твоя недоношена робитиме тобі сцени, а може ще й покине тебе. А тоді — ти будеш мій! Ти нікуди не втечеш від мене!

— Якщо ти хочеш скандалу, то я зараз же йду до чергового швайцара і закличу його сюди, щоб він тебе забрав, бо ти мені заваджаєш працювати! — я рвучко відчинив двері, а опинившись у коридорі, попрямував у те крило будинку, де сидів швайцар.

Ідучи безконечно-довгим коридором, я чуйно прислухувався, чи не йтиме вона за мною слідом, чи не окликне мене. Ні, не йшла й не оклинула! Отже, це, очевидно, було в її інтересах скомпромітувати мене своєю присутністю в бібліотеці та ще й у такому циганському одязі, та ще й у таку годину, коли й моя присутність у бібліотеці була незаконною. Очевидно, те, що є в її інтересах, — протирічить моїм і Марусиним інтересам, а тому я, досягнувши швайцара, одягнув свого плаща, що висів самотньо в порожній роздягальні, і вийшов на вулицю, сказавши чемно: »До побачення!« Чому саме так я вийшов зі становища, і чи справді вийшов я з нього, — на ці питання я не міг би відповісти в той час, але факт той, що я опинився на вулиці з ключем від незамкненої бібліотеки в кишені. Це вже вдруге я таким способом рятувався від Се-

рафими: тоді — пощастило; може, пощастить і тепер!

— »Що робити? Їхати додому? Далеко... Та й треба ж назад вертатись, щоб бібліотеку замкнути! Ходити по вулицях, — нема сенсу!« — так роздумував я, стоячи на розі двох вулиць, коли раптом чорна ружлива гадюка на тлі білого, свіжого ще снігу привабила мій зір. Та гадюка, вигинаючись і звиваючись тремтливими спіралями, займала простір цілого кварталу і кудись переможно пнула. Я стрімголов побіг до гадюки.

— Що дають? — спитав я, спинившись у хвості.

— Кіло пінона й одного оселедця!

— Хто останній? Я за вами!

Була вже десята година вечора, коли я, цупко тримаючи в руках піноно й оселедця, знову зайшов до нашої установи. На мое щастя, сидів інший швайцар (мабуть »той« пішов вечеряти), і я повільно обійшов усі кімнати одну за одною: більшість була замкнена на ключ, а в незамкнених я запаливав світло й дивився наввільно під столами, чи нема Серафими. Бібліотеку я оглянув ще ґрунтовніше, зазираючи в шафи й поза шафами, в усі, без винятку, куточки й заглибини між рядами шаф. Я припускав, що Серафима могла десь заховатися, а що зранку її знайшли б у костюмі Кармен, то, може, й це було їй на руку. Але всі розшуки були марні: її не було. Чудово! Я замкнув двері бібліотеки, поклав ключа в умовлене місце і встиг вийти на вулицю, поки перший швайцар іще не вернувся. Підвезло! Я був задоволений цим збігом обставин.

— Боже мій! Де ти так довго пропадаєш!?

— накинулася на мене Маруся, а Вовчик іще й додав ціле речення zalivчастого, обуреного гавкання на мою адресу.

— Довго шукав потрібної для тебе інформації по різних джерелах...

— Та ж бібліотека лише до шостої функціонує.

— Так! Але старий дозволив мені лишитись і показав місце, де я маю покласти йому ключа. Ну, а вийшовши з бібліотеки, я став у чергу, пам'ятаючи про режим ощадности. Ось тобі мої трофеї: кіло пшона й один оселедець.

Маруся вже наливала мені борщу з грибами, і запах його приємно лоскотав мої ніздрі.

— Я — проти режиму ощадности коштом здоров'я і зайвих хвилювань! — тихо, але з притиском сказала вона: — У черзі слід стояти не з голодним шлунком і лише тоді, коли я попереджена про твій намір постояти, а так... задорогі твої сьогоднішні трофеї! Не треба мені таких! Чуєш, Павлику?

— Чую! Я завинив. Вибач, моя сіроока!

— І надто довге шукання потрібної для мене інформації теж мені не подобається, бо я могла б завтра одержати консультацію Раковича. Зрозумій: ти консультуєш мене безплатно, а Ракович гроші в кишеню положить.

— Яким це чином? — спитав я, з насолодою ковтаючи запашну червоняву рідину з чорним хлібом.

— Доведеться мені ще раз роз'яснювати тобі секрети советської економіки праці. Слухай! Чапля одержував 1000 карб. місячно, а мені платять, як початківці, 800, ощаджуючи таким чином за рік 2400 карбованців. З цих грошей Ракович мав би найняти одного з наших, шир-

шої орієнтації інженерів для повсякденної консультації мене в разі потреби, але... ти робиш це безплатно, ощаджуючи понадпільново 2400 карб. річно. Із сум такої понадпільнової економії в масштабі всього тресту після закінчення виробничого року одержуватимуть премії такі «орли», як Ракович і Краснов. Чи хочеш ти коштом втрати наших власних годин збільшувати премію Краснова? Коштом тих годин, які ти забираєш від мене?

— Ні! — упевнено відповів я: — Не хочу! І від нинішнього дня починаючи, я буду тобі пояснювати лише те, що добре знаю сам, а решту питай Раковича! Розумієш, — це була в мене якась хлоп'яча амбіція — показати цьому зарозумілому Раковичу, що ти, при моїй консультації, можеш і без його допомоги піднести тягар керівництва сектором.

— Розумію! Але краще віддай мені ті години, які ти витрачаш раз-у-раз у бібліотеці! Хто зна, чи довго ще вкупі будемо?!? Хто зна, чи... — губенята її затремтіли.

— Усі вільні години віддам тобі, моя сіроока! І ніколи не стоятиму в чергах за тим, що «дають», тебе не попередивши! — сказав я, цілуючи її дитячі ручки: — Не гнівайся! Я каюсь: завинив!

Я й справді почував себе винуватим не лише перед мою дружиною, а й перед старим дідуганом-бібліотекарем, який ставився до мене якнайкраще. Вночі, марно намагаючись знайти відсвіження у хвилях океану вічності, я раз-у-раз ловив себе на думці, чи не станеться ста-

ренькому книголюбіві якоїсь кривди з моєї вини.

Саме тому, пробігаючи в дев'ятій годині ранку довгим коридором від роздягальні до мого робочого стола в проектному бюро, я, хоч і спізнився вже на одну хвилину, а таки зазирнув до бібліотеки. Усе в порядку! Старий заклопотано хазяїнував над купиною якихось книжок у кутку і навіть і не зиркнув на мене. Та я, правда, лише відчинив двері на одну мить і зник, поспішаючи якнайшвидше зайняти моє робоче місце. Але, розложивши папери на столі й попрацювавши для ока хвилин із десять, я спокійнішим уже кроком знову вийшов у коридор і за хвилину був у бібліотеці: мене таки тягла непереможна сила до тієї книжки, з якої я тепер протягом кількох хвилин міг здобути потрібну для Марусі інформацію. Шкода все ж таки моїх зусиль! Нехай надалі вона в подібних випадках завжди звертається до Раковича, але на цей раз мені вже залишилось небагато: досить лише прочитати знайдене, зробити невеличку виписку й занести її Марусі.

— Який же ви швидкий! — жартома звернувся я до старого: — Уже й поклали потрібні мені книжки знову під небеса! А я забіг якраз на хвилиночку, щоб виписку собі зробити. У мене навіть і закладинка в книжці лежала саме на потрібній сторінці.

— Я навіть і не дотикався до ваших книжок! Де б я старістю поспішав під небеса лізти?!? Я вже, знаєте, звик до того, що ви, як берете книжку, то самі її на місце кладете. Звичайно, іншим я цього не дозволяю робити, але вам... можна! — він, здається, збрався ще щось далі міркувати на тему нашої з ним взаємної сим-

патії, але я урвав нитку його старечого бурмотіння.

— У мене раховані хвилини! Прощу вас, — дайте мені мої вчорашні книжки! Їх було дві, а лежали вони отут, де я сидів. Пам'ятаєте?

— Чому не пам'ятаю? Сиділи ви, справді, тут, але книжок ваших, коли я прийшов сьогодні на роботу, тут не було! Це — точно.

Я дивився в добрі старечі очі, озброєні подвійними окулярами, я намагався знайти в тих очах хоч іскорку жарту, але її не було. Навпаки, була іскорка неспокою й здивовання.

— Гм, — удавано-спокійно відгукнувся я і, взявши драбинку, швидко подряпався під небеса, де лежали ці книжки вчора, і звідки я здобув їх.

Старий, задравши голову, пильно стежив за кожним моїм рухом, і я бачив, як з іскорки неспокою в його добрих блакитно-сірих (а радше вицвілих) очах спалахувала пожежа страху за своє існування...

— Ну, і що ж ви мовчите, дорогий Павле Миколаєвичу? — хтів би я знати! Є книжки чи нема книжок? Кажіть, нарешті!

Саме в цій хвилині рипнули вхідні двері, і на порозі з'явилась худорлява й довгов'яза поstattь підстаркуватої секретарки Раковича, що знала кілька чужих мов, стенографію й машинопис та володіла тими якостями сухої діловитости, які Ракович цінував понад усе. Влачею своєю і мовчазністю вона була дещо подібна до свого шефа: не витрачала марно ні слів, ні рухів. Саме тому поява її на порозі бібліотеки зробила на нас обох не абияке враження.

— А-а-а! — задоволено протягнула вона, підносячи вгору свій, озброєний окулярами надто

довгий ніс: — Я знайшла тут саме тих, кого треба! Вас обох негайно викликає до свого кабінету головний інженер. Лише спочатку піде туди бібліотекар, а ви, товаришу Мещерський, — за ним слідом!

Злізши з небес додола, я побачив, що обличчя старенького пополотніло, і нижня губа тряслася. Він без потреби поправляв собі то окуляри, то краватку, то комір, то рясно посипану снігом чуприну.

За всі роки моєї праці в тресті я ніколи не переступав порогу кабінету Раковича, бо був замалою рибою. Таких, як я, Ракович викликав лише в разі провини, і розмови його з такими, як я, були, як правило, надто короткі. Усе це я усвідомлював, очікуючи в кімнаті секретаріату, поки вийде бібліотекар.

Не минуло й п'яти хвилин, як старенький вийшов, а я в тій же хвилині зайшов, — тож розглядати обличчя без вини винуватого не було часу.

Величезний письмовий стіл чорного дерева, кілька оббитих чорною шкірою крісел, велика книжкова шафа та портрет Леніна зі Сталіном на стіні, — оце й усе, що я миттю схопив очима, переступивши поріг грізного кабінету, господар якого сидів струнко в чорнім фотелі за чорним столом, зовсім не використовуючи зручної глибини свого врочистого сидження.

— Сідайте! — недбало буркнув він і, коли я сів напроти нього, додав насмішкувато: — Старий плаче, і нема змоги з ним говорити. Ви, сподіваюсь, не плакатимете?

Я мовчки й нерухомо дивився йому просто в очі, очікуючи, що буде далі.

— Розкажіть мені, яким чином ці книжки опинилися в мене на столі? — спитав він мене, показуючи на дві книжки: саме ті, яких я щойно марно шукав у бібліотеці, а в одній з них навіть лежала закладка на потрібній мені сторінці.

— У всьому, що сталося, — винен я, — коротко констатував я, — бо, якби я вчора, бажаючи знайти потрібну книжку, не намовив старого йти додому, залишивши мені ключа, то »дама«, яка принесла вам ці книжки, переслідувала б мене своїм коханням не на території бібліотеки, а десь інде... І тоді ці книжки не опинилися б сьогодні на вашому столі!

Тон, яким я сказав цих пару речень, не зраджував мого глибоко захищеного хвилювання, і я був покищо собою задоволений. Блакитно-сірі очі нашого головного інженера були в такій же мірі вольовими й імперативними, в якій безвільними й слухняними були блакитно-сірі очі бібліотекаря. Уп'явшись занозами мені в душу, вольові очі вимагали відвертості, і я охоче пішов тій вимозі назустріч: я розказав у коротких словах усе, нічого не ховаючи, і розповідь моя Раковича, як видно, зацікавила. Замість того, щоб, згідно зі своїми правилами, сказати мені, — »Я вами незадоволений. Можете йти!« — він поставив мені запитання, що вимагало від мене ще більшої відвертості:

— А чому ж ви, сказавши »дамі« (це слово він вимовив з презирством), що йдете покликати швайцара, фактично... опинилися в черзі за пшоном?

— Гм... — завагався я: — Цим питанням ви примушуєте мене назвати ім'я дружини... Я... це зроблю, але лише тому, що ви мою дружину знаєте особисто і, напевно, поважаєте і як людину, і як жінку.

— Так! — а суворі очі ще й додали, що справді так, і саме це спонукало мене зовсім одверто відповісти на поставлене питання.

— З поведінки й слів відомої вам «дами» виходило, що вона навмисне хоче викликати скандал, який облетить усю установу й досягне вух моєї дружини... Посварити, а може й розлучити мене з Марією Степанівною, — ось була мета «дами». Я ж, як вам відомо, лише три місяці, як одружений, і псувати нерви моїй дружині не хочу, — тим більше, що й нема підстав для її хвилювання...

— Чому нема? — ледь-ледь поворушило устами аскетичне обличчя, що невідривно фіксувало мене своїми вольовими, блакитно-сірими очима.

— Тому що я ніколи нічого, крім огиди, до подібного сорту «дам» не почував і почувати не можу.

Блакитно-сірі очі раптом пом'якшали до непізнання і навіть усміхнулися. Це було щось неймовірне, але це був факт, і мозок мій, що працював напружено-швидко, миттю знайшов пояснення для цього факту: та ж Ракович сам не зносить жінок типу Серафими! Хіба ж не він дзвонив до обкому спілки, щоб негайно забрали геть прислану йому «венеру», що мала тимчасово виконувати обов'язки його секретарки, яка їздила літом на курорт? Про це мені відомо було від Марусі, що саме під час цієї знаменитої розмови сиділа в кабінеті голови обкому.

— Отже, — підсумував Ракович, поспішно ховаючи усмішку за робленою діловитістю: — »Дама« була вдягнена, як Кармен, та... співала й танцювала в бібліотеці?

— Так! Але це не зменшує моєї провини щодо бібліотекаря, якого я намовив залишити мені ключа і йти додому.

Ракович мовчки натиснув гудзика, і в ту ж таки мить на порозі безшумно з'явилася довгов'яза, худорлява постать — вся в чорному, неначе привид.

— Рівно через п'ять хвилин нехай явиться сюди... як її... ну, та ви знаєте, секретарка проектного бюро!

Секретарка Раковича зиркнула на стінного годинника і зникла так само безшумно, як і з'явилась.

— Так от що, товаришу Мещерский, вам слід було б догану наказом оголосити, але... взявши до уваги вашу щирість і не бажаючи знижувати працездатності Марії Степанівни зайвими хвилюваннями, я обмежуюсь висловленням вам догани на чотири очі.

— А бібліотекар? — по-школярськи спитав я, забувши, з ким розмовляю.

— Це вже моя справа, як я розправлюся з бібліотекарем за те, що він послухався ваших намовлень! Можете йти! Ваших порад мені не потрібно!

Я, підвівшись, поклонився і попрямував до дверей, біля яких спинився сам для себе несподівано.

— Маєте ще щось додати? — сухо спитав власник аскетичного обличчя.

— Ні! Лише подякувати вам за те, що оберігаєте працездатність і спокій Марії Степанівни.

Але ж »дама«, яку ви викликаєте, подбає про те, щоб той спокій порушити, все всім розказавши та ще й своїх »два гроші« додавши.

— Будьте абсолютно спокійні! »Дама« після розмови зі мною про цю історію ніколи й ні з ким не говоритиме! Це буде не в її інтересах. Я вмію впливати й на »дам«! Маю до них спеціальний підхід.

— Дякую!

Коли я вийшов, то в ту ж таки мить Серафима зайшла до кабінету Раковича, а чверть години пізніше я вже бачив її заплаканою.

Одного недільного дня десь у кінці лютого, коли в просторах морозного повітря вже відчувався ледь-ледь вловимий подих весни, я чимчикував додому втомлений і обтяжений трофеями, здобутими в чергах: я ніс і пшоно, і мармеляду, і якісь дешеві цукерки, і олій, і біле борошенце, і навіть картоплю... Усе це немилосердно відтягало обидві руки, і я мріяв лише про заслужений відпочинок.

Біля хвіртки кудлатий чорний Вовчик зустрів мене, як приятеля, і разом зі мною прослизнув до хати, спритно використовуючи зв'язаність моїх рук. Поскладавши всі здобутки на кухенному столі, я попрямував до нашої кращої кімнати, де стояла така приваблива софка, де було вже тепло, і де я міг би, заплющивши очі, полежати з годинку. Біля вікна я побачив мою милу дружину за досить незвичайною працею: ставши проти джерела світла, вона уважно розглядала якесь виношене вже простирало і, знайшовши на ньому дірочки, почала його немилосердно рвати спочатку вздовж, а потім кожну

половинку ще й впоперек на три рівно вимірних шматки. Закінчивши цю операцію над одним простиралом, вона те саме проробила й над другим — теж драненьким і... взялася за третє.

— Що це ти робиш, Марусе? — спитав я: — Адже простирал »не дають«! Хіба що до Москви за ними поїдеш, але відряджень ні тобі, ні мені покищо не передбачається.

А вона нібито й не чула нічого: стояла до мене спиною, а до вікна обличчям, розриваючи ще й третє драненьке простирало на шість рівно вимірних кусків. Тоді я, зайшовши збоку, взяв її тихесенько за руку і глянув їй в очі, що завжди були джерелом її душі: на цей раз вони вразили мене дивною, незнаною ще силою внутрішнього сяйва.

— Що ти робиш, Марусенько? — м'яко спитав я, ховаючи своє крайне здивовання.

— Пелюшки.

— Що-о-о?!?

— Пелюшки для Андрійчика.

— Для котрого це Андрійчика? — перепитав я, пригадуючи собі водночас, чи нема денєбудь у сусідніх хатах якогось нещасливого немовляти з таким ім'ям.

— Для нашого Андрійчика.

Я остовпів, онімів і оглух. Я, щоправда, не осліп і використовував цю свою здібність, пажерливо схоплюючи і Марусине обличчя, і всю її постать у старенькій домашній сукні з білим комірцем довкола молочно-білої шиї. Як довго це тривало, — не знаю.

— Я, Павлику, вагітна. Це абсолютно точно: я в лікаря була! — її широко-розплющені очі були поважні, як ніколи, і світилися врочисто

й затишно, як зорі вночі, і від цього їх сірий оксамит здавався глибшим, змістовнішим і кращим, ніж будь-коли.

Тоді я рвучко схопив її — маленьку, рідну й запашну — на руки й закрутився разом із нею по нашій кращій кімнаті в шаленім імпровізованім вальсі. Але однієї кімнати мені було абсолютно замало, і я помчав, тримаючи мою маленьку дружину на руках, до другої (теж нашої) кімнати, а з цієї останньої — до кімнати »трьох яблучок« ...

— Моя! Моя ромашко сіроока! Моя надіє, радосте й щастя! — шепотів я їй на вушко в інтервалах божевільного вальсу, а сполоханий цим видовищем Вовчик бігав за нами слідом і гавкав так несамовито й так дзвінко, що Мурза з переляку заховався під Марусин фотель, виставивши назовні тільки свої офіцерські вуса і »бігаючи« за нами лише настороженими очима, що світилися, неначе казкові ліхтарики.

У гавканні Вовчика, у виразі його розумних очей і розпатланої морди було щось від протесту, — так неначебто він (Вовчик) оспорював моє право носити Марусю на руках і танцювати з нею цього божевільно-радісного вальса. І саме це надавало мені якогось хлоп'ячого завзяття, якогось первісного захвату та юнацької сили, щоб за всяку ціну танцювати й далі в тім самім темпі, доказуючи Вовчикові (чи, може, комусь), що я ще довго танцюватиму, весь час мою дружину на руках тримаючи, і жодна сила в світі мене не спинить, аж поки я сам не спинюся...

— І давно? — спитав я, ставлячи, нарешті, Марусю на підлогу так обережно, неначебто вона була скляна й могла ось-ось розбитись.

— Не знаю... Лікар каже, що вже два місяці, а може, вже й з половиною...

— Ну, а чому ж він має саме Андрійчиком називатись?

— Бо наше подружнє життя почалося 13 грудня — в день Андрія Первозванного.

— Гм... Я, розуміється, вітаю Андрійчика, але...

— Що «але»? — незадоволено звела бровенята докупи Маруся: — Жодних «але» не може бути!

— Але ж може бути дівчинка! Тоді як же вона називатиметься?

— Я про це не думаю, бо буде хлопчик.

— Ну, то я зараз же побіжу й розкажу «трьом яблучкам», що в її будиночку оселився новий мешканець — Андрійчик.

— Вона вже знає! Я щойно з лікарні. Старенька аж заплакала з радости.

Отак несподівано прийшов до нас Андрійчик! Він ще не плакав, не кричав і не усміхався, але він уже мешкав у затишнім будиночку «трьох яблучок», вимагаючи до себе уваги і навіть диктуючи лінію поведінки всім трьом. Він наказував мені берегти Марусю, і я беріг її так, як беріг би його. І як же я вдячний був Раковичеві за те, що він примусив Серафиму замовкнути і навіть від мене відчепитися! Щоправда, вона тепер відверталась і не розмовляла зі мною, але я вже не боявся її гніву, — мабуть, теж завдяки Андрійчикові, бо він вимагав спокою в хаті й у душі. Він наказував Марусі не хвилюватись, і вона підкорялась його наказам, виявляючи подивугідну силу волі, тримаючи себе в ру-

ках удень і вночі. Зникли млісні очікування стукоту в двері, бо Андрійчик устами лікаря вимагав регулярного сну: Маруся мусіла спати й справді спала, а поруч із ними — моїми найдорожчими — спав і я, забуваючи про те, що існує НКВД. Андрійчик іще був таким безпомічним і манесеньким, що навіть плачем не міг обороняти своїх інтересів сам, але про ці його (покищо замовчані) інтереси вже почали дбати якнайпильніше ми обоє, а незабаром мала дбати й тітка, здоров'я якої (чи не під впливом Андрійчика?) почало швидко направлятись.

Оселившись у будиночку «трьох яблук» тихцем, крадькома, Андрійчик ось уже протягом двох місяців покійно зносив усі наші знущання: ночі без сну, мережані привидами страху, Марусине напруження й перевтому в зв'язку з новим призначенням, Марусині стояння під в'язницею з передачами для Ориси, відсутність належного відпочинку, незадовільність харчування, тощо... Усе це устами лікаря Андрійчик вимагав змінити. Він тепер командував усім життям нашим, і воно справді змінювалося в бажанім напрямку, і навіть те, що без Андрійчика здавалось неможливим, ставало тепер можливим, досяжним і конечно-обов'язковим. Бо не ми з нашими, вкрай виснаженими нервами керували тепер життям, а Божа воля, що спинилася над нашим родинним човником у вигляді манесенької, для ока ще непомітної зірки. То була зоря нового людського життя, і вона тепер стала для нас метою і дороговказом, владно перемагаючи страх. Ця зоря ім'ям своїм сягала саме того незабутнього дня, коли ми з Марусею, всупереч владі й добі, освятили союз наш Божим благословенням. Щось сильніше за Бруха

і страх оселилося в душах наших, підкоряючи собі нашу волю. Усе — кожний крок заздалегідь обдумувався з точки погляду тієї нової потужної сили, яка командувала тепер усім. І команда та, як це не дивно, ішла всім нам на користь: тітка видужувала, я спав і відмолоджувався, а Маруся, відсвіжена регулярним сном і кращим харчуванням, почала виглядати дещо старшою, дуже поважною й серйозною, надто глибоко перейнявшись важливістю покладеного на неї Богом обов'язку. Усі труднощі перемагалися тепер порівняно легко, і хрест, покладений на плечі кожного з нас, — неначебто втрачав вагу свою. Дружніми зусиллями й з легким серцем ми готували належну зустріч Новій Людині, що була вже в дорозі...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Не віддала належної пошани

— Що це ти, Марусенько, неначе на баль чепуришся? — спитав я ранком 8 березня, спостерігаючи, як моя дружина вдягає свою парадну сукню з темночервоного оксамиту.

— Та... Хто зна, що маю вдягнути сьогодні? Моя чорна сценічна буде надто траурною і не пасуватиме до жіночого свята, темнозелена й та синя, яку я давніше на роботу носила, — це надто буденні сукні, а ця червона — надто пишна, але... оскільки я маю всього чотири сукні, то вибір — обмежений.

— А чому не можна вдягнути буденної сукні?

— Можна... Але... Сам знаєш, сьогодні восьме березня, і всі жінки будуть причепурені, а мені не хочеться бути плямою на їх тлі. До того ж... — тут вона запнулась, глянувши мені в очі: — До того ж уже скоро я почну ширшати в талії, і тоді цієї сукні не вдягатиму, аж поки...

— Розумію! Одягай темночервону! Тільки чи не буде вона надто вузькою? Вона й тоді надто стисло охоплювала твою постать!

— Зауваження ділове! — похвалила мене Маруся і, покрутившись іще хвилинку перед дзеркалом, вийшла на середину кімнати проти світла і сказала: — Глянь!

І я глянув. Переді мною стояла гарно-збудована молода жінка з шляхетним личком і сльивом легкого, як дим, русявого волосся довкола

високого чола. Темночервоний оксамит особливо підкреслював пестливо-ніжну гнучкість її невеличкої постаті та мармурову вирізьбленість молочно-білої шиї, але побоювання мої щодо надто стислого облягання тіла були, як це не дивно, марні.

— Гм... гм... розгублено бурмотів я, оглядаючи її з усіх боків: — Виходить, отже, що з того часу, як пошита ця сукня, ти... схудла!

— Так! Я й сама це відчуваю. Обов'язки начальника, як бачиш, мені не на користь, бо напруження й страх натягають мене тепер до стану павутинки.

— Ось що, Маусе, — рішуче сказав я: — Треба, щоб ти щотижня зважувалась і записувала показники своєї ваги, — це раз! А подруге, — треба більше й краще їсти, бо інакше Андрійчик буде анемічним, нікчемним хлопчиком. Чи хочеш ти цього?

— Та ніколи в світі! Андрій Павлович Мещерський має бути козаком не гіршим від свого татка й татка своєї мами, який, як тобі відомо, був і духово, і фізично сильним! Тепер я їстиму за двох! Але... чи бачиш ти, що годинник уже кличе нас на роботу?

Невтомні руки стінного годинника справді біли на сполох, і ми, сполохано зібравшись, замкнули хату й побігли підтюпцем до трамвайної зупинки.

Піднесена вгору біла рука з довгими, як у музики, пальцями вмить зробила тишу, бо то була Брухова рука. Замовкли розмови, урвалися тремтливі нитки жіночого сміху, і враз витягнулися обличчя... Шумливе людське море

вмить ущухло, бо того вимагала Брухова, вгору піднесена біла рука: дисципліна! А справжнє море ніколи по команді не вщухає, і його розгойдані хвилі завжди вимагають чималого часу, поки амплітуда їх коливань досягне нуля, перетворивши його хвилясту поверхню в миготливе дзеркало штилю.

— З приємністю відзначаю, що з нагоди міжнародного жіночого дня клуб наш — переповнений по самі вінця, — упевнено заговорив Брух, ховаючи обидві руки в кишенях штанів-галіфе: — З особливою приємністю відзначаю присутність гостей. Для ведення зборів пропоную вибрати президію з самих жінок: Мещерська Марія Степанівна...

Брух називав іще якісь жіночі прізвища, але вони потонули в розгойданих хвилях людського моря, що, хвилюючись, шумливо вітало пропозицію Бруха. Виглядало, отже, так, що бажання мас справді збігається з бажанням Бруха, і саме це особливо йому сподобалось. Він довго й залюбки вслухувався в той грім несамовитих оплесків, у ті вигуки, що, вириваючись понад рівень загального шуму, чітко карбували перше, назване ним жіноче ім'я: сотнями уст повторене, десятками крикунів вигукнуте те ім'я, здавалося, ось-ось розірве стелю й вилетить у повітря, бо тут йому тісно...

— Просимо-о-о! Просимо-о-о! Мещерську — головою! — кричав юнацький голос, покриваючи рев і плескіт кількох сотень людей: — Хай буде вона господинею зробів!

Потонув вигук, але не вщухло розгойдане море: на тлі його шумливих хвиль раз-у-раз спливали на поверхню окремі, відірвані від цілості складники імени моєї сіроокої, — **мого** імени

лише в жіночій формі: Мещерська, щерська, ська, Марія, рія, Степанівна, панівна, нівна, на, — ці, вигукувані десятками горл клаптики слів, то з'єднуючись докупи, то вихоплюючись на поверхню відірвано від цілоти, творили хаос, в якому, однак, дуже легко було розібратись.

Не спиняючи розгойданого моря, Брух, зробивши собі біля уст рупора з власних білих рук, вигукнув на все горло:

— Жіночу президію прошу негайно на сцену!

І тоді вмить стало тихо, і всі побачили трьох жінок, які, видовбуючись із гущі маси, прямували на сцену...

Дуже гарна, з шляхетним личком, невеличка жінка стала за столом президії поруч із Брухом, сива з сумними семітського типу очима спинилася праворуч, а молода й косоока — ліворуч. Усі три були вдягнені по-святочному.

— Отже, — на тлі мертвої тиші врочисто проголосив Брух: — згідно з волею народу, головою зборів буде Марія Степанівна, її заступником — Берта Ісаківна — найстарша віком жінка в нашому колективі, а секретарем — усім вам відома комсомолка Дуся. Я від керівництва масою сьогодні усунений!

Усі їли очима ту жіночу президію, а зокрема, — центральну постать у сукні з темночервоного оксамиту, яка одержувала з рук Бруха якогось продовгастого папірця. А я хвилювався і був незадоволений: хіба ж вона вміє керувати зборами?!? Адже не головувала ніколи! Навіщо ж це зайве напруження в її стані?!? А ще, може, оскандалиться в ролі голови, і тоді дома будуть сльози...

— Увага! — це бринів (і як владно бринів!) усім знайомий низький грудний голос, а влас-

ниця того голосу стояла в центрі уваги всіх присутніх — струнка, урочиста й сценічно-гарна, як справжня владарка душ і сердець: — Загальні збори нашого колективу, присвячені міжнародньому жіночому дневі, вважаю відкритими! На порядку денному стоять такі питання: 1) доповідь Серафими Олександрівни Завойської на тему «Советська жінка і 20 років советського будівництва», 2) Обговорення доповіді, 3) Преміювання стахановок та ударниць нашого колективу, 4) Ухвалення резолюції. Шановну доповідачку прошу зайняти належне їй місце на трибуні!

Шерех... Рух людських голів у напрямку звинної жіночої постаті в яскравій, барвистій сукні, яка швидко досягає сцени і, зникнувши на мить за кулісами, з'являється знову з рулоном паперів у правій руці. Вона робить загальний поклін дуже незграбно, і президія на чолі з головою плече в долоні, але більше не плече ніхто.

— Скільки часу потребуєте для виголошення доповіді? — ввічливо питає голова, звертаючись до яскраво-нафарбованої, яскраво-вдягненої жінки, що стоїть посеред сцени, ніяково притискаючи рулон з паперами собі до грудей і не знаючи, куди ж подіти зовсім зайву ліву руку.

— П'ятдесят хвилин, — чується глуха відповідь.

— Обмежити! Багато! Встановити регламент півгодини! — чуються голоси довкола.

Голова зборів ударяє олівцем по склянці з водою, і стає тихо.

— Товаришка Завойська — наш жінорган; вона працювала, готуючись до сьогоднішньої допові-

ді, підбираючи матеріял і цифри. Очевидно, вона розрахувала свій час і довше, як 50 хвилин, нас не затримає. Якщо ж ми примусимо її вкладати в 30 хвилин те, що розраховане на 50, то вона муситиме перебудувувати свій матеріял »на ходу«, а це навіть і для досвідчених промовців трудно. Отже, я пропоную встановити реґлямент, згідно з проханням доповідачки, — 50 хвилин. Хто за мою пропозицію, — прошу піднести руки! Очевидна більшість! Товаришку Завойську прошу зайняти належне їй місце на трибуні. Усіх присутніх прошу додержувати тиші й слухати уважно.

Я бачив, як незграбно подряпалась Серафима на трибуну, бо сидів збоку: у полі мого зору були її ноги в лякованих черевичках, які чіплялися майже за кожную приступочку невеличких східців, що вели на належне для промовця підвищення. Опинившись перед пюпітром, Серафима почала розглядати свої папери; вона шаруділа ними так довго, що в залі почався шепех стримуваного нетерпіння.

Нарешті! Серафима таки заговорила, але так мляво й заїкувато, що я не вірив ні моїм очам, ні вухам: невже це була вона — відома мені цинічна жінка, що за словом до кишені не лазила, що, не задумуючись, могла обілляти кожного й кожную каскадом вульгарних слів?!? А тут, коли довелося зробити доповідь з її фаху (вона ж бо жінорг!), то вона неначебто ґуму жувала... Пережовуючи її незпинно, вона з труднощами видавлювала з себе слова, що були блідими й непереконливими та викликали в слухачів непереможну, заразливу зівоту...

— Над жінками капіталістичного світу тяжать релігійні забобони... А кожний знає, що ре-

лігія — то опіум народу — дурман! У вічнім полоні цього дурману гине жіноче життя! Гм... гм... — тут Серафима втратила нитку і почала шукати в паперах, що ж говорити далі, а в залі тим часом почалися розмови втомлених доповіддю слухачів.

Тоді, використовуючи павзу доповідачки, заговорила голова зборів: — Розмови прошу відкласти на пізніше! Віддаймо нашу увагу доповідачці! — і знову грудний голос бринів так ласкаво й так владно, що люди засоромлено замовкли на півслові нескінчених балачок і, поправившись на стільцях, приготувалися знову слухати...

А з трибуни тим часом текла та сама недожована ще гума про рабство жінок капіталістичного світу і про свободу й рівноправність жінок під софетами і, зокрема, під сонцем Сталінської конституції.

— У нас є жінки, що працюють прокурорами, слідчими НКВД, суддями, науковцями, летунами і навіть капітанами пароплавів... — і знову зирк до паперів у розшуках за дальшим розвитком думки, і знову павза, тривалість якої перевершує межі пристійности.

Мабуть, лише я один слухав Серафиму з цікавістю, що викликана була крайнім здивованням. Я знав, що з Серафими дуже нудний промовець, але я ніколи не бачив її на трибуні. Тож, спостерігаючи за тим, в яких муках вона народжувала свою доповідь, стоячи перед обличчям численної аудиторії, я наочно переконавався в тому, що цинізм, зухвалість і нахабство не мають нічого спільного з відвагою й силою духу. Для мене було ясно, що Серафима на якийсь час безнадійно втратила свої розумові

здібності під впливом... страху, і я тим тішився... Я пив, як нектар, кожную її павзу, кожне зазирання до паперів, кожную незграбно побудовану фразу. Отже, виходить, що й Серафима може боятись, хвилюватись, заїкатись, ковтати надмірну слину і без потреби перегортати туди й назад той самий папірець тремтячою рукою. Виходить, що стояти на сцені й розказувати людям «правду» про щасливе життя советської жінки для Серафими... страшно... Знамените видовище! Я готовий був насолоджуватися ним не 50, а 150 хвилин, але мої сусіди дивилися на справу інакше: ось один молодий інженер крадькома поклав собі на коліна маленьку шахівницю, розложив шахи, і... гра з сусідом почалась, а за якийсь час майже всі чоловічі голови найближчого довкілля схилилися над мініятюрною шахівницею. Я з охотою відступив своє місце одному комсомольцеві, що теж прагнув дивитися на шахівницю, а сам сів на його місце, з якого муки жінорга були для мене виднішими... Я так задивився на Серафиму в ролі доповідачки, що забув про мою сірооку в ролі голови зборів, коли раптом... вона нагадала про себе, вдруге використавши чергову павзу недоугої доповідачки.

— Я чую в залі переважно чоловічий гомін. Я бачу (зі сцени мені всіх видно), що дехто грає в шахи. Нагадую всім присутнім чоловікам, що вони є нашими гостями, і закликаю їх поводити себе так, як личить гостям, або вийти з залі геть! Продовжуйте, товаришко Завойська! Ми вас слухаємо.

І знову стало тихо, як у класі, де лекцію веде досвідчений, суворий педагог: засоромлені шахісти слухняно зложили свою зброю, а Сера-

фима на тлі тієї тиші далі випльовувала недожовану ще гуму про досягнення советського жіноцтва, називаючи вже певні імена: то були прізвища доярок, що дали стаханівські удої молока, свинодоглядачок, що завдяки їх талантам підвладні їм свині почали родити по 25 поросят нараз, прізвища ткаць, панчішниць, сортувальниць і наглядачок, що завдяки їх стаханівським темпам праці перекрито всі попередні норми виробітку і здешевлено одиницю продукції та дано державі плянову й понадплянову економію. Тут, ніби з тієї причини, що не може ж вона (Завойська) знати всі прізвища цих славних жінок напам'ять, піднесено було чергового папірця вгору, і... почалося читання дуже примітивно складеного тексту про героїнь стаханівської праці.

— Давно б так! — шепнув мені, позіхаючи, сусід: — Відчитала б і не мучила б ні себе, ні нас!

— Е! Що ви говорите, товаришу, — відповів серйозно я: — Досвідченому промовцеві не личить читати! Ще хтось подумає, що вона не вмє промовляти!

Зачитування прізвищ і відсотків виробітку тривало далі, владно заколисуючи до сну всіх, хто хотів бути чемним. Дрімали... Колупали в носі, чистили собі нігті, а дехто й справді спав. Аж нарешті, підвели трохи голови вгору, бо... доповідачка, очевидно, наближаючись до кінця, спинилася на видатних жінках нашої установи, зачитуючи прізвища тих, хто дав найбільший відсоток перевиконання норм виробітку...

— Є в нас і жінки-інженери, що виконують відповідальну технічну працю, — сказала доповідачка, зачитуючи їх прізвища і відкладаючи

набік останній аркуш паперу: — Є одна жінка, що її висунено недавно на посаду начальника сектору, але вона високої технічної освіти не має (не було чомусь названо прізвища цієї жінки).

Усі голови витягнулись, усі очі вигребущо дивилися на цих двох жінок: на голову зборів, що струнко сиділа за столом президії в сукні з темночервоного оксамиту, та на доповідачку, що, тримаючись обома руками за пюпітр, викінчувала свою доповідь гучними вигуками осанни товаришеві Сталінові за те, що він дав жінкам таке щасливе життя. Ці вигуки Серафима виконала справді плинно, не заглядаючи до своїх паперів, і супроводжувала ті вигуки такими міцними окличниками, що я мимоволі почав пізнавати ту Серафиму, яку знав у повсякденнім житті. Разом із останнім окличником вона поклонилаь і, забравши свої папери, пішла з трибуни геть під дуже ріденькі оплески присутніх.

— Хто має запитання по суті доповіді? — спитала моя сіроока, підвівшись: — Оскільки наша доповідачка поспішила зійти з трибуни, я думаю, що на запитання вона відповість з місця.

Але запитань не було жодних: подекуди було лише знизування плечима, — мовляв, які вже там запитання, коли так усе ясно, як на долоні!

— Хто має доповнення до щойно заслуханої доповіді?

— Я! — миттю почувалася швидка відповідь із першого ряду...

— Слово для доповнення доповіді має головний інженер нашого тресту — товариш Ракович! — урочисто проголосив грудний голос голови зборів, і на трибуні з'явилась висока ху-

дорлява постать чоловіка з виснаженим обличчям аскета.

— Я не грав у шахи, не розмовляв із сусідами і не спав. Я уважно слухав, що може засвідчити навіть і товариш Брух. А тим часом... я не чув ні слова про Клару Цеткін та про дружину Леніна — Надію Костянтинівну Крупську...

Саме в цій хвилині Серафима, прямуючи до свого стільця в залі, опинилася знову (на цей раз уже зблизька) в полі мого зору, і я з пекучою насолодою спостерігав, як забігали-заметушилися її водянисті очі в підковах фарбованих брів, як пополотніло її обличчя, як затремтіли фарбовані уста...

А Ракович тим часом, карбуючи слова, клював доповідачку далі... Та ще й як клював! Як той яструб курку...

— Неприпустима прогалина, якої товариш Брух не міг не зауважити, — прогалина, що не робить чести нашому жіноргові. Але... припустимо, що наша доповідачка сама нічого про Крупську й Цеткін не знала, то й нам не сказала...

— Я знала! Я це мала сказати, і ось у конспекті в мене про Крупську й Цеткін є, але... мабуть, я, хвилюючись, перегорнула два листочки конспекту замість одного, — затараторила Серафима з місця, і в голосі її бриніли сльози.

Олівець у дитячій ручці голови зборів дзвінко стукотів об склянку, але Серафима того не чула...

— Товаришко Завойська! Коли ви були на трибуні, я закликала всіх додержувати тиші, оберігаючи ваш спокій і ваш регламент. А ви не встигли й на місце сісти, як уже заваджаєте

говорити наступному промовцеві! Закликаю вас до порядку!

— Я можу довести текстом мого конспекту, що я...

— Я вам слова не давала, товаришко Завойська! Сядьте на своє місце і дайте можливість говорити іншим! Прошу, — продовжуйте, товаришу Ракович, і... вибачте!

Тонкі безкровні уста, що надто цупко стиснулися під час інтервенції в його (головного інженера!) промову, розкрилися знов; блакитно-сірі очі, наллявшись несамовитим завзяттям, заіскрилися, а голос, карбуючи слова, став іще гострішим: він уже не різав, а рубав, як щойно відточена сокира...

— Як жінорг нашого тресту, товаришка Завойська мала б знати наших жінок, але вона їх не знає, то ж і на цьому відтинку її доповіді є прогалина, яку (він трагічно розвів обома руками в повітрі) доводиться заповнювати мені, що з жіноцтвом нічого спільного, неначебно, не має... — тут промовець зробив павзу і, витягнувши з кишені хусточку, витер високе спітніле чоло: — Але хай буде вам відомо, що я знаю вас усіх без винятку, і саме тому й беруся заповнити ще одну прогалину в доповіді товаришки Завойської...

Збори, що кілька хвилин тому мучили своєю безкольоровістю, раптом стали гостро-цікавими: спинилися процеси вичищування носів та нігтів, і відлетіла геть дрімота з позіханнями; увага всіх належала одному.

— Ми з вами маємо в наших рядах жінку, якою пишаємось, і не личить жіноргові про неї замовчувати. Коли три місяці тому відбулася постанова парторганізації про висунення її на

посаду начальника одного з наших секторів, я, по правді кажучи, підписав наказа не без деякого вагання. Ця жінка була молода й гарна, а я... Як би вам сказати? Я — скептик щодо діловитости гарненьких жінок. Хай вибачають мені всі тут присутні красуні, але розум їх, як правило, потопає в дзеркалі, і на першій місці в них завжди — їх жіноче ество й специфічно-жіноче »я«: вони, в першу чергу, шукають собі чоловіка чи коханця і, лише між іншим, дбають про себе, як про фахівця й людину. Але з кожного правила бувають винятки... Коли щойно призначена на посаду начальника невеличка приваблива жінка вперше переступила поріг мого кабінету, я був дуже приємно заскочений: я сподівався кокетства, гри очима та інших, усім відомих виявів специфічно-жіночої зброї, але натомість я побачив серйозні очі, що світилися розумом і навіть у глибинах своїх не таїли натяку на будь-яке кокетство. За все моє життя це була моя перша зустріч із Людиною під оболонкою привабливої жінки, і я мимоволі почав її поважати, а з гоном часу та повага зростала...

— З тієї пори минуло рівно три місяці — час невеликий, але достатній, щоб оцінити нашу висуванку по заслугах. Усе на світі відносно, — отож, і я оцінюватиму працю цієї видатної жінки, порівнюючи її з працею її попередника — досвідченого керівника справи креслення. Порівнювати буду коротко, сухо й об'єктивно. Пересічний відсоток виконання норм у секторі креслення піднісся зі 125 до 145; зникли випадки запізно й недоброякісно виконаних рисунків, натомість зросла кількість добре, відмінно й до терміново виконаних завдань; зникли скарги

креслярів до КРК, яких за Чаплі була сила-силенна; на небувалій висоті стоїть тепер труд-дисципліна, і я закликаю всіх чоловіків-адміністраторів повчитися в цієї жінки, що є в справі адміністрування початківкою, яким чином без крику й без лайки тримати дисципліну.

Під час цієї промови моя сіроока сиділа, схиливши голівку вниз, і щось малювала олівцем на клапті чистого паперу. Чи не Раковича, бува, схоплювала ескізом?

— Якщо додати до цього всім відомий талант драматичної артистки, що вже висунув товаришку Мецнерську далеко поза межі нашої установи, то перед нами на весь зріст стає Людина (це слово промовець особливо підкреслив) виключної обдарованости, яка з часом і по виробничій лінії, напевно, переросте вузькі рамки нашої установи. Але сьогодні ми всі пишаємось, що маємо її серед нас. Найвидатніший жінці нашого колективу — мій низький поклін! — з цими словами Ракович, повернувшись обличчям до президії зборів, низько поклонився і зійшов з трибуни на сцену... Як і коли він зник за кулісами, я не зауважив, бо... після бурі оплесків підвелася й стала струнко та, що перед нею щойно так низько схилив свою голову сам Ракович, і тоді кожний затаїв віддих, очікуючи, що ж вона тепер скаже...

— Як голова зборів, я даю тепер слово... собі! — усміхнувшись по-дитячому, вона вела далі: — Я до глибини душі зворушена виявом пошани до мене з боку нашого головного інженера — товариша Раковича. Скажу по щирості: мені здається, що я на таку високу оцінку не заслуговую. Щождо товаришки Завойської, то вона, хвилюючись, могла й забути про мене,

як забула про такі виключні жіночі постаті, як Надія Крупська та Клара Цеткін. Думаю, що в неї не було злого наміру супроти мене. До того ж, — хіба могла вона знати про показники моєї праці так досконало, як знає про них наш головний інженер?!?

— Прощу слова! — вигукнули хором Брух і Ракович.

— Слово має товариш Брух, бо він на якусь соту секунди попросив його раніше.

Не минуло й півхвилини, як на трибуні вже стояв «вождь» нашого колективу, вихователь мас і начальник сектору таємних розшуків про кожного з нас. Неслухняний чуб, як звичайно, звисав йому на чоло; обидві руки, як звичайно, ховалися в глибоких кишенях штанів-галіфе, а бліде обличчя дихало чуттям власної незаперечної вищости над так званою «масою»; він, неначе вчитель дітям, мав тепер роз'яснити, як розцінюється все те, що відбулося щойно на сцені, і оцінка його авансом уже лежала зверху, як непогрішима й загально-обов'язкова.

— Товариш Ракович дуже влучно зауважив прогалини в доповіді нашого жінорга. Я цілком погоджуюсь і з його зауваженнями, і з тією характеристикою найвидатнішої жінки нашого колективу, яку ви всі щойно прослухали. Я теж схиляю свою голову перед талантами Марії Степанівни, але мушу зазначити, що в неї є один дефект, — тут Брух, як і слід було чекати, зробив розраховану на ефект павзу і, витримавши її, вів далі: — Вона надто скромна. Ось і тепер: захищає Завойську, — мовляв, Завойська не могла знати показників її праці... Заявляю, що не тільки «могла», але й «мусіла» знати, бо, готуючись до доповіді, вона повинна була звер-

нутися до адміністрації за показниками праці всіх жінок і, зокрема, за діловою характеристикою найвидатніших. Наш головний інженер завжди приділив би їй, як доповідачці, десять хвилин свого часу. Отож, шила в мішку не заховаєш: **жіног не віддала сьогодні належної пошани найвидатнішій жінці нашого колективу.** Але її помилку направляємо ми: товариш Ракович, я, та ще почуємо, що скаже наш директор.

Я мимоволі шукав очима Серафими і, розуміється, знайшов, але... Хто ж це поруч із нею? Чий це капелюшок, обсипаний закордонним пір'ям? Чие це хутро срібного лиса? Чие личко, так по-мистецькому підмальоване досвідченою рукою? Чиї це зелені очі горять ненавистю, неначе в шакала, раз-у-раз фіксуючи льорнеткою голову наших зборів? Чий це мізинчик із діамантом, відокремившись від чотирьох братів своїх, що тримають льорнетку біля очей, демонструє, вигинаючись, бездоганність своєї форми та червонявий блиск лякованого нігтика? Це була дама з типу тих, яких не зносив Ракович, але вона до такої міри полонила мою увагу, що я забув про її сусідку — Серафиму, забув про Бруха й президію, очолену моєю сіроокою дружиною, забув навіть про збори жіночі, віддавши всю мою увагу цій єдиній жінці, що була, як видно, гостем... І то гостем, якого запросила... Серафима, бо саме з нею власниця льорнетки, срібного лиса й пір'ям прикрашеного капелюшка час від часу перекидалася словечком. З того, як вони подавали репліки одна одній, як усміхались і підморгували, видно було, що вони — близькі приятельки й розуміють одна одну якнайкраще з півслова.

Ось власниця пір'ям обсипаного капелюшка обірвала чергову репліку Серафими і, показавши зеленими очима на трибуну, перетворилася в ретельну школярку, що боїться прогавити чергове слово вчителя.

— Найвидатнішу жінку нашого колективу Марію Степанівну Меццерську преміювати в розмірі місячного утримання, — це говорив, увихаючись, погойдуючись і нагромаджуючи гримасу на гримасу, наш директор — товариш Красноф.

Я так захопився спостереженнями за грою двох пар дамських очей, що прогавив, коли і як Красноф змінив на трибуні Бруха. Зиркнувши на Краснова і схопивши сказане ним речення, я блискавично-швидко повернувся очима назад до тих двох дам-приятельок і встиг іще схопити їх розширені крайнім здивованням очі... »Скільки це?« — здавалося мені, спитала зеленоока. — »Вісімсот!« — здогадно читав я відповідь, стежачи за рухом фарбованих Серафиминих уст. І я бачив, як обидві пари дамських очей, налявшись специфічно-жіночою заздрістю по самі вінця, знову встромилися на сцену, але вже не на промовця дивилися вони, а на голову зборів...

А промовець тим часом, увихаючись і вимахуючи розгвинченими в плечах руками, зачитував досить довгий список премійованих жінок: були там дві стаханівки, премійовані в розмірі півмісячного утримання, а всі інші стаханівки й ударниці одержували по сто, по п'ятдесят і по двадцять п'ять карбованців за добру працю з нагоди жіночого свята.

— Завтра кожна з премійованих жінок одержить належні їй гроші в касі тресту.

— Дя-ку-е-мо! — хором загули жінки, нагороджуючи ще й оплесками анемічного, розгвинченого директора, коли він, неспинно спотворюючи своє бабське обличчя гримасами, розгойданим кроком попрямував зі сцени до свого місця в першій ряді.

— Хто ще просить слова? — спитала голова зборів.

— Я! — відгукнулась Берта Ісаківна і підвелась: сивенька й старенька в сірій, добре пошитій сукні, що пасувала до її сивого волосся якнайкраще.

— Слово має Берта Ісаківна Бубіс.

— Від імени всіх премійованих жінок дякую адміністрації тресту за високу оцінку нашої праці та за премії. Постарасьмося працювати ще краще! — слова старенкої бриніли, як шелест сухого листя, як шепіт беззубого, хоч їй і не бракувало зубів. Сказала, поклонилась чемно і, зійшовши з трибуни вниз, сіла на своє місце за столом президії.

— Хто ще просить слова? Ніхто? Може, ви, товаришко Завойська, як доповідачка, бажаєте використати ваше право на заключне слово та відповісти на зауваження опонентів?

— Ні! — надтріснутою струною озвався голос Серафими з глибини залі, і були в тім голосі ледве стримувані сльози і безсила лють, і загроза комусь за щось...

— Таким чином список промовців вичерпано! — підсумувала становище голова зборів: — Хто має проєкт резолюції?

— Я — озвалася косоока Дуся і струнко підвелася.

— Слово для зачитання резолюції має всім відома комсомолка Дуся.

Довго й нудно, часто спотикаючись, читала Дуся складену Брухом резолюцію. Мабуть, ніхто її не слухав, але всі сиділи чемно й тихо.

— Хто за цю резолюцію? — втомленим голо-
сом спитала моя сіроока.

Миттю виріс непроходимо-густий ліс людсь-
ких рук.

— Хто проти?

Ліс рук миттю спиляли при самому корені:
він зник, як у казці.

— Резолюцію прийнято одногосно. Збори
вважаю закритими.

Коли ми з Марусею вийшли на вулицю, і бе-
резневе повітря обмило нам розгарячені обличчя
ласкавим передвесняним купелем, до плеча мого
хтось дотикнувся так ласкаво й пестливо, як
дотикалася колись моя мати. Я спинився, а слі-
дом за мною спинилася й Маруся.

— Не лякайтесь! Це — я — Йваниха! Прий-
шла я, знаєте, на самому початку зборів... Ду-
мала вас, Маріє Степанівно, знайти десь у залі
та спитати, коли я до вас маю прийти, щоб бі-
лизну вам випрати. Коли глип, а ви, моя зо-
зуленько, на сцені сидите, та ще й цілою пара-
дою командуєте. Цікаво мені було на вас поди-
витися, і я, як присіла на порожній стілець при
дверях, то так до кінця зборів і не встала...

Рівчачки глибоких зморщок, скупчившись
довкола великих карих очей, особливо підкрес-
лювали їх ласкавий, материнський вираз.

— І все чули?

— Усе, як єсть! І доповідь, і як той високий
худий вас вихваляв, і як ваш директор премі-
ями жінок частував. Я не тільки чула, я й ба-

чила дещо! — очі Іванихи спалахнули іскрами і... раптом стримано погасли: — То коли, кажете, прати будемо?

— Та... хоч би й у цю неділю, якщо вам не трудно!

— Гарзд! — розмовляючи з нами, Іваниха раз-у-раз неспокійно вдивлялася в натовп наших співробітників, що лявою виливалися з дверей на вулицю і тут розпорозувалися: — Ой! Побіжу я! Не затримуйте мене! До побачення!

— Куди ж ви так поспішаєте? Почекайте!

— Маю справу! — з подивугідним для її віку првороством Іваниха зникла в натовпі.

Прийшовши додому, я взявся негайно до розтоплювання печей, але Маруся й не думала братися до варення надто спізненого обіду: одягнена в сукню з темночервоного оксамиту, самим Сталіном »звільнена від кухенного рабства«, найвидатніша жінка нашого колективу нерухомо сиділа в своїм улюбленім фотелі, — відчужена від усіх і від мене, вся заглиблена в свій внутрішній світ і зовсім байдужа до світу зовнішнього. Надаремне лащився біля її ніг Мурза, надаремне він так солодко мурликав, стараючись здобути її прихильність.

— Що тобі, Марусенько? Ти зовсім непогано керувала зборами, ти мала привселюдну блискучу перемогу над Серафимою, ти одержала привселюдний низький поклін від Раковича і 800 карбованців для нашого Андрійчика. Чого ж тобі ще бракує?!?

Великі, широко-розплющені сірі очі повільно підвелися з підлоги на мене і залякли нерухомо, неначе неживі: олов'яні очі!

— Ти мала б тішитись, моя сіроока!

— Можливо! Але я... не тішусь, Павлику!

— Ну, то ходім їсти! Я вже закрів рештки вчорашнього борщу, а ти, може, яєшню всмажиш!

— Я? Яєшню? — вона розгублено глянула довкола і, спинивши свій погляд на стінному годиннику, що показував пів десятої, спитала: — І давно я так сиджу?

— Та вже з годинку сидиш! Іди скинь твою сукню врочисту, та нумо обідать! Чуєш?

Вона тихо підвелася, слухняно переодягнулася й слухняно сіла до столу: на Марусю напала чергова мовчанка; вона знову мала знайти себе в нових обставинах, і я не заваджав їй.

Чи любили Ви, як я любив? Чи тремтіли Ви за життя дружини так, як я тремтів? Чи вслухувалися Ви в тишу ночі так чуйно й так напружено-гостро, як вслухувавсь я? Чи здригалися Ви від найменшого шереху так, як я здригався?

Тієї ночі Маруся спала чи, може, майстерно удавала, що спить, але я не спав... Я пильно дивився в ніч, бо, коли я, хоч на мить єдину, заплющував очі, то бачив два чимось поєднані жіночі обличчя, — одне вульгарно нафарбоване, друге по-мистецьки підмальоване, одне — водянистооке, друге — зеленооке, одне з передчасно зіпсутими зубами, друге — з рівнесенькими вставними. І тоді я уявляв собі рукою Завади нарисований високий, рівнораменний трикутник з випнутим угору недосяжно-самотнім шпи-

лем; двома нижніми кутами той трикутник міцно стояв на нашій, щедро поллятій кров'ю землі, коротка основа його купалася в бруді та поросі, а обіперті об її краї рамена переможно пнулися вгору, щоб там — у височині утворити кут, — гострий, як шпиль, і загадково-врочистий, як хрест Голгофи.

Тікаючи від того трикутника, я мусів тримати очі розплющеними.

Чи доводилося Вам чекати світанку так млісно, як я чекав? І не тому, що світанок принесе Вам рятунок, а тому, що світанок — це «crescendo» напруження, безодня розпачу й безнадії. Світанок — це час вагітний стукотом у Ваші двері, світанок — це початок кінця і привид смерти...

— Ти прокинулась, моя сіроока? Повернись же на інший бік і засни знову, бо до світанку ще далеко!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Кобзар в Єжових рукавицях

Наступного дня я працював незадовільно: раз-у-раз помилявся, повертався назад, перевіряв зроблене, знаходив неприпустимі помилки, нервувався і втрачав чуття самоконтролі. Нарешті, керований чуттям якогось внутрішнього неспокою, я підвівся, і... самі ноги понесли мене до залі, де працювали креслярі. Якби хтось із вищої адміністрації тресту спитав мене, чого я туди йду, то я не знав би, що відповісти, бо виправданої службовими справами потреби не було. Був лише неспокій душі.

— Де Марія Степанівна? — спитав я, показуючи очима на її (а колись Чаплін) порожній стіл.

— Її викликав до себе Яків Борисович, — відповіла мені Берта Ісаківна.

— Давно?

— Та, мабуть, хвилин із двадцять тому. А вам у якій справі? Може, я можу допомогти вам?

Берта Ісаківна неофіційно грала ролю заступника начальника сектору і ставилася до нас обох якнайкраще.

— Ні, дякую! Я зайду трошки згодом...

Згодом я вже не наважився заходити до залі, а лише зиркнув крізь широку щілину дверей на Марусин порожній стіл і пішов назад працювати. Але... Не працювалося мені! З великими труднощами витримавши цілих шістдесят рахованих хвилин, я знову попрямував до залі

креслярів: самі ноги несли мене туди, і стримати їх було годі...

— Де Марія Степанівна?

— Ще від Якова Борисовича не повернулась, — відповіла Берта Ісаківна: — Як тільки вона повернеться, я їй скажу, що ви її шукали. Добре?

— Добре! Дякую! — і я вийшов у коридор, і я пішов тим безконечно-довгим коридором до мого робочого місця, і я сів працювати, але я не працював...

11-го березня 1938 року портрет Шевченка з'явився в нашому клубі, і то не денебудь на стіні, а в самому центрі сцени. Його витягнуто було з-за шафи парткабінету, з нього витерто було місяцями накопичений порох і павутиння, його «відмолоджено» було квітами та полотнами кольору крові. Інакше той міг невмирущий, Шевченко воскрес, щоб прожити в пошані одну годину і... по закінченні тієї години знову схватися «на своє місце» за шафою парткабінету, щоб знову вкриватися павутинням та порохом днів підсоветських.

Шевченко — сьогодні іменинник і стоїть на сцені, а поруч із ним стоїть Брух... Сам Яків Борисович Брух, а це багато важить!

Сьогодні Брух одягнений з тією особливо-підкресленою простотою, що так нагадує зовнішній вигляд «вождя, батька, друга й учителя передового людства»: френч (без жодної краватки), штани-галіфе й чоботи. Його маленькі пекучі, як вуглики, очі підозріло й гостро вдивляються в гущу добре знайомих облич; його руки, як звичайно, спочивають у глибоких кишнях шта-

нів-галіфе; його чорне, неохайно-зачесане волосся китицею звисає на біле спітніле чоло. Він говорить... Дуже впевнено, дуже плинно й грамотно, але розуміється, »па-руські«. Неначе на екрані блискавично-швидкого кінофільму, показує він нам образ поета-революціонера Шевченка, що все своє життя присвятив боротьбі за здійснення большевицьких ідеалів і саме за це був жорстоко переслідуваний і покараний царатом.

Дуже стисло побудована двадцятихвилинна доповідь, здається, наближається вже до свого переможного кінця, бо... ось уже згадується з надхненним патосом неперевершено-мудре керівництво Йосипа Віссаріоновича, завдяки якому буйним цвітом цвіте, повним колосом наливається, росте, шириться й розвивається культура кожного з братніх народів, що добровільно об'єдналися у великий, могутній СРСР. Так говорить нам Брух. Далі з його уст бурхливим потоком вилитимуться оздоблені енергійними окличниками дитирамби на адресу »вчителя й батька всіх трудящих» та керованого ним ЦК ВКП(б), на адресу сталінського залізного наркома внутрішньої безпеки — товариша Єжова та керованого ним НКВД. Усе це я вперед напам'ятаю, а тому й не слухаю. Натомість я з несподіваним для себе зацікавленням розглядаю хижий оскал Брухових надто великих жовтої кости зубів, які він в екстазі надхненної осанни Сталінові та Єжову показує нам у всій їх загрозливій непривабливості так одверто, як ніколи раніш. І під впливом цього видовища я усвідомлюю собі, чому саме Брух, а не хтонебудь інший мав доповідати нам сьогодні про Шевченка. Хто міг би нас переконати в тому, що ми муси-

мо саме так розуміти Шевченка і... ніяк не інакше? Тільки Брух! Бо ж саме за його (Бруховими!) плечима виростав у нашій уяві привид Єжова з підвладним йому НКВД, бо ж саме Брух очолював у нас спецсектор, що збирав і сконцентровував у себе всі таємні матеріяли про кожного з нас, бо ж саме він очолював місцевком, виховуючи нас у комуністичному дусі.. О, не дарамне й не випадково в кожному профквитку великими літерами зазначено, що профспілки є школою комунізму! І в сумі вражень від блискучої та блискавично-швидкої доповіді Бруха про Шевченка хижий оскал його надто великих вовчих зубів грав далеко не останню роль.

— А тепер таваріщ Ромашко-Мещерская продеклямує вам атривкі із праізведеній паєтабунтаря, із каторих ви все наглядно убедітесь в том, что ево поезія — сто наш баевой бальшевіцкій кліч протів гасподствующєво класа буржуазії ілі «панов», как їх називает Шевченко.

Під оплески присутніх Брух зник, і на сцені з'явилась невеличкою росту русявка. Дуже бліде шляхетне личко з широко-розплющеними сірими очима під чорними дугами брів і сяйво пухнастого й легкого, як дим, волосся довкола високого чола... Чорна офіційна сукня, що особливо підкреслювала майже дівочу звинність її стрункої постаті, нитка дрібнесеньких перлів на шії та новесенька книжка в правій руці. Стриманий поклін аудиторії, і ось вона на трибуні.

Сидячи збоку під стіною, я маю можливість бачити майже всіх. Залюбки спостерігаю, як лагідніше вираз людських очей, як розходяться зморшки вимушеного напруження, як відмолджуються обличчя, як зникає кудись та хмара,

що тяжила над нами під час промови Бруха. Поправившись на стільці, кожний вмощується зручніше, щоб відпочити тілом і душею хоча б годинку, щоб послухати Шевченка у виконанні Ромашко... Приборканий людський гомін легким шелестом ще повіває над залєю. Але ось ліва ручка декляматорки, піднісшись угору, робить жест у повітрі, без слів закликаючи свою аудиторію до цілковитого порядку, і вмить стає тихо... Такому магічному впливові на маси міг би позаздрити й сам Брух! На пюпітр трибуни слухняно лягає новесенька книжка і повільно розгортається на закладинці.

— Переді мною «Кобзар» видання Академії Наук УРСР тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року! — надтріснуто-дзвінким, неприродно-піднесеним голосом вимовляє русява декляматорка, а її молочно-біле (сьогодні особливо бліде) личко вмить укривається вибагливими пасмами полу-м'яного рум'янцю.

Що це значить? Йй неначебто соромно... За кого? За себе? Чи за когось? Чи, може, за нас усіх? Вона так хвилюється, що, сказавши лише одне-однісіньке речення, вже ловить повітря глибокими, уривчастими зідханнями. Але ж... чого?!? Адже кожному відомо, що до сценічних виступів вона давно вже звикла і добре знає ціну своїм здібностям. До того ж вона, як українка, мала б сьогодні тішитись, бо деклямувати-ме Шевченка, а не Пушкіна, Горького чи Маяковського. Це — поперше. А подруге: нечувана річ, щоб Марія Ромашко... читала з... книжки! Уже не раз дивувала вона весь колектив, деклямуючи напам'ять прозу (хочби й «26 і одна» Горького), а сьогодні вона чомусь підкреслено демонструє свою нездібність продеклямувати

напам'ять вірші Шевченка! Чейже на це й школяр спромігся б! Чейже сама не раз твердила, що глибоко впливати на душу аудиторії може лише той артист чи промовець, який дивиться слухачам в очі, не порушуючи цього контакту загляданням до тексту! Не раз твердила, що папірець із текстом або книжка — це стіна між мистцем і його аудиторією, — стіна, за яку боязко тримаються лише бездари та початківці. Навіщо ж поклала перед собою книжку саме сьогодні?! І кому, взагалі, потрібне це підкреслене оголошення, що вона деклямуватиме з «Кобзаря», виданого в 1937 році? Яке це має значення? Хіба не все одно, якого року видання? Такі й подібні питання ставить собі чи не кожний співробітник нашого тресту. Живою лявою виповнивши залю клубу, але не по самі вінця, як колись, сиділи тепер усі в полі мого зору — заворожені, задумані й заінтриговані, неначе школярі перед трудним іспитом. А відповіді на всі їх запитання міг лише я один, але я мовчав, зціпивши зуби, дарма що мені хотілося кричати від болю, жалю та розпуки.

І ось на тлі глибокої, нашорошеної тиші чується чіткий грудний голос, що враз підкоряє собі всіх:

»Кохайтесь, чорноброві,
Та не з паничами,
Бо паничі — лихі люди
Роблять лихо з вами«.

— Що-о-о? Які... паничі? — сполохано шепоче мені в саме вухо мій сусід — старий Нещадименко, рвонувшись раптом, як застояний кінь від несподіваного удару бичем: — Хто сміє переінакшувати текст Шевченкових творів? Чому Марія Степанівна замість «москалі» вперто

вживає »паничі«? Чи не збожеволіла вона, бува?

— Ні! **Не** збожеволіла! — самими устами беззвучно відповідаю я, сіпаючи водночас необережного Нещадименка за рукав: — **Видання тридцять сьомого року!** Невже вам не ясно? Ш-ш-ш! На нас дивляться!

— **Панич** любить, жартуючи...

Жартуючи, кине...

Сам поїде в далечину,

А дівчина гине!

— чується далі схвильований голос зі сцени, і Нещадименко вже не питає нічого, хоч »далечина« замість »Москвіщина«, напевно, б'є його по нервах. Зціпивши зуби й дивлячись собі на коліна, він мовчить, як і я, як і всі неарештовані покищо українці.

А Маруся тим часом зачитує з папірця стислий зміст »Катерини«, деклямуючи лише певні уривки, — очевидно, так наказав Брух. З того зачитаного змісту слухачі довідалися, яке лихо спричинив бідній селянській дівчині **панич-офіцер**, що від'їхав пізніше невідомо, куди — в якусь **далечину**. Про москаля й Москвіщину й згадки нема... Щасливий Шевченко, що не живе в наш час!

Ось уже й закінчено »Катерину«, бо декляматорка робить стриманий поклін публіці, і тоді довго не вгавають щирі оплески. І чи не дужче за всіх плеще сам Брух, усміхаючись і поблискуючи всім асортиментом своїх надто великих, випнутих вперед вовчих зубів? Він невтомно плеще в долоні, вигукуючи »Браво, Ромашко, браво!« Мабуть, спотворений Єжовими рукавицями Шевченко у виконанні талановитої українки йому особливо сподобався. Маруся, як

звичайно, зачарувала своїх слухачів, а що »Катерину« подано в перелицьованому вигляді, що свавільною заміною слів надано їй виразно-большевицького забарвлення, що привселюдно зфальшовано Шевченка, — про це не всі знають. Багато ж бо в нашому колективі жидів та росіян, які ніколи Шевченка не читали. Лише неарештовані покищо українці відчують фальсифікацію, але вони мовчать.

А Маруся ще дужче хвилюється: щічки її, розчервонівшись, огнем горять, а ширше, ніж звичайно, розплючені очі кричать, благаючи про порятунок. Вона виключно гарна сьогодні в цій чорній, скромній, але елегантно-пошитій сукні, в сляві сполоханого, пухнастого русявого волосся довкола рум'яного личка, але деклямує вона, без порівняння, гірше, ніж звичайно. Це вперте читання з книжки справді порушує живий мистецький контакт артистки зі слухачами, — той таємничий контакт, що встановлюється стихійно за допомогою єднання очима. А Маруся, як на зло, топить свої благальні, промовисті очі в новесенькій книжці видання 1937 року. Вона сьогодні вперто уникає дотичности з очима маси добре відомих їй людей, неначебто їй нестерпно соромно. До того ж вона зовсім не панує над собою, — хвилюється, як несмілива початківка, і голос її хвилинами тремтить і уривається, і повітря їй, нібито, замало. А про владне їй мистецтво витриманих павз, вона, здається, забула зовсім. Бідна, бідна Маруся! Як боляче, як соромно мені дивитися на неї! Як багато я віддав би, щоб ніколи не бачити її в такій-ось ролі! Вона нагадує мені багатокольорового, тріпотливо-живого метелика, щойно прокнунутого наскрізь голкою колекціонера і... при-

чепленого до таблиці. Як радо змахнув би той метелик барвистими крильцями, як радо помчав би він на гребенях повітряних хвиль у заквітчані, сонцем осяяні поля, у холодком просякнуті зелені гаї! Але голка колекціонера — тонка й нещадно-гостра; наскрізь проймає вона нестерпним болем іще живе й метушливо-тріпотливе, але вже охоплене передсмертною агонією тіло, що неспроможне вже відірватися від призначеної йому голкою колекціонера нерухомої точки на таблиці.

І знову той самий милий жест у повітрі маленькою, майже зовсім дитячою ручкою, і знову — нашорошена тиша, бо люди прагнуть іще раз послухати свою улюбленицю. Ще глибше занурюючи своє охоплене пожаром сорому обличчя в книжку видання тридцять сьомого року, Маруся зачитує уривки з «Гайдамаків»: її милозвучний грудний голос розповідає нам про те, як терпить Ярема на службі в... **пана**...

»Піди кобилу приведи!

Подай патинки господині

Та принеси мені води!

Отак проклятий **пан**

Над козаком каверзував...

Ярема гнувся, бо не знав...

І знову той... **пан!** На цей раз його свідомо вжито замість **»жид«**, і я мимоволі пригадую собі, як Брух, під час громадського суду над Орисею, різко заперечив твердження Завади про те, що і Гоголь, і Шевченко вживали в своїх творах слово **»жид«**. Очевидно, Брух уже тоді мав на увазі щойно зфальшоване видання 1937

року, а Завада мав на увазі всі інші. Отже, значить, і Гоголя вже зфальшовано! А з Гоголя думка моя перескочила до Завади й Орісі, які раптом стали перед моїми очима, як живі... А чи ж є вони сьогодні в списку живих? Обое були вже за межами нашої досяжності: для Орісі вже теж не приймали передач, бо її, як і Заваду, згідно з офіційною довідкою НКВД, »відправлено в етап«. Я старанно ховав цю новину від Марусі, запевняючи її, ніби Йваниха носить їй передачі чистої білизни і одержує назад брудну.

Перлисте тремтіння електричного дзвінка, увірвавшись зненацька в атмосферу віршованих рядків, нагадало мені й усім моїм співробітникам про те, що годинна перерва вже скінчилася, і що разом із нею скінчилося й »вшанування« Шевченка, бо чейже пора вже бігти до своїх робочих місць, щоб виконувати нові, збільшені стаханівським рухом норми.

— Ви ісключительний талант, таваріщ Ромашко-Мещерская! — на весь голос вигукує Брух, покриваючи грім оплесків: — Ви праїзвели грамадное, незабываемое впечатлєніє! Я сделаю вас народной артисткой!

Втягнувши голову й шию в плечі, зіщулившись і згорбившись, Маруся, забувши нововиданого »Кобзаря« на пюпітрі, прожогом тікає зі сцени геть, неначебто від ганебного стовпа. Моторний культкомовець Митя, ударивши з розгоном по клявішах роялю, грає бравурно-веселого марша, під »ухарську« мелодію якого наші ноги жваво заносять нас до місця праці.

Швидко спорожнюється зала, швидко погасає веселий марш, і тоді на порожній сцені з'явля-

ється вбога постать пристаркуватої вже прибиральниці Пилипихи: її обов'язком є забрати зі сцени портрет іменинника, зняти з нього всі прикраси та занести його... »на своє місце« — за шафою парткабінету, бо так розпорядився Яків Борисович Брух.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Моє відрядження

На Марусю знову напала чергова мовчанка, яка тривалістю й глибиною перевершувала всі попередні: її очі запали на саме дно призначених для них ямок, ніс загострився, обличчя витягнулося, і колір його нагадував уже не мармур, а віск. Мовчазно минав кінець тижня, і, нарешті, настала чергова, березневою млою закутана неділя, — невесела неділя, що несла нам перспективу стояння в чергах за нафтою й за всім тим, що »даватимуть«.

Я дуже зрадів, коли на світанку постукала в наше віконце Йваниха: вона принесла нам у хату свіжу атмосферу тієї зворушливої, майже материнської дбайливості, що так нагадувала мені безповоротно-минулу пору дитинства і рідний дім. Вона, неначе той »вечірній дзвін«, влетіла в нашу захмарену мовчанкою атмосферу, глянула довкола і...

— Я прийшла прати! А білизна ж чому з вечора не намочена? Чейже ми з вами домовились, що я в неділю прийду! Бить вас нікому, Маріє Степанівно! Ну, але... якось воно вже буде... Вставайте! Та, нумо до роботи!

Маруся засоромлено підскочила з ліжка і слухняно включилася в турботи по хазяйству, а я, з доручення моїх милих дам, озброївшись бляшанкою та кошиком, побіг до паливного складу та до всіх найближчих церобкоопів, щоб зайняти кілька черг, щоб їх як слід пильнувати

й одержати все те, що сьогодні »даватимуть«. Адже треба було сито нагодувати нашу милу пралю, а взявши до уваги десятикратні ціни вільного ринку, це загрожувало не абияким спустошенням наших кишень. Розуміється, якби ми подбали про це заздалегідь, то справа прохарчування зайвої людини, може, і не стояла б так гостро. Але... ми обоє зовсім забули про її прихід, не постояли в чергах останніми днями після роботи, і в шафі нашій було порожньо. Одним словом, — не подбали! І, не дорікаючи ні Марусі, ні собі, я з повним зрозумінням становища побіг на »роздобутки«, кликнувши з собою Вовчика для компанії.

А коли, кілька годин пізніше, я ввалився до нашої кухні з відчутливо-порожнім шлунком і майже повними бляшанкою та кошиком, — пральний процес був у повному розгарі: зарум'янена гарячою парбю Іваниха енергійно віджимала наші простирала худими, жилавими, але ще дуже міцними руками, а Маруся у рябенькім фартушку поверх домашньої сукні заклопотано метушилась біля печі.

— Осе-ле-дець! — вигукнула вона, потягнувши повітря своїм відчутливим до всяких запахів носиком: — Ти, Павлику, їйжебогу, — скарб!

— Певно! — без усмішки, поважно відповів я, але в душі моїй все сміялося з нагоди зміни Марусиною настрою (хай буде благословенна мила, рідна Іваниха та наша брудна білизна, що так вчасно привабила її до нашої хати!): — Я, Марусенько, завжди казав тобі, що я — скарб, а ти вперто не віриш, ну і не розумієш цінности чоловіка свого!

Маруся усміхнулась глибоко запалими очима вперше за кілька останніх днів і, схопивши осе-

ледця, негайно ж таки почала здирати з нього шкірку, а Йваниха, накинувши хустку на свою білу, як молоко, голову, взяла відро з помиями й понесла його надвір. Минаючи мене, вона якось особливо глянула мені в очі й мотнула своєю білою голівкою в бік дверей, до яких вона прямувала: мовляв, іди за мною!

Закінчивши вивантажувати мої здобутки з кошика на стіл, я й собі вийшов у садок — за Йванихою слідом. Глянув довкола й побачив, що вона вже чекає на мене за рогом будинку.

— Чуєте? Питають мене Марія Степанівна, чи занесла я чергову передачу для Орисі, а я кажу: «Так!» А вони знову питають, чи одержала я назад від неї пакунок із брудною білизною, а я знову ж таки відкачую їм, що «так!». Лише дивлюся не в очі їм, а на білизну.

— Я завжди казав, що з вас дуже здібний дипломат, і що вам можна всяку справу довірити!

— Що воно за «дипломат», — я не знаю, але догадуюсь, що ви, нібито, визнаєте, що я баба з маслом у голові й вам душею віддана.

Тепла Йванишина хустка злізла з потилиці на самі плечі, відкриваючи шнур, молочно-біле волосся, закручене ззаду пучком. Рівчачки глибоких зморщок, скупчилившись довкола великих розумних очей, підкреслювали їх особливу перейнятість новиною, яку Йванисі так кортіло якнайшвидше мені розкажати:

— Так от чуєте? Як покинула я вас обох тоді ввечері під вашою установою, то побігла, як те дівчатко моторне... Пам'ятаєте?

— Пам'ятаю! Тільки... розкажіть коротше, бо Марія Степанівна ось-ось зауважить нашу з вами відсутність і питатиме, про що ми тут гово-

рили, а це, як я догадуюсь, новини не для неї.

— Ні, ні! Не для неї! Вона й так, бідненька, зажурена чимось. Хіба ж я не бачу! Так от! Побігла я, знаєте, за двома дамами слідом...

— Водянистоокою і зеленоокою?

— Точно! — усміхнулась Іваниха: — І почала я, знаєте, за ними слідом іти. Як народу біля них мало, я відстану, а як більше, то я помежи народ заплутаюсь і йду їм під самісінькими плечима. Іду й велухуюсь.

— Гм... Ну, і що ж ви цікавого почули?

— Почула мало, — самі урвані клапті з розмови, а зрозуміла багато: ці дві дами — злющі, як ті чортиці, і нашу Марію Степанівну пекельно ненавидять.

— А чи чули ви хоч щонебудь виразно?

— А якже! Чула! Водянистоока зеленоокої сказала так: »Обвинувачують мене прилюдно, що я тій недоношеній (це про Марію Степанівну так) належної пошани не віддала. Чекай же, чортова кукло! Аж тепер я тобі віддам належну пошану! Пам'ятатимеш Серафиму!«

— А зеленоока на це що?

— Не брехатиму, бо не чула: голосок у зеленоокої дуже тонесенький, і я не розібрала. Але супроводжувала я їх обох аж до самого того дому, де зеленоока живе, і на власні очі бачила, як вони розцілувались...

— Це все? — нетерпеливо спитав я і зробив рух, щоб іти до хати.

— Ні, ще не все! Почекайте хвилинку! Зайшла я, чуєте, в двір і почала в жінок про зеленооку розпитувати. Коли — глип, — а там двірничкою моя колишня односельчанка працює. Ну, то вже на radoщах запросила вона мене до себе

на чай і геть чисто все про зеленооку розказала.

— А саме?

— Вона мадам Маяцькою називається, знаного доктора жінка. Ну, а тепер доктора того арештували, а в квартирі його оселився жид — якийсь начальник НКВД, і ця Маяцька з ним, як із чоловіком, живе; разом із ним енкаведівським автом їздить і скрізь прилюдно його «мой Котік» називає. Двірничка на власні вуха сама те не раз чула і каже, що той слідчий-жид від мадам Маяцької років на вісім молодший. Цур їй пек! Я б на таку жінку й плюнути не схотіла, дарма що вона вчена, а я малограмотна! І не інтересувалася б я нею зовсім, якби вона до Марії Степанівни злоби не мала. А тепер злоба, знаєте, куди стежку топче? То ж не зашкодить і вам про цю Маяцьку дещо знати, щоб...

— Павлику! — сінешні двері рипнули, і в щілині їх з'явилася голівка Марусі, спрямована в протилежний від нас бік: — Де ж ти так забарився? Ти ж голодний! Ходи швидше їсти!

— Іду! Іду! Ось тільки допоможу Йванисі шнури поміж дерсвами як слід понатягати! — і я справді натягнув найближче до мене розташований шнур, а Йваниха метушливим підтюпцем побігла до хати, забувши порожнє відро біля мене.

— Ех, і доброї ж вони вдачі — Павло Миколаєвич! — почув я комплімент Іванихи на мою адресу: — Змалечку такими були! Ну, а тепер вони бачать, що я вже стара й слабосильна, і помагають мені, дай їм, Боже, довгого віку та здоров'я!

Схопивши забуте відро, побіг і я до хати, де мене вже чекав спізнений сніданок.

— Марусе! Серденько! Збирай мене у відрядження! — радісно вигукнув я, повернувшись наступного дня з роботи додому з великим запізненням.

— Як? Куди? — розгублено спитала Маруся, і оченята її розширились.

— До Москви!

— Ти жартуєш, Павлику!

— Аж ні трошки! Ти ж сама знаєш, що Ракович тепер у Москві, і потрібна йому допомога когось із інженерів саме мого фаху й саме моєї вузької спеціалізації. Посилають мене, а я й радий. Поперше, зароблю зайвий гріш для Андрійчика, а подруге... в Москві ж продається все по плянових цінах і без черг. Отож, куплю я кілограмів десять масла, ковбас, шинки, оселедців вуджених і маринованих, куплю метрів двадцять білої матерії для Андрійчика, тобі на сукню, тітці на сукню та всім по парі черевиків з гальошами, куплю простирад і рушників...

— А сорочок для себе? — нагадала моя сірочка, очевидно, захоплюючись намальованими перспективами.

— Так, і сорочок для себе, бо я щодо сорочок — майже обідранець. Одним словом, я накуплю всього того, за чим тут треба стояти добами, щоб, нічого не діставши, повернутися додому з поламаними ребрами, вибитими зубами або, принайменше, з віддавленими пальцями на ногах.

— Чекай, Павлику! Вислухай мене! Я чула, що все це не так просто, як тобі здається. Мені розказували вже не раз, що при виїзді з Москви, перед випуском пасажирів на перон, енкаведисти оглядають ручний багаж і затримують для

детальної перевірки тих, хто надто багато везе й видається їм підозрілим.

— Знаю! Чув! Треба **вміло** везти! Певно, якщо обвішати себе рюкзаками та торбами, то, напевно, попадеш на «оглядини», але, якщо мати в руках дві цілком пристійні валізки й портфель, то ніхто не зачепить... До того ж я сильний і нестиму ті валізки так легко, ніби вони... не з маслом, салом і шинкою, а... з пір'ям. Одним словом, ти за мене не хвилюйся! Чи є в нас дві цілком пристійні валізи?

— Є!

— Чудово! Спорожньої їх та нумо складати список конечно-потрібних речей! Раз-два! Бо за годину я від'їжджаю!

Прощаючись із моєю дружиною в дев'ятій годині вечора, я пестив пухнасте русяве волоссячко, цілував шляхетне миле личко й наказував, щоб берегла себе й Андрійчика та щоб спала спокійно.

— Я... не спатиму без тебе! Я боюсь.

— От біда! Шкода, що нема «трьох яблучок»! А чи не забрати б її додому на цей час?

— Е, ні! Не слід її передчасно з лікарні забирати! Вона вже ходить потрошки, і треба дати їй можливість прийняти всі приписані лікарем процедури. Ішіяс — вперта річ. Додому заберем тоді, коли здорова буде! Нічого! Якось я вже тих пару днів сама перебуду. А на який же час ти їдеш?

— І сам не знаю! Відрядження покищо на один тиждень, а там, у разі потреби, воно може бути й продовжене.

— Ой! — зойкнула Маруся: — Аж так довго я не витримаю!

— Ну, то поклич Іваниху до себе на ночівлю!

— Теж неможливо! Бо вона, ночуючи тут, мусіла б їздити дуже далеко на роботу й з роботи, а в її віці це не так легко! Вона й так багато робить: носить передачу Орисі, пере її білизну, а грошей за це ні за що взяти не хоче...

— Гм... задумавсь я: — Боляче мені тебе саму покидати!

— Нічого! Це все нерви, журба, страх... Якось я вже мушу запанувати над собою: Андрійчик допоможе! А ти ж гляди хоч не жалуй в Москві грошей собі на їдження! Що-правда, ми й тут мук від голоду не терпимо, але... що ми їмо? Картоплю, хліб, пшоно, буряк... і лише раз на тиждень кусочок м'яса. Наш харч бідний на білки, вітаміни й жир, тож купи собі там шинку, помаранчі й сметанку! Чуєш?

— Чую! Але недостатність нашого харчу є справою прикрою і небезпечною в першу чергу для тебе, а не для мене! Тому я й лечу до Москви на крилах, неначе той пажерливий яструб, щоб принести в моїх кігтях отих вітамінів, білків і жиру для тебе й Андрійчика!

— Не яструб, а сокіл! — усміхнулася Маруся, пригладжуючи своєю дитячою ручкою мою буйну чуприну: — Лети ж і... вертайся здоровий!

Ми поцілувались, і я щодуху помчав до трамвайної зупинки з портфелем та двома порожніми валізами в руках. Чекати не довелося: підвезло! Підхопивши мене разом із моїми валізами, яскраво-освітлений трамвай чесав щосили вперед, а назустріч мені з кінофільмовою швидкістю плили знайомі силуети великого міста, що світилося безліччю затуманених вогників, перемагаючи березневу млу й густий вечірний присмерк.

Я відчинив вікно, дивився, дихав і думав. У повітрі легесенький морозець переможно змагався з млісними подихами весни, що вже стояла на порозі, але, як та боязка й соромлива дівчина, боялася ще темряви та ночі. В таємничих глибинах мого духового ества глухий неспокій за осамітнену в будиночку »трьох яблучок« Марусю переможно змагався з крилатими мріями про недсяжні для нас плоди землі нашої, яких я мав, нарешті, здобути в Москві й на крилах принести сюди — моїй сіроокій, моему Андрійчикові...

Врізуючись у густу колонаду нагромаджених будинків, трамвай наш загонисто дзеленькотів-сміявся, і срібні перлинки того сміху задьористого, розсинаючись у просякнутім морозцем повітрі березневої ночі, примушували похмурозгромаджені докупі будинки розступатись і давати нам дорогу... Морозець у повітрі рішуче перемагав несміливі зідхання весни, а якийсь незрозумілий неспокій за осамітнену Марусю рішуче перемагав у душі моїй рожеві мрії про недсяжні досі здобутки.

Ще дві зупинки, а за ними... з гущавини лісу будинків ось-ось виросте, висмикнувшись наперед, гостинно-освітлений вокзал. Це неодмінно станеться за пару хвилин під переможний сміх трамвайних дзвоників, і тоді я мусітиму вийти й чекати потяга... Скільки?

Я глянув на ручного годинника, і він, як добре перевірений друг, відповів, що мені чекати доведеться хвилин двадцять... Гм... Несподівана ідея, спалахнувши в якихось таємничих заглибинах мого мозку, примусила мене підскочити і, схопивши мої обидві валізи, прожогом кинутися до виходу. На щастя, це була закру-

тина, на якій трамвай наш, забувши про лет, ліз черепахою. Я щасливо зіскочив на землю, перебіг через вулицю і вскочив до зустрічного трамвая, який, перемагаючи цю ж таки саму закрутину, ішов у протилежному напрямку. Не минуло й п'яти хвилин, як я вже мчав сходами будинку дитячих ясел.

— Їду до Москви! — не вітаючись, вистрілив я, без стукоту влетівши до вбого умебльованої кімнатки Йванихи: — Що вам купити?

— Черевики з гальошами! — благально простогнала сполохана Йваниха, виймаючи з шухляди стола дві п'ятки: — Я геть чисто боса!

— Яке число носите?

— 39.

— Гаразд! Гроші заховайте! Куплю вам ще й на сукню. Літню чи зимову хочете?

— Літню, бо ж весна скоро!

— Гаразд! А ви зараз же їдьте до нас і ночуйте там в товаристві Марії Степанівни, аж поки я не вернуся. Старайтесь її розвеселити! Вона... вагітна...

— Знаю.

— І... журбу на серці має. Не розпитуйте, яку, але... жалуйте її, бережіть! Добре?

— Добре! — великі розумні карі очі, оточені рівчачками глибоких зморщок, обіцяли мені більше, ніж те єдине, тихо сказане слово, а молочно-білим волоссям обіллята, ще й досі вродлива голівка ще й притакнула на додачу, — мовляв, берегтиму!

— До побачення! Поспішаю! Маю лише 10 рахованих хвилин!

— До побачення! Летіть же й вертайтеся здорові!

І те, що ця мила Йваниха сказала мені на прощання ті самісінькі слова, що й Маруся, несподіваним теплом загріло мою душу, і я усміхнувся.

Півгодини пізніше ритмічне погойдування нічного експресу заколисувало мене, неначе дитину, яка, набігавшись за цілий день, потопає в речитативі одноманітно повторюваної материнської пісеньки.

Мороз, досить багато снігу й жодного натяку на будь-яке передчуття весни... Похмуре небо. Москва! Ніколи її не бачив, тому й спинився «провінціально» на майдані перед Курським вокзалом, до всього й до всіх приглядаючись. Очима я не знаходив нічого цікавого. Майдан звичайнісінький, як і в кожному великому місті, але натовп, правда, дещо метушливіший, ніж у нашому місті, та й народ ситіший: не позначений тавром злиднів.

— Каму піражкоф гарячіх? Каму калбаси? — вигукували привокзальні вуличні продавці, пропонуючи свій крам тим, яких шойно примчав сюди наш експрес: — Каму бублічкаф? Каму чайку гарячава?

— Папіроси каму нада? Папіроси! — дитячими голосами дзвінко виспівували хлопці-підлітки, спритно сновигаючи в натовпі новоприбулих: — Есть «аначка» па рублю пачка! Єй, навалісь, в каво деньгі завелісь!

— Страна мая, Масква мая, ти сама любімая! — виспівував на весь голос хтось за моїми плечима, і я мимоволі оглянувся, бо хотілося побачити, як виглядає цей вуличний співак. Він, очевидно, був «парень свой в доску», бо почув-

вав себе на цім майдані, як у власній кімнаті: недбало погойдуючись усім своїм худорлявим тілом на довгих ногах і тримаючи руки в кишенях штанів, ішов якоюсь поламаною ходою, співав загонисто та раз-у-раз спльовував зайву слину набік. Артистично спльовував! Не якнебудь, а циркаючи рясним фонтаном крізь рідкопосаджені зуби. Яким чином пов'язувалося це демонстративне спльовування зі змістом співаної ним пісні, — знав лише він один. Обличчя, хоч і молоде, але вже випите, витрачене й анемічне; волосся, хоч і густе, але давно немите й нечесане, кашкет — на потилиці, а на підборідді — слина...

— Іх! Ах! Атчіво да пачіму да па какому случаю! — раптом затараторив він якоїсь надиво безглуздої «частушки» і зник мені з очей: провалився в гущавині галасливого, метушливого натовпу.

Я повільно посувався в напрямку трамвайної зупинки, вдивляючись, вслухуючись...

— Как мне на Сирамятнікавскай праехать-та? — верескливо допитувалась якась жінка, покриваючи своїм «сопраном» гомін натовпу.

У голові моїй стояв непроглядно-густий туман: московське акаюче «наречіє» приголомшило мене, і я, що досконало знав російську мову, не пізнавав її у виконанні московців. Я весь перетворився в слухання, забувши про власні справи й навіть про власний голодний шлунок, а довкола мене комашнею метушилились люди, і майже з усіх уст виливалося оте крикливе, самозакохане й самозадоволене московське «а».

Уперше за все своє життя я наочно переконувався в тому, що московці ліплять те «а» скрізь, — там, де треба, і де не треба, раз-у-раз порушу-

ючи правила граматики. Уперше за все своє життя я чітко усвідомлював собі, що в московському діалекті «а» посідає виключне, панівне, навіть монополне становище серед усіх інших голосних літер. Московці довкола мене строкатим, дисгармонійним хором виспівували те «а» не лише там, де воно, згідно з правилами граматики, справді було, але й там, де граматично стояли ненаголошені «о», «е» й навіть «і». Московське «а» виростало перед моїми очима, неначе якась дивовижна потвора, що розширює силоміць кордони свого існування за рахунок прав інших голосних. Московське самозакохане «а» виступало в ролі якоїсь фантастичної літери-домінанти, що незаконно домінує над своїми «сестрами» коштом їх пригноблення, уярмлення ба навіть часткового винищування. Так було за царя-батьошки, і так є за батька Сталіна, а скаржитись тим винищуваним голосним нікуди... Єдиний шлях — об'єднатися для боротьби проти монополії московського «а».

І дивна річ: почуття власної осамітненості серед моря цих, так переможно акаючих московців кліщами гострого болю охопило мене, і я готовий був бігти назад на Курський вокзал, щоб лише втекти геть із Москви. Швидше-швидше, — назад! Туди, де люди не акають!

О, якби не сувора советська дисципліна, за плечима якої стояли Брух і Єжов, то я, напевно, так і зробив би! Але... в моїм портфелі камінцем лежало відрядження, — так звана «командіровка», що скомандувала мені глянути, нарешті, на годинника. Чверть на дев'яту! Праця в московських установах починається в десятій, — отже, я мав іще досить вільного часу, щоб хоч попоїсти сито. Разом із тоскною мелодією

шлунку перед очима моїми з'явилося ніжно-рожеве тіло шинки в пелюшках із сніжно-білого сала, і зуби мої виконали рух жування, і горло мое проковтнуло замість шинки... слинку, і ноги мої понесли мене на розшуки.

Не минуло й десятих хвилин, як я вже переступав поріг «Гастронома», де на мармурових прилавках під склом лежали цілі гори найрізноманітніших ковбасних виробів з написами: «Украинская», «Полтавская», «Киевская», «Краковская», «Московская», «Ліверная», тощо.

Двері «Гастронома», мабуть, щойно відчинилися, бо добре відгодовані, рум'яні продавці ось на моїх очах одягають свої білі фартухи, розмовляючи між собою московським діалектом. Спинившись напроти навали ковбас, я розгублено оглядаюсь довкола: ні жодного покупця! Лише я один! Гм... А чи не до закритого розподільника я, бува, потрапив? Я вже готовий пред'явити мою «командіровку», щоб таким чином виправдати якимось мою тут присутність, коли раптом...

— Чаво ізволіте? — питає мене приязно усміхнений продавець із величезним черевом і багряно-червоним обличчям пияка.

— Мені ковбаси півкілограма! — кажу я, пильно дивлячись на його запобігливо-звернені до мене очі, на його пальці, що вже схопили ножа, щоб відрізати саме те, чого я побажаю. Таке видовище я бачив лише за царя — до революції.

— Какой прикажете?

— Полтавської!

— Угодна нарезать?

— Так.

І він метушливо виконує всі мої бажання, а я спостерігаю за його звинними рухами, що стоять в явній диспропорції з його комплекцією.

— Єщо штонібудь прикажете?

— Півкілограма шинки!

На багряно-червонім обличчі вибачливість: він не гнівається, він справді не розуміє...

— А как па-рускі ета »шінка« називається?

— Ветчина!

— Ну, так ви б же так і сказали! Ви аткуда прісхалі-та? Я сразу віжу, што ви — правінціал! Пажадуйте сюда! — і він іде праворуч, де шинкам, ковбикам і вудженим виробам відведено окреми́й сектор »Гастронома«, і де тієї вудженини так багато, що я, перебігаючи очима з однієї шинки на другу, не знаю, на котрій спититись...

— Вам пад рюмачку?

— Без »рюмачкі«!

— Ну, уж еслі без рюмачкі, тагда вот етай! — і він нарізує мені півкілограма шинки. яку він сам для мене сподобав.

— А рибний відділ у вас є?

— А как же! — і він показує рукою на су-сідню залю, де має бути царство риб.

Плачу до каси, беру придбані ласоңці й роблю пару кроків у напрямку рибної залі, але шлунок мій так нестерпно нис, так тужно скиглить, що я мимоволі спиняюсь, шукаючи очима, де б я міг попоїсти.

— Ви пакушать хатіте? Правда? — питає мене той самий продавець, який, очевидно, не спускав з мене зацікавлених очей: — Вон у дверей харошенькая девушка булачкі прадают! Купіте пару і... пазафтракайте вон там у акна!

Подякувавши їй озброївшись двома, щойно спеченими, гарячими булками, іду до вікна. Там, на підвіконні розгортаю щойно придбані ласощі, яких я, мабуть, від самої революції не їв, і... О, як же здригнулося все моє тіло, коли на зубах захрумтіла підсмажена скоринка булки, коли в роті моїм відчулася еластично-ніжна м'якість шинки! Забувши про те, що я, напевно ж, ще їй досі залишаюсь об'єктом спостережень, я їв з відвертою жадобою, яку приховати було годі. На зміну шинці прийшла полтавська ковбаса з часничком, що викликала милі асоціації про дитинство й рідний дім, де під Різдво та Великдень домашнім способом виготовлялися ще смачніші ковбаси. А тепер... лише завдяки випадковому відрядженню до Москви довелося мені полтавської ковбаси покуштувати! А якби не це відрядження, то я, мабуть, і до самої смерти не покуштував би її!

Перші порції цих чудо-ласощів я ковтав, майже не розжовуючи, але з гоном хвилин я почав знаходити сенс, насолоду й виключний смак саме в процесі пережовування, коли мої кріпкі й здорові ще зуби видушували з покірної їх волі м'якості смачний і поживний сік. Насолоджуючись процесом споживання полтавської, я водночас солодко мріяв про те, що повезу додому і полтавської, і української, і київської, і сала вудженого, і шинки, і масла, і рибних ласощів. І пригадалися мені Марусині слова про те, що ми, мовляв, мук від голоду не терпимо, бо ж їмо щодня... картоплю, хліб, пшоно й буряк... Аж тепер я зрозумів, що це — неправда! Ми справді терпимо муки від голоду, хоч шлунок наш і непорожній! Ми справді нестерпно голодні, сидючи роками на безбілкових, без-

вітамінних харчах! Чим, як не крайньою потребою мого організму за цими конечно-потрібними складниками нормального раціону можна пояснити мою сьогоднішню нестримну пажерливість, мої хвилювання й здригання всього тіла від самої лише дотичности з білками та жиром? Бідна, бідна Маруся! Вона навіть і в період вагітности нормально харчуватись не може! Вона — начальник сектору! Вона — найвидатніша жінка великого колективу! Вона — декляматор обласного масштабу!

Отак роздумуючи, я невтомно працював щелепами, і, коли схаменувся, то від ковбаси та шинки залишилися лише жалюгідні рештки, а я відчував, що їв би ще. Зусиллям волі спинив себе, згорнув і сховав до портфеля недоїдки. Глянувши на годинника, попрямував до рибного відділу «Гастронома».

Там, витягнувшись на мармурових столах, демонстрували принадність своїх туш величезних розмірів білуги, севрюги й осетри. Там різних сортів оселедці у діжках розповсюджували гострий, апетитний запах; там цілі гори вуджених риб приваблювали погляд відвідувача мінливою золотавістю своєї шкірки; там лежали зложені рядами (вгору спинками) подібні до гадючок міноги; там ніжна скумбрія конкурувала зі сніжно-білою навагою; там була червона й чорна ікра! Там справді зібралися докупити найкращі представники з усіх морів, озер і рік СРСР, припливши до Москви-матушки від усіх берегів усіх «братніх» республік, в тому числі й УРСР.

Я ходив по просторій залі рибного царства, неначе зачарований, — ходив, дивився й думав, а продавці тих риб з відвертою цікавістю розглядали мене: відома річ, — «провінціал»! Його

здалеку видно! Він бо відрізняється від московців і тавром недохарчованости, якого ніяк не зітреш з обличчя, і вбогістю перелицьованого й перефарбованого одягу, якого ніяк не скинеш, бо іншого нема, і виразом очей, в яких горить огонь дивування, думання, а може, й ще «чогось», що ховається глибше, ба навіть і мовою... Бо, якщо «провінціял» і говорить у Москві по-російськи, то... літера «а» бринить у його вимові лише там, де вона пишеться, не узурпуючи прав інших літер, а це московцям вуха ріже. О, на тлі московського ситого, добре відгодованого й добре вдягненого натовпу «провінціяла» зразу видно! А тим більше такого, що носить за собою дві валізи, дивиться на все широко-розплющеними очима й мовчить, про щось думаючи.

— Ви, громадянн, чевонібудь іщете? — спитав мене, нарешті, один із рибних продавців: — Я віжу, ви всьо ходіте і смотріте...

— Я... люблюсь! — відповів я йому.

— А, ета весьма пріятна слишать! Ета ми не раз і ат інастранних делегатаф слишали! Прікажете штонібудь свесіть?

Я купив півкілограма скумбрії та одного вудженого оселедця й вийшов з «Гастронома» на вулицю. Проминувши кілька будинків, я опинився в молочарні, де кілька жінок без жодної сварки й черги купували собі по дешевих (плянових!) цінах молоко й сир, сметану, вершки й навіть масло, за яке ми на вільному ринку в УССР платили до ста карбованців за один кілограм.

Купивши собі кусочок масла, я глянув на годинника: пів десятої! Я знав, яким трамваем

їхати до наркомату, де чекав на мене Ракович. Отож, сів і поїхав...

Сидячи біля вікна, я їв очима московські крамниці. За півгодини їзди трамваєм я бачив їх сотні: гастрономічних, бакалійних, мануфактурних, галантерійних... Крізь скла вітрин, а інколи крізь випадково відчинені двері, я бачив товари в необмежено-великих кількостях та різноманітному асортименті, бачив і покупців, але ніде жодного натаю на будь-які черги! Так начебто за одну ніч їзди експресом я опинився в іншій державі, де панують інші, відмінні від тих, що в УССР, порядки. О, такі порядки можуть робити дуже миле враження на всіх чужоземних відвідувачів! Якщо в УССР дешеві «плянові» ціни існують лише для комуністів і енкаведистів, прикріплених до так званих «закритих розподільників», то в Москві вони існують для всіх. Чим же не рай?

Крізь вікно трамвая сита, галасливо-метушлива, добре відгодована й добре вдягнена Москва сприймалася очима «провінціяла», як суцільний «закритий розподільник», що існує для показу гостям. Крізь вікно трамвая крайня перенасиченість вулиць народом, автами й трамваями сприймалася очима «провінціяла», як не уявна, моторошна метушня, що динамізмом своїм перевершувала Київ, Харків і Одесу...

Але з гоном хвилин, вдивляючись у покручені вузькі вулиці Москви, я зрозумів, що таємниця крайнього динамізму вуличного руху й виключної перенасиченості Москви народом полягає у вузькості її артерій. Той самий рух і майже та сама кількість населення в Ленінгра-

ді,*) де мені довелося раз бути з екскурсією, не сприймається, як моторошна метушня, завдяки дуже широко побудованим артеріям цього, спорудженого на кістках тисяч українців північного міста-велетня.

Одягнений в елегантно-пошитий коверковий костюм Ракович зустрів мене з неприхованою симпатією і одразу ж засадив до праці: вимогливий, суворий і мовчазний, він, як звичайно, не витрачав дорогих хвилин на розмови, але в глибинах його очей світилась прихильність.

Обідав я в їдальні для співробітників наркомату, де ціни були дуже низькі, а харчі високоякісні, смачно зварені й чисто подані. Очікуючи, поки принесуть мені замовлену свинячу котлету з зеленим горошком, я відчував на собі тягар багатьох, спрямованих на мене поглядів: »І чого вони на мене так дивляться?« — хотів би я знати: »Адже я не горбатий, не сліпий, не рябий, — так у чому ж тут річ?«

— Ви — старший інженер? — спитала мене моя сусідка, що поруч зі мною пережувувала курятину з макаронами. При цьому дуже звичайному питанні вона піднесла вгору шнурочки фарбованих бровенят, а її блакитні оченята, відбиваючи крайне здивовання, пробігли »бочком« по моїм одязі й спинилися на стоптаних черевиках...

— Так! — відповів я, похапцем ховаючи ступні ніг якнайглибше під стілець.

— То це, виходить, вас викликав товариш Ракович для допомоги собі? Я знаю! Бо саме я оформляла виклик і розмовляла телефоном з вашим директором, щоб прислав конечно вас,

---

*) Ленінград — колишній Петербург.

бо так хотів Ракович... А з ним тут дуже рахуються.

Тим часом із рук молоденької офіціантки я одержав замовлену котлету і почав її стримано нищити, дуже уважно прислухуючись до балаканини сусідки, бо я зовсім і не знав, що саме мене вимагав Ракович для допомоги собі. Вона, між іншим, досить чисто говорила по-російськи, не акаючи, і це викликало в мене деяку до неї симпатію: вуха мої відпочивали...

— Старший інженер Павел Ніколаєвіч...

— Мещерський — підказав я.

— Так, так! — зраділа вона: — А я — Поліна Ніколаєвна Глазовская!

— Будьмо знайомі! — сказав я, стискаючи простягнену мені біленьку ручку з наманією реними пальчиками.

Розмова перескакувала з однієї теми до другої, на жодній не спиняючись, а тарілки наші тим часом спорожнювались... На зміну їм прийшли тістечка з компотом.

— Маєте в Москві знайомих? — спитала пізніше моя сусідка, хрумаючи тістечко дрібними, як у мишки, зубами.

— Маю! — сказав я.

— Кого?

— Раковича й вас!

— Ну, це небагато! А де ви думаєте спинитися на ночівлю?

— Не знаю.

— Як? Та ж скоро вже й вечір! Пора й про ночівлю подумати! Бо в готелі »25« за добу заплатите.

— Безумовно, пора! — погодивсь я: — А може, ви мені когось порадите? Може, із співробітників хтонебудь прийняв би мене?

— Найдеться чимало таких, що прийняли б вас, але...

— Що «але»?

— Але треба платити мінімально десять карбованців за кожну ніч, а для вас це, мабуть, дорого, — і вона вдруге критичним оком оцінщика оглянула мій костюм, а я ще глибше засунув ступні моїх ніг під стілець.

— Так, ви вгадали!

— О, я маю на людей «око»! Хочете, я вам скажу, хто — ви, ваше сімейне становище, ваші звички...

— Хочу! Кажіть!

— Ви — зразковий сім'янин, дбаєте лише про дружину й дітей, а про себе — ні. У вас... — тут вона запнулась об якийсь поріжок, але, перемігши його, вела далі, весело поблизкуючи блакитними очима: — У вас... семеро дітей, а восьме має народитись!

— Точно! — вигукнув я, сміючись: — Я справді є батьком сімох із половиною дітей, а тому... Чи не допоможете ви мені знайти зовсім дешево ночівлю?

— Гм... Я подумаю, розпитаю і за годину прийду вам сказати про наслідки. Ви в якій кімнаті працюєте?

Я назвав число кімнати, вона кивнула на прощання кучерявою голівкою, і ми розійшлись у різних напрямках.

Для виконання доручених Раковичем функцій мені довелося того ж таки дня увійти в діловий контакт із кількома інженерами. Усі вони були вдягнені в модні в той час коверкотові костюми, і я відчував убогість мого приношеного одягу

особливо гостро, схоплюючи раз-у-раз спрямовані на мене відверто-зневажливі погляди моїх московських колеґ. Я ніколи не надавав особливої ваги одягові людини, вважаючи її внутрішні якості за найціннішу суть. Але в той же час я ніколи не був недбалим щодо одягу і в межах тих жалюгідно-вбогих можливостей, які принесла нам — безпартійним українцям — совєтська влада, одягався досить пристійно. Але »пристійність« — річ умовна: те, що виглядало пристійним в УССР, було непристійно-вбогим у Москві, бо це була справді інша »планета«, з іншими, відмінними від наших вимірниками пристійности щодо одягу й зовнішнього вигляду.

»І нехай дивляться, і нехай усміхаються!« — злісно думав я і в розмові з моїми бездоганно-вдягненими московськими колеґами вище підносив мою голову, чіткіше й певніше карбував усі слова моїх реплік, а добра обізнаність у всіх тонкощах мого фаху чималою мірою допомагала мені зберігати рівновагу внутрішньої гідности. Не знаю, як відбивалося це все на виразі моїх очей і обличчя, але в душі моїй пекучою хвилею наростала глибоко-усвідомлена образа за знедолений народ наш, невід'ємним живим складником якого був я, за мою молоду й талановиту дружину, яка, виконуючи відповідальну й серйозну працю, мусить провадити життя своє у невилазних злиднях, за мого ненародженого ще Андрійчика, що вже мусів терпіти від недохарчованости матері. Не знаю, що ляглося з очей моїх, але я був свідомий нашого народного й мого власного права на відповідне місце під сонцем, і... колеґи мої, нарешті, захопившись суттю обговорюваної технічної теми,

забули про мій одяг і визнали мене за фахівця, з яким можна розмовляти без усмішок зневаги навіть і з височини московського «олімпу».

— Я думаю, що після скінчення робочого дня ви підете сьогодні по магазинах і купите собі новий костюм! — приголомшив мене Ракович у хвилині, коли ніхто не міг чути нашої розмови.

— І не думаю цього робити! — гостро відрубав я: — Мій костюм — не подертий!

— Не подертий, але потертий!

— Я, як вам відомо, не маю вступу до закритих розподільників, то ж і мушу носити один костюм три роки на одну сторону, а три роки на другу сторону, себто перелицьованим...

— Залишмо тему про закриті розподільники! — подразнено обірвав мене Ракович, і його блакитно-сірі очі придбали раптом сталевий відблиск, налявшись холодом по віңця: — Я дав вам можливість опинитись у Москві, — тож раджу придбати собі костюм. І на цьому — крапка.

— Дякую за можливість і за пораду, але костюма я собі не купуватиму.

— Чому? — холодні, як замерзлі озера, очі спинилися на моїх очах і, мабуть, щось там прочитали, бо вмить пом'якшали, зробившись людяними.

— Тому що я, опинившись у Москві, маю купити чотири пари черевиків і стільки ж пар гальощ, трьом жінкам на сукню, одній дитині ціле придане й собі пару сорочок, а крім того масла, сала...

— Шинки, ковбас і таке інше, — закінчив за мене Ракович: — З харчами обережно, бо ревізують при виїзді з Москви.

— Дякую за попередження. Але навіть, якщо я зменшу кількість харчів, то... після купівлі

всіх конечно-потрібних речей для родини, мені...

— На костюм не лишиться! Розумію!

На цьому ми обоє замовкли і більше до теми про мій костюм не поверталися.

Перед самим кінцем робочого дня на порозі моєї кімнати з'явилася гнучка постать жінки з блакитними очима й кучерявою голівкою.

— Де ви пропадали? Я вже двічі заглядала до вашої кімнати, а вас...

— А мене тут не було, бо я мусів бути сьогодні в кількох кімнатах. Вибачте! Але це не від мене залежало.

— Розумію! За хвилинку буде дзвінок. Отож, я вас поведу до нашої прибиральниці Прохорівни, яка погоджується взяти вас до себе на ночівлю з розрахунком по п'ять карбованців за ніч. Тільки в неї бідно... Згода?

— Згода! І подяка вам за турботи! — сказав я, і разом із тремтінням дзвінка ми вийшли з кімнати й пішли вдвох кудись безконечно-довгими, покрученими коридорами, що нагадували лябіринт.

— Ви курите? — спитала мене по дорозі нова знайома, зиркнувши на мене збоку.

— Ні!

— П'єте?

— Теж ні!

— За жінками волочитесь?

— Ні, не волочився ніколи!

— Ну, я ж так і знала! А все ж таки... до МХАТ'у*) ми з вами підемо вдвох... А ось і Прохорівна!

*)Московський Художній Академічний Театр.

Назустріч нам ішла з мітлою в руках худорлява жінка років п'ятидесяти. Її обличчя було жорстоко пооране плугом віспи, а малесенькі ніякі оченята здавалися двома крапельками брудної водички, що назавжди спинилися й не висихали, потрапивши до двох ямок, які серед безлічі інших були найглибшими.

— Оце ваш мешканець, Прохорівно!

— Бачу! Тільки мені всі гроші вперед! — заявила Прохорівна: — Бо вже було мені так, що прожив тиждень один в окулярах, а сам зник, тільки окуляри на спогад лишилися.

— Я не знаю, як довго я житиму в Москві, — відповів я: — То ж домовмося так, — я вам плачу за три дні вперед, а як вони минуть, тоді знову дам за три дні...

— Ну, там далі видно буде! — погодилась Прохорівна і пажерливо схопила п'ятнадцять карбованців: — Дякую! Зразу видно солідного гостя! Я вам і чайку загірю, і на роботу розбуджу, щоб не спізнилися! Будете завжди Прохорівну згадувать!

Опинившись у досить великій і небрудній, але бідно умебльованій кімнаті Прохорівни, я негайно повалився на софку... І не встигли ще замерти кроки моєї господині на сходах, як... всякий зв'язок з її кімнатою і з самою Москвою урвався... Здається, Прохорівна казала, що замикає мене і за пару годин повернеться. Здається, запасний ключ від замкнених вихідних дверей було передбачливо покладено біля мене на столі. Здається, було виключено радіо; здається, в хаті було затишно й тепло... Здається...

Нічого з певністю твердити не можу, бо я, раптом кудись провалившись, почав блукати казковими лябіринтами вічності, якій я не платив боргу минулої ночі, і яка тепер мстивою коханкою владно схопила мене в свої обійми й повела, куди сама знала... А я не пручався, я йшов (чи плив?) слухняний і розмагнечений, безвільний і розімлілий. Я плив якоюсь рівною, як битий шлях, річкою, легко погойдуючись на її іскристо-сталевих хвилях. З подивугідною швидкістю я знаходив давно забуті рухи вправного плавця, то розбиваючи груди річки ударами з силою киданих вперед себе рук, то лягачи на спину і нерухомо вдивляючись у блакитну прозорість небес... Коли раптом... я почув жіночий відчайдушний крик »Рятуйте! і миттю усвідомив, що то кричить моя сіроока. У полі мого зору з'явився маленький самотній острівець із кількома жалюгідними деревцями на нім: це саме з цього острівця й лунав її несамотий крик, це саме на цім, майже голім, каменистім острівці й відбувалося якесь непоправне лихо... Я наддав сили змахам моїх рук, які почали нещадно рубати мерехтливе дзеркало річки, я плив щосили, змагаючись із віддаленням, що відокремлювало мене від моєї сіроокої, але воно (те віддалення) не зменшувалось... Я »плив« на місці, не посуваючись вперед ні на крок, а крики моєї сіроокої з гоном хвилин все слабшали і... завмерли зовсім. Лише вітер шумливий гуляв над рікою, лише гнані тим вітром хвилі, досягаючи острівця, співали лоскитливо-одноманітної пісні: »хлюп-хлюп, хлюп-хлюп«. Тоді, напружуючи рештки сил, я несамотиво крикнув, щоб хоч криком перемогти

кляту віддаль і гомін вітру, і пісню хвиль, і лихо, заподіяне кимось моїй сіроокій...

— Ви і вночі так кричатимете? — почув я сміхотливий жіночий голос у себе над вухом: — Прокиньтесь!

З труднощами розплющивши зціплені дивною нерухомістю очі, я глянув довкола: абсолютно незнайома мені кімната і старий чолов'яга, що сидить за столом і, сласно чавкаючи, їсть баранячий гуляш із картоплею, і ряба підстаркувата жінка, що, усміхаючись, дивиться на мене, і запах баранячого м'яса, що доходить мені аж до шлунку, викликаючи в роті надмір лакомої слинки. »Ну, а як же справа з тим лихом на осамітненому острові?« — питаю я сам себе і знову заплющую очі, щоб хоч таким чином відновити урваний контакт із лябіринтом вічності. Даремні намагання! Даремні всі мої зусилля! Нема вже ні річки, ні її хвиль сталевих, ні того островця, на яким скоїлось лихо... Є лише сласне чавкання ротом, яке я чую виразно поруч, дарма що не бачу того, хто чавкає. Оце — реальність, і я мимохіть до неї повертаюся: іншого виходу нема! Контакт із вічністю безнадійно урвався.

— Ви вибачте мені мій крик! — кажу я, позіхаючи: — Щось страшне мені приверзлося. А вночі я не кричатиму.

— Нічаво, нічаво! — відповідає мені чолов'яга в інтервалах між чавканням: — Падай ім, Аглаюшка, чайку гарячава!

Перспектива напитися гарячого чаю з рештками ковбаси та шинки та ще й скумбрією закусити видалася мені настільки привабливою, що я миттю підвівся й сів на софіці.

Виявилось, що чолов'яга за столом — це дядя Влас — чоловік Аглаї Прохорівни, і що працює він десь на фабриці нічним сторожем... Він акав міцніше від своєї рябенької дружини, був з вигляду худорлявий і хоровитий, а його майже беззубий рот чавканням перемагав усі труднощі жування.

— І часто ви баранячий гуляш їсте? — недбало спитав я його, сідаючи до столу, де вже парував поданий мені чай, і куди я додав пакуночок із моїми чудо-ласоцями.

— Кажінний день! А уж еслі надаєст невмагату, тагда мая Аглаюшка мне свінінку гатовіт.

Я швидко спрямував розмову на рейки їхнього матеріяльного буття, і не минуло й десятиох хвилин, як я вже докладно знав, що дядя Влас за роботу нічним сторожем заробляє 250 карбованців місячно, а після всіх вирахунків 210, а Прохорівна в ролі прибиральниці 150,*) а на руки одержує 120. Отже, разом вони мали лише »330« щомісяця, але костюм дяді Власа виглядав, без порівняння, новішим і кращим, ніж мій, а темnobрунатній вовняній сукні Аглаї Прохорівни могли б позаздрити всі жінки нашої установи, не виключаючи й Серафими.

Після вечері дядя Влас, одягнувшись у теплі валянці, кожух і шапку з навушниками, пішов на нічну зміну, взявши з собою чималий кусень сала з хлібом »для подкреплення«, а Прохорівна, мабуть, щоб зробити на мене враження, повела мене до одягової шафи й почала показува-

---

*) У містах УССР місячна платня прибиральниці дорівнювала 90 карб. Чи не тому, що в Москві ціни були »вищі«?

ти, що вони мають. Виявилось, що дядя Влас має п'ять костюмів, — три приношених, а два — новісіньких, а Прохорівна має більше десятка зимових суконь, з півтузена спідниць та й стільки ж блюзок, джемперів і светерів. Усе це було дбайливо розвішане в просторій шафі й розповсюджувало гострий запах нафталіну.

— Не подумайте, що ми черевиків не маємо, — чванькувато додала моя господиня: — По п'ять пар різного взуття маємо, а я думаю ще дещо в запас докупити. У неділю піду на Кузнецький міст... Хочете, — то йдіть зі мною, я вам покажу найдешевші крамниці. Ви що саме купувати думаєте?..

— Я... в першу чергу білої матерії метрів із двадцять, ну й дещо з приданого для новонародженої дитини. А ще... на три жіночих сукні, пару сорочок для себе та чотири пари взуття з гальошами.

— О, то це все ми з вами по плянових цінах придбаємо! Я вам допоможу... А ви, як це раз до Москви приїдете, то щоб знов у мене спинилися! Чуєте?

— З охотою! — відповів я: — А чи часто у вас відряджені ночують?

— Ні! Дуже рідко! Комуністи шукають собі кращих умов для ночівлі, а наш брат-безпартійний рідко серед відряджених трапляється. Ви ж безпартійний, — правда? Тому й без претенсій... Я тільки глянула на вас, — одразу розкусила...

Щоб ухилитися від цієї небезпечної теми, я почав хвалити добре відгодованого рудого kota, що давно вже лацився біля моїх ніг і нагадував мені про Мурзу й Вовчика, Іваниху й сіро-

оку дружину мою. Що роблять вони саме тепер у маленькім самотнім будиночку?

Шукаючи відповіді на це питання, я миттю уявив собі манесенький острівець із жалюгідними деревцями на нім і крик про порятунок: її крик!

— Прохорівно! — сказав я: — Влаштуйте мені можливість негайно ж таки сісти за стіл і написати листа!

— Моментально! — послужливо відповіла вона, і справді не минуло й хвилини, як пів стола було в моїм розпорядженні, і я... потонув у рядках, що, перемагаючи віддаль, еднали мене з моєю сіроокою...

— А де у вас поштова скринька? — спитав я, коли остання крапка підсумувала, нарешті, мою тугу...

— Тут... близько, — на розі. Дайте я занесу!

— Ні, дякую! Я занесу сам.

— Не вірите Прохорівні? — малесенькі оченята, що нагадували краплини брудної водички в найглибших ямках поораного віспою обличчя моєї господині, вмить заіскрились, безкольорові брови піднеслися вгору, а ніс загострився.

— Боронь, Боже! Які ж підстави я мав би вам не вірити? Просто я звик дихати повітрям перед сном, — отож, і зараз думаю з'єднати приемне з корисним.

— А, ну звичайно, — робіть, як вам бажано! Ось вам ключ від помешкання. Та тільки глядіть, щоб ви сюди »барішні« не привели, бо... вижену! Як хочете в нас ночувать, то... »без глупастей«!

Вона не пояснювала, кого саме вона вижене, — »барішню«, мене чи нас обох, а я не питав.

Опинившись на вулиці, я з цікавістю оглянув »палац«, у якому мені судилося мешкати не менше тижня: це була »будівля«, що трималася купи лише »на чеснім слові«, і вік її дорівнював цілому вікові принайменше, і тулилася вона біля такої ж древньої сестри своєї, а в сумі з нею творила суцільний будівельний анахронізм, що в свій час був заселений сучасниками Миколи I й Пушкіна, а тепер тримав у своїх порохнявих обіймах пролетарський елемент »пролетарської« Москви. А два кроки за рогом, де поштова скринька пажерливо проковтнула мого листа, — струнко випнувшись угору, тіснилися один біля одного найновішого типу будинки з залізо-бетону й скла, ішла трамвайна лінія, мчали авта, снував метушливий народ... Тридцяті роки минулого сторіччя чемно подавали тут руку тридцятим рокам цього сторіччя. Яка безодня давнини! Яка історична панорама ховалася за порохнявими стінами »палацу«, під гостинним дахом якого і я знайшов собі сьогодні притулок! Скільки сотень колишніх мешканців цього »палацу« лежать уже в землі!?! Таємничими лябіринтами вічності чи не прийдуть вони, бува, до мене цієї ночі? Чи не питають, — хто ти, звідки і яким правом у нашій оселі ночуєш?

— Гм... — думав я вголос, ідучи вгору скрипучими, тремтливими сходами: — Якщо в цім домі є »домовик«, то він багато цікавого міг би мені розказати!

І згадалися мені наші казки народні про домовиків, лісовиків і русалок у виконанні діда Панаса, що беріг колись баштани в моім ріднім селі, і згадалось дитинство, тепла долоня матері, що пестить мою голову, і вродлива молоді-

ця Марфа, що пече паляниці мені на дорогу... Марфа, що з гоном років стала Йванихою і була тепер єдиним зв'язковим між мною-сьогоднішнім і мною-гімназистом... Мила Йваниха з білою, як молоко, голівкою, з великими карими очима й борознами рівчачків на обличчі, на дні яких ховалося все пережите, — Йваниха, якій я доручив тепер охороняти двох моїх найдорожчих!

Я заснув з думкою про те, якої матерії на сукню я куплю для Йванихи, якої для »трьох яблукочок«, а якої для моєї сіроокої, і жоден домовак не заваджав мені спати, бо... я не боявся аршту. Якщо мене арештують, то не сьогодні й не тут: маленький клаптик життя в перспективі без отрути страхом здавався мені привабливим.

У саме вухо моє потоком слів вливався рев могутнього басу, і я, рвучко підскачавши, сів на софці.

Шірака страна мая радна-а-я,

Многа в ней палей, лесов і рек...

Я другої такої страни не зна-а-ю,

Їде так вольна дишет челавек...

— Злякалися? — співчутливо звернулася до мене Прохорівна: — А я й забула вас попередити, що над самою головою у вас — гучномовець, який будить мене щоранку чверть на сьому. А вам же не треба так рано, — ви могли б іще годинку поспати! Вибачте! Завтра цього не буде: я виключу радіо звечора.

Вона, здається, злякалася більше, ніж я: перспектива втратити мене, як платного ночувальника, їй не усміхалася...

— Засніть! Засніть! Ось я вже й виключила! Це, знаєте, щодня цією піснею життя в Москві починається...

Я полежав іще з півгодини з заплющеними очима, але мені вже не спалось... Життя Москви, увійшовши в атмосферу мого сну, розрізало його тією промовистою піснею. Я підвівся, вдягнувся і, перекинувши рушника через плече, пішов умиватися до ванної кімнати, яку я зауважив у кінці довгого коридору ще вчора ввечері.

Двері стояли напіввідчинені, і тому я зайшов, не стукаючи.

— Заходьте, заходьте! — гостинно кликав мене якийсь жіночий голос зсередини: — Я вже готова!

Переді мною стояла досить повна жінка середніх літ зовсім гола до пояса і, флегматично витираючи собі вуха й поза вухами, тараторила далі щось про те, що вона — моя сусідка, і що умивальник уже на мене чекає, і нехай я поспішу ним користуватись, бо ось-ось прийде ще хтось, і тоді...

— Тут, знаєте, шість родин на один умивальник! Тож, не ловіть гав! Ну, що ж ви стали, як Йосип Прекрасний? Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Та ви, здається мені, й справді засоромлені!?

Вона зайшлася веселим, непідроблено-щирим сміхом, а я задки потупцював до дверей, що вели до коридору, і за хвилину був уже в кімнаті Прохорівни.

— Що ж ви невмитий вернулись? — зирнула на мене моя господиня, замітаючи хату: — У нас у Москві невмитих не люблять!

— Та там стоїть якась ненормальна — гола до пояса і... не збирається піти геть... Я краще почекаю тут.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — зайшлася Прохорівна дрібненьким, пискливим сміхом і з вінником у правій руці прожогом помчала в коридор: — Аксіньюшка! Чи знаєш ти, що мій мешканець тебе за божевільну прийняв через те, що ти без...

Стоячи нерухомо посеред хати з рушником через плече, я чув, як на таке сенсаційне повідомлення Аглаюшки з усіх кімнат до коридору повискакували жінки й дівчата; я чув, як загонисто вони реготали, слухаючи, що оповідала Аксіньюшка про »Йосипа Прекрасного«, який засоромлено втік, побачивши її красу... Я чув тріскотливо-строкатий жіночий галас, якому (так здавалося мені) кінця не буде, і на тлі якого слово »провінціал« гаптувало виразний рисунок вибачливої до мене зневаги: специфічно-жіночої, специфічно-московської...

— Що це все значить? — спитав я мою господиню, коли вона, нарешті, повернулася до хати заплакана й утомлена сміхом.

— Це значить, що ви — провінціал, і що через вас ми всі сьогодні на роботу спізнимось. Швиденько біжіть умиватись, бо онде вже й чайок ваш булькає, і годинник на місці не стоїть! Раз-два!

Мені пощастило пробігти майже порожнім уже коридором і захопити умивальник після старої бабусі, що обмежилась промиванням своїх підсліпуватих очей і зникла, відступивши мені місце.

— Москва — столиця ССРСР! — приголомшила мене »новиною« Прохорівна, накриваючи на

стіл і повчальним тоном інформуючи мене про те, що пора б, нарешті, і «провінціям» засвоїти московські погляди на пристійність.

Я слухав її зі справді щирою цікавістю, і чай з вудженою скумбрією якнайкраще смакував мені.

Гнучка блакитноока жінка завжди знаходила мене очима в їдальні під час обіду і завжди сідала поруч. Вона вперто настоювала, щоб я називав її Поліною, без жодних до цього чудового імени додатків, але я не називав її ніяк. Мене в той час не на жарт почала непокоїти відсутність будь-якої вісточки від моєї сіроокої, і, можливо, саме тому дотичність із будь-якою іншою молодого жінкою здавалася мені злочинством супроти мого, — супроти нашого з Марусею щастя.

— Що ви робите вечорами? — спитала мене Поліна десь на четвертий день нашого знайомства.

— Сплю! — відповів я, і це була правда, бо, живучи в Прохорівни, я уявив себе (можливо, безпідставно) поза межами очікуваної візити енкаведистів і залюбки лягав спати в десятій годині вечора: лягав і справді спав так солодко й міцно, як колись юнаком.

— Ну, добре! Вчора й позавчора ви мали досить часу, щоб виспатись. Спіть іще й сьогодні! Але завтра ми з вами йдемо до МХАТ-у на п'єсу Горького «Врагі»...

— Гм... — невиразно буркнув я, віддаючи всю мою увагу свинячій котлеті з горошком.

— Що «гм»? Та я вже й квитки купила! Ходіте! Вам нічого не коштуватиме, бо я плачу.

— Оце вже мені зовсім не подобається! Я не звик ходити до театру на дамський рахунок.

— Бо ви — провінціял! А в Москві й в Одесі це в моді. Але, як у цьому причина вашої нехоті, то... платить ви за себе, а я за себе. Тільки ходіть! — її блакитні очі вперто шукали зустрічі з моїми.

Саме в цю мить я управився з чималою сви-
нячою котлетою і, відсунувши тарілку набік,
зустрів, нарешті, цілу повільно спрямованих до
мене жіночих принад: і надто велике декольте,
і гарні наманікюрені пальчики, і кучеряву, як
у баранчика, стрижену голівку, і бездоганні
шнурочки дбайливо підведених бровенят, і ці-
ле море кохання в глибинах блакитних очей...

— Навіщо я вам здався? — твердо спитав я: —
За три дні мене тут не буде, — це раз. У ме-
не молода дружина, з якою ми живемо якнай-
краще, — це два. Отже, якщо ви шукаєте чо-
ловіка, то я... пас!

— Ви вгадали! Я — дружина — «ворога на-
роду», і я справді шукаю собі чоловіка, а ви
мені дуже сподобалися з першого ж погляду.

— А чому не дбаєте про врятування вашого
чоловіка? — спитав я: — У вас тут у Москві
до «бога» ближче!

— Нема вже про кого дбати! Він уже роз-
стріляний!

— Давно?

— Три місяці тому...

— І ви вже?

— Так, так! І я «вже»! — з викликом вигук-
нула вона: — Живий про живе думає! Вам це
не подобається? Ви це засуджуєте? Я принай-
мні не зрікалася його публічно, як це зробили

сотні інших жінок, щоб лише втриматися на роботі...

— А вас було звільнено?

— Так! П'ять місяців без роботи була, — нікуди не приймали!

— А тепер яким чином ви знову працюєте?

— Ні, ви таки справжній провінціял! — по-дразнено відгукнулась Поліна і вже без тіні жодного кокетства додала: — Ви неначе з іншої планети звалились! Та ж відбувся січневий Пленум ЦК ВКП(б), який засудив практику масового звільнення дружин та родичів «ворогів народу». Ну, і вже, десь із другої половини лютого починаючи, по всіх установах, фабриках і заводах Москви йде акція відновлення на попередніх посадах тих, кого звільнено лише «за зв'язок із ворогами народу». Невже ви цього не знали?

— Я читав про січневий пленум, але його постанови ще не...

— Ще не перетворилися в життя у вас, бо ви — провінція. У вас усе те, що робиться в Москві, відгукується дещо пізніше. Як приїдете, то порадьте знайомим дружинам арештованих, щоб негайно подавали заяви про відновлення їх на попередніх посадах. І побачите, що їх приймуть назад! Попередню практику вже засуджено, а тих, які надто ретельно звільнювали з роботи всіх родичів репресованих, названо тепер «перестраховщиками» і покликано за це до відповідальності.

— Дякую за новини! — сказав я, підвівшись: — А чи не знаєте ви, бува, адреси ГУЛАГ-у?*)

---

*) ГУЛАГ — по-російськи «Главнос управління лагерей НКВД», яке містилося в Москві.

Я хотів би дізнатися адресу одного засланого...

— Родича?

— Ні! Співробітника!

— Не дадуть! Треба подати, якою ріднею ви арештованому доводиться, а про знайомих жодної довідки вам не дадуть. Це — точно!

— Я вам вірю! Але все ж таки дайте мені адресу ГУЛАГ-у!

— З охотою! — і вона докладно продиктувала мені адресу, ще й пояснила, яким трамваем туди їхати.

Заливчасто дзеленькотів дзвінок — ретельний вартовий советської трудової дисципліни, і ми з Поліною розійшлися в протилежних напрямках, нічого одне одному більше не сказавши: розійшлись, як зустрічні кораблі в океані, щоб більше ніколи не бачитись...

Вийжджаючи до Москви, я постановив неодмінно подивитися на мумію Леніна, — цього організатора обману мільйонових мас трудящого люду. Для цього я мусів дочекатися неділі, як вільного від праці дня, коли вступ до мавзолею відкрито для всіх. Я чув, що кожної неділі збирається на Червонім Майдані чимала черга з тих, що бажають подивитися на «мощі» першого советського «святого», але мене запевняли, що перейматися довжиною тієї черги не слід, бо, оскільки біля гробниці спинятися не дозволено, — черга тече дуже швидко невпинним струмочком під наглядом кремлівської варті і, зробивши коло біля мертвого Леніна, виливається іншими дверима з мавзолея на майдан. Усе це разом узяте, як запевняла мене Прохорівна, мало забрати не більше, як півтори години мого

недільного часу. І я, приїхавши до Москви у вівторок зранку, терпеливо чекав неділі.

А покищо... відпросившись на годинку в Раковича, я збігав до ГУЛАГ-у, де побачив черги переважно з «провінціалів», які, здебільшого, спеціально за тим до Москви приїхали, щоб дізнатися про місце перебування своїх ув'язнених родичів — «ворогів народу»... На цих «провінціалах» лежало тавро туги за рідними й страху за себе, тавро мізерії, недохарчованості й довготривалих злиднів. Цих нещасливих не затримували довго: мабуть, був згори такий наказ. А навіщо затримувати в Москві вбого вдягнених, виснажених і громом прибитих людей? Вони ж бо сумними рухливими плямами розповзаються по всій Москві, і... для ока спостережливого чужинця можуть бути помітними. Це — зайве! А тому: хай одержують довідки і їдуть мерщій назад — до тієї «провінції», з якої приїхали!

Став і я в чергу для «прієзжіх», але... з віконтця мене почали розпитувати, які родинні зв'язки еднають мене з ув'язненою Іриною Сосновик, а коли дізналися, що то лише моя знайома...

— Для każдава любапитнава ми сведеній о врагах народа не даюм! Следующій!

Так скінчилась нічим моя спроба дізнатися про місце перебування Орисі. Виходить, отже, що Поліна мала рацію, і про Заваду я вже не питаю: про нього в цій установі могла одержати інформацію лише його дружина, і більше абсолютно ніхто! А доля самотніх була справді трагічна: вони, потрапивши за ґрати НКВД, зникали безслідно! Бідна, бідна Орися! Де вона тепер? Як виглядає? Що робить? Я рішив,

повернувшись додому, просити приятеля-адвоката, щоб той якось роздобув її адресу. А як матимемо адресу, то будемо посилати їй гроші, пакунки й листи. Але ж коли це буде?!? При глибших думках про Орісю мені здавалося, що Брух давить мене за горло своїми білими довгими, як у музики, пальцями. Брух — дракон, Брух — система! Брух — сліпий кут безнадії!

— Ну, як там? Виконали ваші доручення? — весело спитав мене Ракович, коли я, повернувшись, сів за стіл.

— Так, — виконав! Дякую!

Щодня після праці я ходив вулицями Москви, скуповуючи потрібні речі. Я дивувався з кількості взуттєвих крамниць та з навали взуття в кожній зокрема, і саме це багатство вибору спричиняло мені не абиякі труднощі: очі мої, що звикли жадібно хапати те, що «дають», розгублено перебігали з полиці на полицю, шукаючи, на чому б їм спинитися. А коли я після довгих вагань став, нарешті, щасливим власником чотирьох пар черевиків, то в морі гальош мені вже не трудно було знайти такі, які на ті черевики найкраще вдягнулися...

Я був приголомшений навалою мануфактури, і це нагадало мені дитинство, коли я, бувало, ходив із мамою по магазинах нашого провінційного міста, вибираючи матерію собі на сорочки: утомлений моїми забаганками продавець, бувало, цілу гору тих матерій навалить, а я — гімназист третьої класи вибираю, роздумую, капризую, бо й та мені не до вподоби, і ця не зовсім до смаку... Так було по всіх «провінціях» за «проклятого» царя, і так є лише в Москві-матушці за «великого» Сталіна...

Не зважаючи на всю різнобарвність жіночих матерій, я вибрав без особливих труднощів і сказав собі відрізати два куски по п'ять метрів у кожному: це було для »трьох яблучок« та Йванихи щось темне, але по-старечому веселеньке...

Усе куплене я щовечора дбайливо приносив до мого помешкання в Прохорівни і ще дбайливіше ховав до валізок. А після цього, повечерявши вудженою рибою або полтавською ковбасою, лягав спати в десятій і справді спав...

Прохорівна, її чоловік і всі сусідки, не виключаючи й Аксіньюшки, раз-у-раз дивувалися на мій »образ жізні«, але мені до них було байдужісінько.

І так минали дні... Купівлю харчів я свідомо відкладав на самий останній день, щоб привезти їх додому, по-можливості, свіжими. Але справді великі труднощі я мав із вибором відповідної матерії на сукню для моєї сіроокої. Я обходив десятки мануфактурних крамниць і остаточно розгубився, не наслідуючись спинити мій вибір на будь-якій одній матерії. Я ж бо хотів догодити! Я хотів викликати усмішку на милім, утомленім личку. Я мріяв побачити мою сірооку в новій сукні, що пасуватиме їй якнайкраще... У цих мріях я раптом спіткнувся об поріжок її вагітності: вона, напевно, не шитиме сукні тепер... Ну, що ж, — хай пошие тоді, коли вже Андрійчик буде не зіркою над нашим будиночком, а маленькою людиною з вушками, носиком, оченятами й пухнастим, як у мами, волоссячком!

Гм... Якого ж кольору і якої якості має бути та сукня, яку вона пошие собі після появи на світ Андрійчика? Гм... Це буде вже осінь,

коли в садку »трьох яблучок« стоятимуть рясні, готові для обскубування ябуньки... Отже, я куплю їй найкращої вовняної матерії! Рішено! Я знав, нарешті, чого я шукаю, і... одного щасливого вечора я знайшов сіру з чорно-вишневици цяточками матерію, яка, здавалося мені, задовольнить Марусин смак і пасуватиме їй якнайкраще: сіре тло житиме в згоді з її очима, а милі чорно-вишневі цяточки додаватимуть блиску тому оксамитові, що ховався в глибинах її очей, а все разом узяте буде не надто ясне і не надто темне, а якраз те, що треба. Матерія виявилася чистою вовною і, розуміється, була не з дешевих, але я без вагання сказав собі відрізати чотири метри і, оплативши їх, повертався до Прохорівни, раз-у-раз усміхаючись, як той юнак, що вперше в своїм житті купив для коханої дівчини коштовний подарунок.

Того вечора я заклопотано підраховував мою готівку: після оплати »готелю«, в якому я мешкав, на купівлю харчів залишилося мало.

— Багато подарунків везете? — спитав мене Ракович наступного дня.

— Ні! Небагато! Бо грошей не вистачає!

— Ну, то я вам позичу сотку! Хочете?

— Будь ласка! — радісно відгукнувся я.

І він мовчки поклав переді мною сотку, а я подякував йому очима. Якийсь внутрішній голос нашіптував мені, що Ракович мною задоволений: його доручення я виконав швидше, ніж він сподівався, і він був приємно заскочений...

— Як приїду, проголошу вас стаханівцем! — усміхаючись, сказав він мені в суботу зранку:

— Сьогодні ввечері ви вже можете їхати додому, бо ваше завдання виконане!

Розуміється, після закінчення робочого дня я помчав скуповувати харчі: хлібне українське сало, українська, полтавська та київська ковбаси з часником і без нього, шинка, масло, вуджена риба різних сортів та інші, хоч і продуковані в советській Україні, але невидані там ласощі, — усе це чималою мірою відтягало мені обидві руки, але я, підрахувавши, що в мене залишається ще рівно 70 карбованців, помчав іще й за українськими сорочками. Ними я вирішив винагородити сам себе за всі труди й старання для моїх близьких. І я справді купив собі дві вишиваних в українським стилі сорочки, які в той час були у великій моді по всьому СРСР, і які в крамницях УРСР коштували не менше 60 карбованців за штуку, а в Москві лише 35!

Спітнілий і втомлений я, ввалившись у кімнату Прохорівни, одразу ж почав пакуватись... Навіть і не вечеряв.

— Як?!? Ви вже їдете? — зі щирим жалем спитала вона: — А на мертвого Леніна коли ж подивитесь?

— Так! Їду! Мое відрядження скінчилось.

— То не має значення, що воно скінчилось! Лишайтеся іще на одну ніч, завтра на Леніна подивитесь і тоді вже поїдете. Адже вам на роботу тільки в понеділок! Лишайтеся! Я з вас за цю останню ніч лише трояка візьму!

— Дякую! Але... мушу їхати сьогодні нічним експресом, бо за п'ять днів я жодного листа від дружини не одержав, і це мене турбує.

— А, ну тоді я мовчу! Що ви зразковий чоловік своєї дружини, — я відразу зауважила!

Несподівано для себе я сказав Прохорівні правду: за час перебування в Москві я написав Марусі два листи й листівку, а від неї не одер-

жав нічого, і неспокій за неї, оселившись у моїй душі, з гоном часу зростав. Чому не пише? Це питання роз'їдало мене зсередини, неначе той червяк яблуко. Мумія організатора велетенського своїми масштабами обману непомітно пересунулась у холодильник забуття, і... у восьмій годині вечора я, озброєний двома валізами, вже стояв у черзі на експрес... Біля мене опинився старенький чолов'яга в подвійних окулярах і майже без речей: його, як виявилось з розмови, в Москві обікрали... Я поспівчував і пообіцяв погостити його смачною вечерею, якщо він нестиме мою меншу валізку. Він мотнув головою на знак згоди, і... ми щасливо обминули живий коридор енкаведистів перед виходом на п'лятформу, де вже стояв наш експрес. Якась жінка, плачучи, запевняла, що в кошиках її нема ні масла, ні сала; якась дівчина скидала чималого рюкзака зі сніни, бо того вимагала контроля, що затримувала з живого потоку пасажирів лише «підозрілих». Пара хвилин «легкого» ходу з валізою, що відривала мені руку своїм тягарем, і... Курський вокзал Москви лишився ззаду... Я зідхнув з полегшенням, як переможець.

Намотуючи нескінченне прядиво кілометрів на свої невтомні колеса, потяг м'яко котився на південь. Прощай, Москва!

Дві українських сорочки, чотири пари черевиків з гальошами, три куски матерії на сукні для моїх милих дам, шинка, сало, масло, вуджена та кілька сортів українських ковбасних виробів, — усе це лежало недоторкане в моїх валізах, які я, на всякий випадок, поспішив заховати під лавку. Щасливо усміхаючись,

я виймав з портфеля білий хліб, вуджену рибу та тістечка.

— Сідайте! Закусимо! — звернувся я до симпатичного дідугана, який так несподівано врятував мене з кліщів контролю.

Ритмічний, одноманітно-наспівуваний колесами мотив невідступно супроводжував нас, як звукова тінь.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Час розплати настав

— Ну, Марусе-серденько, — усе те, що лежить перед тобою на столі, — і я врочисто показав рукою на купу щойно привезених ласощів, чотири пари черевиків з гальошами та два куски матерії на сукні для наших стареньких: — це тільки прелюдія до того, що ще ховається на споді цієї ось валізки! А що там ховається, — я тобі ні за що в світі не скажу, аж поки ти мене не поцілуєш і не скажеш, чому не писала.

— Та... за цих п'ять днів новин не було жодних, то я й не писала...

— Гм... Хай буде тобі відомо, що для мене найменша дрібничка про двох моїх найдорожчих є вже новиною. Я такий спраглий, — якби ти тільки знала! Я почував себе таким ізольовано-самотнім серед тих самовдоволено акаючих московців! Марусе!

— Що?

— Ти неначебно уникаєш дивитися мені в очі? Ну, глянь же на мене так, як колись дивилась! Якщо... якщо вже поцілувати не хочеш!

Вона поцілувала мене в чоло тихим, глибоким і тривалим поцілунком, що вложив мені в душу передсмертний жах. Щоб якось розважити її й себе, я поспішив вийняти дещо з того, що ще не мало чести з'явитися перед її ясні очі...

— Українські вишивані сорочки!?!

— Так! — з тріумфом підтвердив я: — Аж дві! Скільки б ти заплатила за них тут?

— Гм... Не менше, як 120!

— Ну, а я заплатив у Москві за обидві 70!

— За це, що подбав, хоч трохи, і про себе, ти — молодець!

Підбадьорений цим компліментом, я знову занурився з таємничим виглядом у глибінь валізки.

— А це, Марусенько, 25 метрів білої матерії для Андрійчика!

— Для... Андрійчика?!? — дуже повільно перепитала вона, і вираз широко-розплючених очей був порожній, — так неначебто їй коштувало неймовірних зусиль пригадати собі, хто ж то такий »Андрійчик«... .

Завалений здобутками мого відрядження стіл стояв межи нами, і я, простягаючи їй біле полотно, був певен, що вона його візьме, помацає, подивиться, але... непідтримані її рукою 25 метрів полотна, розмотлошившись, білосніжним саваном укрили гірку моїх здобутків: так укриває інколи сніговія свіжу, щойно вивершену могилу...

Маруся стояла нерухомо зі спущеними вздовж тіла руками, з обличчям кольору воску й порожніми, холодними очима. Тікаючи від тих очей, я знову занурився в таємниче дно не зовсім іще спорожненої валізки: там бо ховався мій найцінніший аутут — сіра вовняна матерія з чорно-вишневими цяточками, розсипаними, неначе весняні квіти в траві.

Порожні, холодні очі, спинившись, вдивлялися, сприймали і, здається, з гоном секунд теплішали:

— Гарна! Дуже гарна! Це... мені?

— Ну, розуміється ж, — тобі! — і я, обійшовши стіл довкола, рвучко приложив матерію біля Марусиного личка: — Ну, візьми ж у руки! Та глянь у дзеркало, чи до лица тобі!

Але вона не глянула в дзеркало, навіть і в руки не взяла...

— А що ти, Павлику, купив для дружини Завади?

— Я?!? Для дружини Завади? Гм... Та ж про це й мови не було, коли я виїжджав! Але... якщо ти тут надумала, що і їй слід щось подарувати, то чому мені про це не написала? А ще кажеш, що не було про що писати! Ось ти й піймалась!

— Так! Це я завинила, що ти для дружини Завади нічого не купив. І тому саме я мушу цей недогляд направити!

— Але ж як?!?

— Якщо ти дозволиш, то я подарую їй цю сіру матерію з чорно-вишневими... Куди ж ти, Павлику? Чекай!

У мене отерпли пальці рук і ніг, і мені здавалося, що ось-ось отерпну я весь — з головою, розумом і серцем... Мовчки й дуже повільно, відчуваючи нестерпний тягар власного тіла, я вийшов до кухні, а звідтам у садок, де вже чорніли, звільняючись від снігу, грядки, де яблуньки та грушки вже простягали назустріч березневому сонечкові своє спрагле за його пестощами гілля, де вже по-весняному цвірінькали горобці...

Ми снідали мовчки, і ні шинка, ні ковбаса українська, ні масло вершкове, ні тістечка з кремом неспроможні були заповнити прогалини, над якою панувала мовчанка, насичена змістом неказаних іще слів.

Коли Маруся мила посуд, я бігав по кухні з кутка в куток, шукаючи стежки до її душі.

— Що сталося, Марусе?

— Нічого особливого! Просто я не виспалась. А ось, якщо хочеш зробити мені приємність, то давай скличемо сьогодні гостей! Це дуже добре, що ти в неділю дома!

— Гостей?!? На сьогодні? Я почуваю себе вичерпаним з дороги, ти не виспалась. І виходить, що нам бракує... гостей!

— Так! Сьогодні нам бракує гостей! Це ти дуже точно висловився, і я хочу, щоб, відпочивши, ти привіз сюди тітку з лікарні... Її пустять на пару годин, я вже говорила про це з головним лікарем.

— Ну, »три яблучка« — це ще не гості! — з полегшенням зідхнув я: — А ще кого ти хочеш бачити?

— А ще Йваниху та дружину Завади... А ще хотіла б Заваду й Орисю, але вони будуть присутні душею! На восьму годину вечора тітка, Іваниха та дружина Завади мають бути тут і душею, і тілом!

Суха імперативність останнього, в наказовій формі зформульованого речення боляче діткнула мене, але я себе стримав...

— Ну, і що ж далі?

— Що буде далі, — ти побачиш! А покищо (вона глянула на годинника) ти маєш досить часу, щоб відпочити, бо тепер лише дванадцята, а ти поїдеш за цими милими жінками в шостій.

— Що це все значить, Марусе? — крикнув я, сам не пізнаючи власного голосу і зазираючи в холодні, погаслі очі, в яких, крім рішучості, не було нічого: — Якщо сталася якась біда неправна, то найперше я мав би про неї знати!

— Тихо, Павлику! Не кричи й не нервуйся! Іди відпочинь трошки! А я тим часом смачну вечерю приготую. Московські ласощі дуже до речі приїхали саме сьогодні! — і вона зробила все від неї залежне, щоб видавити з себе усмішку: розсунула уста й показала мені перлинки зубів, але в очах її не було й натяку на іскринку сміху; вони були холодні й мертві, як глибоко-промерзлі озера.

— Марусе! — розпачливо зойкнув я: — По приїзді до Москви мені приснився сон... Неначебто, пливу я довгою і рівною, як битий шлях, річкою і раптом чую жіночий відчайдушний крик »Рятуйте!« Це був твій крик, Марусе! І лунав він з осамітненого, жалюгідного острівця...

Я бачив, як на незламно-твердій поверхні глибоко-промерзлих очей заіскрилася вологість.

— Ну, і що ж ти зробив?

— Я плив до тебе щосили, але...

— Що »але«?

— Але віддаль між нами не зменшувалась, бо я »плив« на місці...

— А я?

— Ти? Крики твої з гоном хвилин слабшали і, зрештою, завмерли зовсім...

— Тобі справді приснився такий сон?!?

— Так! А з тобою справді щось жахливе сталося? Кажі! — усю мою волю я вложив у цей окличник.

Я бачив, як льодова твердість очей-озер мит-

тю кудись зникла: її, неначебто, й не було ніколи! Натомість бурхливим потоком вибухнула повінь сліз... Але яких сліз! Нестримних і свавільних, як сама стихія: вони трясли Марусиним невеличким тілом, як буря деревцем, вони спотворювали її закам'яніло-холодне личко гримасою довго стримуваного болю, що виривався назовні ще й стогоном-криком...

Я забрав з її рук рушника, яким вона збиралася витирати вже помитий посуд, я взяв її — маленьку на руки, поніс і поклав на софку в нашій кращій кімнаті... Я тихесенько пестив пухнасте русяве волоссячко і не питав нічого... Зовсім, зовсім нічого! Я чекав, що вона щось скаже сама... Я чекав, що разом зі стогоном ось-ось вирветься сполоханою пташкою якесь слово... Але слів не було... Були лише розширені глибини повинню аж через вінця залляти очей-озер і спазматичне ковтання сліз, і конвульсійні стискання моєї великої руки її гарячими рученятами. І була мука очікування тих, неказаних іще слів, що передсмертною тугою насичували те повітря, яким я дихав...

— Ти заснула, моя сіроока! — шепнув я їй на вушко, коли пару годин пізніше вона розплющила очі...

— Я?!? Можливо...

— Так сплять, наплакавшись, немовлята...

— А ти, Павлику, ще й досі не відпочивав з дороги? А все через мою нетактовність!

— Ні! Я трохи подрімав у фотелі, але це не був сон... Це було мереживо, крізь рясні дірочки якого я чув твоє дихання і... чекав...

— Ти чекав? О, я добре знаю, чого саме ти чекав і чекаєш... Але благаю тебе, не вимагай

від мене негайного звіту про те, що сталося! Ти знатимеш усе, — лише трошки пізніше! Добре? І прости мені мою нечемну поведінку супроти тебе! Я... нездібна тепер тішитися шинкою, ковбасою і сукнею...

— Розумію! І не гніваюсь! Скажи мені, що тебе могло б розважити хоч трохи?

— Гості. Іваниха, дружина Завади й «три яблучка»!

Змагаючись за свої, з кожним днем дошкульніше порушені права, зима влаштувала нам завірюху: надвечір вітер-буян зігнав цілі сонмища сірих пухнастих хмар, які віддавали своє просякнуте космічною вологістю ество землі у вигляді непроглядно-густого снігу, що падав хлюпцями, сліпив очі, білою пеленою вкривав одяг, затікав за комір і плакав, ледь-ледь досягнувши людей, будинків і вулиць. А в нашій кращій кімнаті було затишно й тепло, бо гоготіла піч, як колись, коли в цій же кімнаті ми приймали Федора Івановича. Як і колись, солодко дрімав вусатий Мурза, згорнувшись калачиком на килимі, напроти печі. Як і колись, тут стояв Марусин улюблений фотель, але в затишній глибині його відпочивала на цей раз не Маруся, а її тітка «три яблучка». Верхне-печене виявляло всі ознаки внутрішнього неспокою: воно то морщилось, раптом збільшуючи густоту й глибину рівчачків, то знову розгладжувалось, і тоді коротке, стримане зідхання раз-у-раз вихоплювалося назовні. Два нижніх яблучка були вдягнені в одну зі своїх найкращих оболонки і виглядали досить таки врочисто.

Мабуть, несподіваність запросин (та ще й у таку погоду!) і виключна пишність щойно від-

бутої вечері не на жарт дивували спостережливу дружину Завади, бо вона, сівши в кутку, раз-у-раз поглядала на мене з мовчазним запитанням у своїх променистих прозоро-карих і, як завжди, промовистих очах. На ній була чорна, дуже пристійна, але вже немодна сукня, що підкреслювала внутрішню красу цієї зовні негарної п'ятидесятирічної жінки. Дивлячись на неї, я мав переконання, що вона могла б багато цікавого сказати нам усім, якби заговорила. Але вона мовчала, як мовчали й інші, чогось очікуючи...

Пізніше всіх з'явилася Йваниха, бо вона допомагала Марусі прибирати зі стола та мити посуд. Вона сіла на самому крайчику стільця при самих дверях, і вигляд її обличчя й великих карих очей був упевнений і врочисто-суворий водночас. Я б присягнув, що Йваниха знає, для чого Маруся нас усіх у таку погоду до купи скликала: знає, але нічим свого знання не виявляє. Вроджена тактовність була властива Йванисі, як і багатьом українцям, що корінням своїм невідривно зрослися з селом і з землею.

Ось уже хвилин п'ять ми всі четверо сидимо зовсім мовчки, бо всі теми чомусь здаються недоречними, штучними й зайвими...

Порожнечу мовчанки я мовчки заповнюю підкиданням вугілля в піч, яка, ковтаючи його, тріскотить невгамовно, неначе дражниться.

— Де ж Марія Степанівна? — питає, нарешті, дружина Завади.

— Вони зараз вийдуть! — тоном про все поінформованої господині поважно відповідає Йваниха: — Ось тільки переодягнуться.

»І звідки Йваниха знає, що Маруся переодягається?« — заздрісно подумав я, але не встиг

я відповісти собі на це запитання, як на порозі з'явилася Маруся вся в чорному і навіть без білого комірця довкола шиї, і навіть без нитки перлів на шиї. Єдиною прикрасою було сльиво пухнастого волосся довкола зліпленого з воску личка, а насичені холодною рішучістю очі, неначебно, ховали в глибинах своїх якусь ледь-помітну іскорку задоволення. В її правій руці була маленька книжечка, яку вона поклала на столика і, поклонившись усім нам, не сідаючи, заговорила схвильовано:

— Мої дорогі! Десятки разів деклямувала я зі сцени зовсім не те, що мені хотілося б деклямувати, десятки разів я була слухняним патефоном у Брухових спиритних руках. Дозвольте ж мені сьогодні продеклямувати вам саме те, що я хотіла б деклямувати перед українським народом, як його (себто народна) артистка з покликання! — тут вона оглянулася довкола: — У цій маленькій кімнаті вас лише четверо, але нехай вам здається, що це — величезна зала, і що вас тут тисячі! Нехай вам здається, що гучномовці передають мій виступ по всій Україні для всього українського народу! Ви (тут вона звернулася до Йванихи) — репрезентуйте українське село, і вам — мій перший низький поклін. Ви, сестро покійної матері моєї, репрезентуйте українське населення містечок, невеличких міст і передмість, і вам мій другий низький поклін. Ви, дружино невгнутої Людини, що разом із нею пройшли довгий тернистий шлях, репрезентуйте українське населення більших і великих міст, а ти, Павлику, як людина, що знає село, містечко, передмістя й місто і що має закінчену вищу освіту, репрезентуватимеш тут нашу інтелігенцію, і тобі мій четвертий

низький поклін, що не є гіршим від першого. Отже, Ви — народ український, а я — Ваша артистка.

Ми заплескали в долоні, а вона усміхнулась і ще раз найнижче поклонилася нам усім, як єдиному цілому.

— Ну, а тепер, — увага! Прошу мене не перебивати! Обговорення теми відбудеться після закінчення мого виступу, як це звичайно робиться на всіх культурних виставах.

Ми поправились на стільцях і приготувалися слухати.

— Для глибшого зрозуміння мого виступу Ви всі четверо маєте одну спільну для Вас рису, а саме: Ви всі пам'ятаєте життя в Україні не тільки після революції, але й до неї, знаєте чобіт і червоного, і білого окупанта, а це для людини, що здібна думати й порівнювати, багато важить! — тут Маруся зробила павзу і, сівши за столика, упевненим тоном досвідченого повістяра почала свою розповідь так: — У 1912-13 році, коли до революції лишалося 4-5 років, велика українська поетеса Леся Українка в останнім році свого життя написала безсмертну драматичну поему «Оргія»: цей твір справді гідно увіччав її життя і творчість, залишивши нам і потомкам нашим заповіт негнотости й безкомпромісовости мистців супроти окупанта-ворога. В умовах царської цензури Леся Українка не могла відверто писати про Україну й Москву; саме тому у вигляді прозорої аналогії вона подає зміст поеми в умовах панування Риму над Грецією, коли зарозумілий загарбник прагнув оволодіти не лише територією та адмініструванням, але й культурою грецького народу. Я подаватиму Вам зміст поеми, ілюструючи його дек-

лямацією деяких уривків.

— Дія відбувається в грецьким місті Коринті, де живе талановитий грецький мистець — творець пісень Антей. Родина його складається з трьох осіб: сестри — не дуже молодій вже дівчини Евфрозини, що не прагне багатства, розкошів і слави, глибоко розуміючи свого брата та його трагічну долю мистця силою приборканого, але духово неупокореного народу; його дружини — молоденької й легковажної красуні Нериси, яку він місяць тому викупив із рабства, віддавши за це всю свою батьківську спадщину, та його матері Герміони, яка йому за цей вчинок раз-у-раз дорікає.

Антей не віддає свого таланту римлянам за славу, не продає його їй за гроші, тому й живе дуже вбого. Свої знання й хист він передає лише своїм учням-еллінам, і дуже скромна платня за навчання залишається єдиним джерелом його прибутків. Ця, на перший погляд, дуже почесна педагогічна праця має в собі маленьку, але дуже дошкульну щілинку у вигляді хисткості душ Антеевих учнів.

Ось до скромної оселі Антея приходять один з його найздібніших учнів Хілон: заминаючись, він каже, що більше Антеевих лекцій не потребує, бо вже вступає до школи римського Мечената.

— Що змушує тебе?*) — питає вражений такою новиною Антей.

Хілон: — Учителю, зоставшись при тобі,
Я став би долею тобі подібний.

---

*) У всіх віршованих цитатах з драматичної поеми Л. Українки «Орґія» збережено правопис Ляйпцігського видання цього твору.

- Антей: — Чому ж та доля так тебе лякає?
Хіба вже я останній між співцями?
- Хілон: — Не між співцями, ні...
- Антей: — Але між людьми?
- Хілон: — Я не скажу останній, але ж правда,
Що ти в громаді не займаєш місця
Належного твому талану.
- Антей: — А ти ж якого маєш запобігти,
Коли скінчиш ту школу Мецената?
- Хілон: — Я можу стати ретором в тій школі,
А згодом в академії денебудь.
Або поїду в Рим. Там дуже добре
ведеться вихованцям Мецената,
бо рід його там досі має силу,
як повелось від Августа часів.
Та покищо, то я й тепер, ще учнем,
вступити можу в хор панеґристів
самого Мецената!
- Антей (схоплюється обурений):
— Ти? Ти вступиш
у хор панеґристів? В тую зграю
запроданців, злочинців проти хисту?
**О, краще б ти навіки занімів,
Позбувся рук, оглух, ніж так упасти!**
І це був мій найкращий ученик!
- Павза.
- Хілон: — Учителю, прийми ж мою подяку...
(Подає Антеєві гроші, добувши з
калитки)
- Антей (відштовхує його руку):
— Геть! Я тебе нічого не навчив!
Иди з очей!
(Хілон, похнюпившись, виходить).
- Осамітненість Антея цим не обмежується: його дорікають за вбогість і мати, і дружина, яка, маючи хист до мистецького танцю, не вбачає

для себе жодного пониження в тому, щоб служити тим хистом на втіху римлянам. Нериса — дочка рабині, і в рабстві пониження для неї нема. Лише сестра Евфрозина підтримує брата, бо з ним духово співзвучна.

Та ось приходять скульптор Федон, що недавно вирізьбив богиню танцю Терпсихору на зразок молоденької, гарно збудованої Нериси. Федон приносить Антеєві запросини на оргію від Мецената і при цій нагоді розказує, яким чином ім'я Антея стало Меценатові відоме:

— Сказати правду, випадок сліпий
Звістив про тебе: учень твій один
вступити хтів у хор панегіристів
і, на зразок умілости своєї,
твою епіталаму*) проспівав, —
оту, що ти зложив на шлюб твій
власний.

Ми з Меценатом надійшли на тее,
я розказав йому, хто автор співу,
і зараз же він доручив мені
тебе просить на оргію до нього,
а це немало значить, любий друже!

Антей: — (стримуючи досаду, викликану останніми словами Федона):

Яку ти міг до нього мати справу?

Федон: — Він статую купив недавно в мене,
то я її до нього відпровадив,
щоб не ушкодили раби, несучи.

Антей: — Яку ж ти статую йому продав?

Федон: — Пробач... Я власне мусів би спитати
твоеї згоди... та пани вельможні
не люблять ждати.

Антей: — Ти продав Нерису?

---

*) Епіталама — весільна пісня.

Федон: — Ні, статую богині Терпсихори.

Антей: — Ти б і саму богиню запродав,
якби лиш міг, у римський дім
розпусти!

Федон (встає образений):

— Такого ти не смієш говорити!

Антей: — Тобі не до лиця така вражливість,
бо ти ж продав туди свій твір най-
кращий,
де зневажають все, що нам святе...

Федон: — Не розумію, що ти з мене хочеш!
Чи мав би я весь вік, як ти, сидіти
без хліба і без слави?!?

Антей: — Це повинен
терпіти Еллін, коли хліб і славу
здобути може тільки з римських рук.

Авже ж, Федоне, відколи безславна
сама Еллада, — Елліни повинні
жадобу слави в серці заглушити.

І тая Терпсихора, що продав ти,
прославить не Елладу й не тебе,
а той багатий Рим, що стяг всі скарби
з усіх країв руками Меценатів.
Його колекцію твій твір прославить,
а не тебе; ти тільки **раб** отой,
що хистом оргію панам скрашає,
та оргія все ж панська зостається,
хоч рабські руки вряджують її.

Федон: — Рабам на оргії немає чести,
але хто має гостем бути в ній,
як я і ти...

Антей: — Того не сподівайся,
Щоб я пішов на оргію з тобою!

Запобігай вже сам вельможних ласки,
а я лишусь »без хліба і без слави«,
як ти казав, та, може, не без чести.

Федон: — По щирости, я радив би піти!

Антей: — Та вже ж волам у парі охвітніще
яро носити.

Федон: — Антею! Це якась дивна затятість!
Та ж Еллинам не першина приймати
хвалу чужинців, і яка ж в тім ганьба?

Антей: — Чужинців — так, але не переможців!
Бо переможець лиш тоді похвалить,
коли подоланий похилить чоло
йому до ніг і порох поцілує
з-під стіп його.

Федон: — Таке бувало в Персів
та в інших східних варварів. Ніколи
цього від нас не вимагали в Римі.

Антей: — Не вимагали? Хто ж то перейшов
по нас, як по містках, до храму слави
всесвітньої? Кого ми на собі
з безодні варварства нагору несли?
Чи не лягли ми каменем наріжним
до мавзолея нашим переможцям?
І ми ще маємо радіти з того,
що нам дозволять у гучних палатах
на лірі заграбованій пограти?

Федон: — Хіба тій лірі краще німувати?

Антей: — Так, краще!

— Ти не продався? Гірше! Ти віддався
у руки ворога, як мертва глина,
з якої кожне виліпить, що хоче.
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
коли з творця ти творивом зробився?
Іди, служи своєму Меценату!..

Наступ на душу Антея триває далі: на цей раз його провадить Нериса, яку Антей **любить**, і в цьому полягає друга, ще дошкульніша щілина в його панцері супроти римських загарбників. В ім'я любленої істоти людина не раз іде на злочин: так було, так є і так буде...

Нериса: — Мені потрібна слава,

як хліб, вода й повітря. Коли ти мені того постачити не можеш, без чого я не проживу, то мушу сама собі здобути, а вмірати не хочу я, бо я ще молода.

Антей: — Та чим же ти здобудеш тую славу?

Нериса: — Тим, чим і ти здобув би — власним хистом.

І Нериса, усвідомлюючи свою владу над серцем Антея, ставить йому тяжкий ультиматум: якщо він не піде на оргію до Мецената, — тоді піде вона:

— Ну, то рішай же зараз:
Чи ти, чи я?

І Антей... іде на оргію, уникаючи зустрічі з правдивими очима сестри...

Маруся так захопила нас усіх внутрішньою експресією свого читання, що ми й не схаменулись, коли перша дія вже скінчилась... Великими й іскристими зробилися Марусині очі, а зарум'янене личко не здавалося вже зліпленим із воску...

— Друга дія відбувається в пишній господі Мецената, де на переднім пляні, згідно з тодішнім звичаєм, возлежать двоє найпочесніших гостей (Префект і Прокуратор) та сам Меценат. На помості перед ними хор панегіристів, між якими є й Хілон, кінчає хвальний спів. На зміну хорові з'являються акробати, танцюристки й

жонглери... На заднім пляні, за найближчими столами сидять і лежать гості різного віку й стану, а хористи, відспівавши, займають місця за найдалше розташованими столами. Бенкет іде мляво.

У розмові між Меценатом, Препфектом і Прокуратором виявляється вся глибинь зневаги переможців до переможених:

- В атенській академії купити двох лавреатів можна за обол,*)
- один поет, другий філософ буде!
- Обачніше, — не витрачать обола!

Раб доповідає, що прийшов Антей — співець.

- А, здоров! — каже йому Меценат:
- Та ближче приступи! Коханцю музи в порога перестоювать не личить.

Антей підходить ближче, але місця йому при столі нема, і він лишається стояти перед гостями, що лежать.

Відрекомендувавши Антея гостям, як »найкоштовнішу перлину коринтської затоки«, Меценат у розмові з Препфектом називає Грецію смітником, на якому він, неначе той півень, вищукує коштовні перлини...

Препфект: — Та ти ж їх не ковтаєш так, як півень, але даєш в оправу...

Антей мовчки рушає...

Меценат: — Стій, Антею! Куди ти йдеш?

Антей: — Туди, куди належу...

Меценат: — Я бачу, — ти образився.

Прокуратор: — Це дивно, як ті греки всі вражливі!

---

*) обол — дрібна старогрецька монета, що дорівнює 6-7 копійкам.

Антей: — Справді,
це дивно, як ми досі не привикли,
що переможцям вільно називати
країну нашу смітником, а нас,
поки ми не в »оправі«, — просто
сміттям.

Під час цієї розмови Префект пізнає в Антеї наймолодшого члена ним виявленої і ним же й ліквідованої гетерії.*) Але тепер, як каже він, гетерій в Греції нема й не буде, бо тепер навіть і боги Еллади підвладні »генієві Риму«...

Котрі ж боги йому не покорились, —
ті вигнані були або й розп'яті.

І саме після таких-от дотепів Меценат просить Антея »обізнатись мовою богів«, але Антей відмовляється.

Раб доповідає про прихід Антесвої дружини — Нериси...

— Вернись додому! — каже їй Антей, але... Меценат їй наказує лишитись, ще й покривало зняти, і Нериса, не чекаючи Антесвої згоди, робить те й друге; в цю ж таки мить Меценат пізнає в ній щойно куплену в Федона статую богині танцю Терпсихори...

Раб тим часом приносить Антесві світової слави ліру, але Антей не бере її з рук раба, кажучи, що »еллінського в ній нема нічого«.

Меценат: — Вся буде грецька, як твоєю стане,
бо ти її дістанеш в дар од мене,
коли вподобаєш. Торкни їй струни!

Недбало торкнувшись її струн, Антей здригається від подиву: ліра озвалась надзвичайним

---

*) Гетерії — грецькі таємні товариства однодумців, які під ширмою поезії та музики, здійснювали свої політичні пляни.

акордом. Згідно з наказом Мецената, раб чіпляє ліру на великий канделябр, — так, щоб Антеєві було зручно...

Іще один дотик, іще один акорд співучий...

— Мовчіть! — кричить Хілон, звертаючись до своїх товаришів-хористів: — Антей заграє!

Але Антей не грає: голова його схилена вниз, руки безсило спущені додолу...

Меценат: — Антею, що тобі? Чи ти недужий?

Чи, може, ліра ця тобі незручна?

І тоді Нериса сама пропонує Меценатові свої послуги: щоб «доказати вдячність преславному», вона потанцює, «як матінка навчила».

Меценат: — Я згоджуюсь, хоча було б ще краще, якби в особах ваших поєднались музика і танець в одне подружжя.

Антей: — Моя жона зовсім не розважає своєї мови. Чуюся на силі
і гратиму й співатиму — без танців!
Так прошено мене, так обіцяв я,
а твій танець, Нерисо, — не для оргій!

Спинився я тому, що добірав у пам'яті своїй доречних співів.

Федон: — Співай епіталаму! Це — до речі!

Антей: — Ні, не до речі, — ми не на весіллі!

Меценат: — Чому ж? Ти уяви, що в цьому домі шлюб одбувається Еллади з Римом.

Антей: — Я бачу оргію перед собою, то й спів пригадується не весільний, а скоріш вакхічний.*)

Стихає гомін численних гостей, бо мистець Антей грає й співає вакхічної пісні. На знак

---

*) Вакхічний спів — це спів у честь бога вина й життєвих радощів — Вакха.

Мецената вибігають танцюристки й виконують вакхічний танець в супроводі співу та гри Антея, який, потонувши в звуках, навіть і не зауважує, що Нериса теж опинилася в гурті вакханок...

З гоном хвилин Антей відчутливо заповільнює темп гри, усі танцюристки спиняються, і танцює лише одна Нериса, ввесь час тримаючись поза спиною Антея, щоб він її не бачив... Захоплений власною грою мистець знову стихійно повертається до попереднього темпу, на цей раз іще з більшою експресією. І тоді танцюристки оточують Нерису вакхічним колом, але зачарований Меценат спиняє їх гучним окликом:

— Спиніться всі! Нериса хай танцює!

Від цього вигуку першим спиняється... Антей і, оглянувшись назад, бачить Нерису на чолі вакханок... А Меценатові вже й непотрібно Антеєвої гри, — він викликає йому на зміну цілу оркестру, а Нериса, поблискуючи очима, пускається в несамовито-швидкий вакхічний танець, почувавши себе центральною постаттю оргії.

Антей: — Нерисо! Годі!

Меценат: — Ні, танцюй, богине!

Танцюй, прекрасна музо Терпси-
хоро!

І Меценат вабить її до себе діамантовим намистом, а вона й справді наближається до нього, не спиняючи свого танцю, і гості натовпом оточують видовище... Вона стає перед Меценатом на одно коліно, і він одягає діамантове намисто їй на шию...

Нериса: — Мій пане, дякую!

(вона хоче поцілувати його руку).

Меценат: — Не так, безсмертна! — і з цими словами цілує її в уста.

А Префект, посуваючись трохи на своїм ложі, простягає їй чашу з вином:

— Ходи, вакханко, відпочинь край тигра!

І Нериса, усміхаючись, подається до нього, а в юрбі чується стриманий сміх...

Тоді Антей, зірвавши ліру з канделябра, кидає її з розмахом у Нерису...

— Рятуйте! Він мене убив...

Антей (тихо й наче спокійно)

— Убив.

Префект викликає варту. Але ще до її приходу Антей встигає зняти з ліри одну струну й задаватися нею, сказавши Хілонові й Федонові, що стоять спереду юрби:

— Товариші, даю вам добрий приклад!

Він падає мертвий з Нерисою поруч.

Отакий зміст »Оргії«! — пошепки сказала Маруся й замовкла, вичерпана й знеможена. І в хаті нашій запанувала дивна своєю тривалістю тиша: не озивався ніхто, навіть і занедбана піч не тріскотіла більше. Лише вітер виводив мелодію спізненої завірюхи, лише хлюпці мокрого снігу невпинно вистукували »такт« тієї мелодії по дошках наших віконниць...

Глянувши кожному зі своїх слухачів по черзі в очі, Маруся спитала так голосно й дзвінко, немов би вичерпаність і втома її вже зникли:

— Чи відчули Ви, мої дорогі, духову спорідненість між мистцем — українцем під червоним московським окупантом і мистцем-єлліном під римським окупантом? Чи відчули Ви, що твір цей сьогодні є ще свіжішим, живішим і

актуальнішим, ніж чверть віку тому, коли наша велика поетка саме ним увінчала свій творчий і життєвий шлях?

Дружнім акордом вимовлене »Так«! було нашою відповіддю.

— А чи все для вас було ясно? — з цим питанням вона звернулася виключно до Йванихи.

— Геть чисто все! Бо ви, спасибі вам, мабуть, саме для мене всі чудернацькі слова пояснювали.

— І що ж ви на це все скажете? — це питання знову було звернене лише до Йванихи.

— Що я скажу?!? Я б тую Нерису власними руками задавила! А Хілон і Федон одержали б від мене прилюдно поличника. Он що!

— Та-а-к? — перепитала Маруся: — Ну а що ви думаєте про Антея?

— Гм... Трудно йому доводилось... І мені серце болить, що він себе вбив... Хай би жив!

— А як думаєте, через що він загинув? — не вгамовувалася Маруся.

— Через учня та жінку, що були зрадниками. От якби він мав жінку тієї вдачі, що Евфрозина, та підбирав би собі учнів обережно, то... може, й не загинув би!

— Це добре вам так говорити! — знову озвалась Маруся, тоном і навіть будовою речення уподібнюючись до Йванихи: — Якщо аж так дуже обережно підбирати учнів, то... буде їх два-три...

— Ото й добре! Бо два-три не зрадять, як не зрадимо ми — четверо, що слухали вас, Маріє Степанівно!

— Чудова думка! — радісно поблискуючи очима, вигукнула Маруся: — Ну, а жити з чого?

— Жити?!? — перепитала Йваниха і, схиливши набік свою білу, як молоко, голівку, задумалась: — Жити йому треба було не з пісень, а з чогось іншого...

— Наприклад? — реп'яхом вчепилася Маруся.

— І що ви від мене малограмотної хочете? — запротестувала Йваниха: — Питайте вчених! А я хай послухаю, що вони казатимуть!

— Казатимуть і вони, а ви лише дайте мені відповідь, з чого мав жити Антей, якщо не з пісень?

— З чого? А з чого живе кожна звичайна людина, яка не вміє пісень складати? З праці рук своїх! І хай би жінка працювала! Людині, їйже-богу, небагато треба! А що він за розкошами не ганявся, то, може, й півдня працюючи руками, на хліб заробив би. А решту півдня хай би складав пісні таємно...

— Для кого?

— Для свого народу! Та хай би ті пісні зберігалися й поширювалися через відданих йому душею учнів...

— До якого часу? Як довго?

— Хто зна, як довго... Аж поки народ його не здобув би собі волі...

— Дякую! Більше я до вас питань не маю! — задоволено підсумувала Маруся, звертаючись без слів самими лише очима до «трьох яблучок».

Верхнє печене яблучко, зібравши всі свої рівчачки до купи в стислу «гармонію» зморщок, вмить заговорило:

— Я — не є інтелігенткою. Я справді є людиною маленького міста й передмістя, але я маю освіту в розмірі шести кляс гімназії, ну й дещо читала... Лише теперішніх книжок я не читаю: цур їм! А щодо «Оргії» Лесі Українки, то її не-

задовго до смерти читав мені вголос покійний чоловік мій, і ми з ним цей твір обговорювали... Я дуже добре пригадую собі, що він — покійник (царство йому небесне!) казав. Він вважав, що ідея цього твору має бути дорого-вказом для всіх наших мистців. Та й не тільки для мистців, а для всіх працівників культурного фронту. Зокрема, він, як учитель, ніяк не хотів ставати на продиктовані згори рейки советської трудової школи, він залишався сам собою, мав у зв'язку з цим одну дошкульну справу і збирався, за станом здоров'я (нібито), покинути вчителювання; але несподівана смерть розв'язала сама це питання, звільнивши його одним махом від усіх обов'язків. Я, Марусе, ніколи не тішилася твоїми успіхами на сцені, дарма що ти деклямувала речі, які були якнайменше проти твого сумління. Я, навпаки, тішилася, коли ти, захворівши в грудні, перестала деклямувати. І ти це добре знаєш!

— Знаю! — трохи подразнено озвалася Маруся: — Але про мене — пізніше! Тепер ми обговорюємо «Оргію»! Отже, ближче до теми! Який вихід ви бачите для Антея, крім самогубства?

— Точнісінько такий, який бачить Іваниха! До її слів я лише можу додати ось що: нехай би Антей їв свій бідний хліб від праці рук своїх, а написані у вільний час пісні хай віддавав би тим людям ідейним, що готують звільнення від окупанта. І нехай би його пісні засуджували всіх нерис, хілонів і федонів, хай би пробуджували в душах людських зерно віри в можливість перемоги над ворогом. Коли хочеш знати мою думку, то я вважаю, що обов'язком еллінів мало б бути забезпечення свого мистця хоча б тим бідним куском хліба, що звільнив би йому

час для складання пісень. Але я розумію також і те, що це — трудна справа, бо знайшлися б «язики», які донесли б про Антея та про зміст його пісень куди слід... Трудне становище Антея! І в часи, коли панує терор, треба його особливо берегти від мученицької смерти в руках лютото ворога! Цю роллю оберігання мають виконувати справді дуже нечисленні друзі, учні та родина! Вони ж мають оберігати й майно Антеєвих пісень, як цінність усього народу. Отак ми колись обговорювали долю й роллю Антея з чоловіком моїм, і так я про нього й досі думаю. З Іванихою я однозгідна.

— Ну, а тепер, здається, прийшла й моя черга! — озвалася дружина Завади: — То вірно, Маріє Степанівно, що я народжена й вихована у великому місті, вірно також і те, що у великому місті пройшло все життя моє. Але я не тільки дружина невгнутої Людини, а й сама, хоч і в меншій мірі, ніж він, є теж невгнутою людиною. Але ви про це не знали й не могли знати, бо це моя з Євгеном таємниця, яку в двох словах маю бажання зараз розкрити вам — тут присутнім, бо вірю вам, як членам однієї української «гетерії». Мені вже 57. Я вже стара. Сорочок років минає, як ми з Євгеном одружені. Ми обоє працівники Просвіти й учасники визвольних змагань. Та й не тільки ми обоє, бо разом із нами був на фронті змагань за Україну і син наш Петро...

— Як?!? Та ж ви не маєте дітей? — вихопився я, нечемно перебиваючи чергового промовця.

— Маємо! Сьогодні нашому синові 38 років, і він живе закордоном, де разом з іншими дбає про Україну та її майбутнє. Нехай цей факт

буде тим ліхтарем, що світитиме всім нам отут уночі!

Дружина Завади зробила павзу, а сяйво її променистих і промовистих очей говорило...

— Але повернімось до мене: я за фахом учителька, але я ось уже 13 років, як не вчителюю. Сиджу в хаті, доглядаю чоловіка та... за дешеву ціну малюю килими й скатерки для об'єднання кустарів малярського фаху. Як учителька молодших клас, я викладала малим дітям усі предмети, себто на всі сто відсотків заповнювала їх духове «я». Коли я відчула, що від мене категорично вимагається будувати в душах дітей фортецю комунізму, інтернаціоналізму й безбожництва, — я покинула школу. Це було тяжко зробити, бо я є педагогом з покликання, як ви, Маріє Степанівно, є артисткою з покликання. Але я проробила над собою цю хірургічну операцію: «Оргія» Лесі була мені дороговказом, бо я зрозуміла її при першій же читанні саме так, як її розуміти може кожна українська людина, від Іванихи починаючи й самою Лесею Українкою кінчаючи. Я глибоко переконана, що серед українців технічних і фізичних фахів є велика кількість утікачів з ідеологічного фронту, які не віддають і не продають ворогові своєї іскри Божої: вони забивають гвіздки в дошки або рахують кількість забитих гвіздків, рятуючи таким чином себе від голодної смерті, але вони не йдуть шляхом нерис, федонів і хілонів. І як вам здається, — якби тисячі українців у рішучу історичну годину не стріляли нам і в спину, і в груди, чи була б сьогоднішня дійсність такою, якою вона є? Якби тисячі хілонів, федонів і нерис не віддавали й не продавали ворогові своїх талантів, своєї моло-

дості й свого сумління українців, чи прийшла б тепер оця ніч Єжовщини таким промовистим підсумком років московської сваволі!?

При останніх двох реченнях промовця русява голівка моєї дружини впала їй на груди...

— Що скажеш ти, мій Павлику?!? — спитала вона мене, не підводячи очей вгору.

— Багато! — рішуче озвався я, підвівшись: — Я скажу, поперше, що серед нас мистецтво й література хілонів, федонів і нерис існують ізольовано самі в собі, як жалюгідний прихвостень московської директиви, а ми — українці, що ще зберігаємо наше національне «я», існуємо теж самі в собі, зовсім того мистецтва не споживаючи, бо воно наскрізь чуже й льокайське. Українське літературно-мистецьке відродження задулене при перших же кроках по виході його з пелюшок. Йому на зміну прийшло болото духового холоуїства, де перед ведуть зовсім позбавлені хребтів хілони. У цім болоті самотнім острівцем справжньої ерудиції, етики й принциповости маячила лише група неоклясиків. І не випадково ця група аж надто потопає в перекладах. І не випадково такий майстер слова, як Освальд Бурггардт так уперто тікав у галузь перекладницької літератури, де він був лише сумлінним тлумачем чужої думки: це була свідома втеча з фронту власної творчості... І не випадково замовкла така сила, як Старицька-Черняхівська... І вона вже й не озоветься ніколи, бо ж у січні цього року арештовано вдруге її єдину донечку Рону. Я підкреслюю, що продукція хілонів — не мистецтво, бо там, де починається брехня під диктат, — там кінчається мистецька переконливість твору. Ми — в собі. Ми не читаємо сучасної советської літератури

і не ходимо до театру. А якщо зала, де показували «Комуну в степах», або «97» (незаможників) Куліша й виглядала інколи повною, то це лише завдяки тому, що п'єси ці були в списках рекомендованої агітпропами літератури, і що всі місцевками (без винятку) роздавали на ці рекомендовані п'єси **безплатні** квитки. До того ж, щоб здати іспит з української мови під час українізації, треба було прочитати все те, що фігурувало в списку рекомендованої літератури: «Диктатуру», «Бастилію Божої Матері» й «Дівчата нашої країни» Микитенка, «Мину Мазайло», «Комуну в степах» і «97» Куліша та ще кільканадцять творів прозаїків на зразок «Бур'яну» Головка. Отож, щоб усього того бур'яну не читати, я теж не відмовлявся від безплатного квитка і йшов до театру, де бачив усі п'єси Куліша й Микитенка. Ну, а пізніше під час іспиту з української мови я розказував зміст будь-якої з них на вимогу екзаменатора.

— Згідно з кремлівською директивою, советська література на терені УССР — українська лише формою, але неодмінно інтернаціональна, безбожницька й комуністична змістом. Вона порвала з релігією, мораллю, з українськими традиціями й з минулим, але народ наш не порвав ні з тим, ні з другим, ні з третім, ні з четвертим, і саме тому з новою літературою жодних духових зв'язків не має. Советська сучасна література — найжалюгідніша в історії літератур усіх віків і всіх народів. **Це література без читача.** Це-московська повія, яка ніколи не знайде ні чоловіка, ні навіть коханця. Це — хор панегіристів, що складається з юд, каїнів та хамів, які, будучи часткою уярмленого народу, співають осанну його кайданам за... за зручне місце

для себе при кориті. Це — доволі вигідне ремесло для швидкого здобування гарних помешкань, грошей, курортів, закордонних відряджень, а інколи й орденів та виключно високих посад і становищ. А що пізніше тих самих письменників і на північні «курорти» посилають, то це вже діє советська діалектика, від якої в СРСР порятунку нема: це наслідок частих змін курсу політики Кремлю, що є дуже характеристичною рисою для советської системи панування над людьми. »Дайош назад!« — ось гасло, яке ми чуємо раз-у-раз і то саме тоді, коли попередній курс »впливу« на маси виявляється остаточно скомпромітованим і абсурдним. Те, що вчора було обов'язковою директивою, спущеною з »висот« Кремлю, — те сьогодні вже Кремлем заперечене, а що ЦК ВКП(б) і Сталін за всяку ціну мусять залишатися завжди непомильними, то й летять на смітник голови й твори найретельніших виконавців попередньої, сьогодні вже засудженої директиви. У галузі літератури й преси на допомогу НКВД завжди приходять советські критики: це ж саме вони вказують у пресі, а зокрема в журналі »Критика«, на тих письменників, які з сьогоднішніми директивами Кремлю вже не співзвучні. Роля советського критика найганебніша з усіх, бо ж саме він показує кривавим перстом, кого з письменників пора вже фізично знищити, як недостатньо-ретьельного виконавця, загибщика чи перегибщика завжди непогрішимої »генеральної« лінії. Советський критик раз-у-раз веде советського письменника на північний »курорт« або й на розстріл...

— Але, здається, я відскочив трохи вбік від »Оргії«! Чи ж не так, Марусе? Кажі! Бо ти в нас головою!

— Ні, ні! Продовжуй! Це якраз на тему!

— Інженери людських душ! Це лише доволі пишна назва, що зовсім не відбиває суті. Советські письменники не є, не були й ніколи будівничими людських душ не будуть, бо вплив їх на душу людини дорівнює майже нулеві. Людська душа — найчутливіший в світі непомильний апарат, що моментально відчуває брехню. Письменник, що став на шлях брехні, не має й не може мати кредиту в душі читача. Висока ідейність, невгнута принциповість і бездоганна правдивість, — ось внутрішні якості мистецького твору, що забезпечують йому вплив на душу читача і навіть безсмертність. Приклад: Шевченко, Франко й Леся Українка, що були і є справжніми інженерами душ наших: вони ось і сьогодні ведуть нас невгасимими маяками навіть і крізь ніч Єжовщини. І вони поведуть і в майбутньому! Вони були, є й будуть нашими дороговказами. Вони — безсмертні. Я дякую тобі, Марусе, за мистецьку насолоду, яку ти дала нам усім читанням «Оргії». Кращого й глибшого твору я справді не знаю, і не випадково «Оргія» в УССР так ретельно замовчується.

Маруся підвелась і стала струнко:

— Ми зараз організуємо чай з тістечками, а після того я ще маю сказати Вам усім кілька

слів.

І ось знову всі члени нашої «гетерії» на своїх місцях. І знову заспокійливо тріскотить піч, а надворі полохливо шумує вітер, несучи сніг на своїх уже по-весняному мокрих крилах. І знову моя сіроока сидить у центрі кімнати за столиком — вся в чорному — навіть без білого ко-

мірця й без перлів довкола шиї.

— Дорогі! Я мушу сказати Вам кілька слів особисто про себе. Мушу! Хоч я й не з тих, що залюбки говорять про себе.

— Просимо! — озвалась дружина Завади: — Ми саме цього й чекали.

— Я мушу розказати Вам про мою власну «Оргію», — вона раптом спинилась, уп'явшись широко-розплющеними очима в кут, і за хвилину почала свою розповідь так: — Не служити своїм талантом ворогові! Цей заповіт Лесі я вважаю єдино-вірним, тому й виробила собі технічний фах, і до 1937 року ніхто не спромігся вийняти мене зі слимакової хатки скромної креслярки. Щілиною, крізь яку Антеєві пісні дійшли до вух Мецената, був його пажерливий до грошей і слави учень Хілон. У мене не було учнів, але були якісь «язики», за допомогою яких Брух дізнався про мій хист. І з тієї пори щілиною, за допомогою якої він почав виціджувати з мене мої деклямації, був страх перед арештом. Використовуючи закоханість Бруха, я завжди вибирала сама зі списку рекомендованих агітпропом деклямацій ті, які якнайменше протиричили моїм переконанням, як наприклад, «Скупий Лицар» в інтерпретації Пушкіна чи «26 і одна» Горького. Ці речі я підготовлювала дуже ретельно, а виступаючи, відчувала справжню насолоду мистця, що володіє душею людської маси. Каюсь, — овації, квіти й грім оплесків пестили мою душу, і я, бувало, вслухувалася в них, неначе в якусь казкову симфонію. І це була вже друга щілина, крізь яку Брух міг вицідити з мене ще й деклямації тих уривків, які протиричать моєму сумлінню. Саме тому я рішила втекти з керованої Брухом

установи до іншої, врятувавши при цьому й Орися та Павла від Брухової «опіки». Мені спочатку підвезло, і, окрилена першими успіхами, я наївно уроїла собі, ніби я спроможна навіть пошкодити кар'єрі Бруха. Але... дальші події завалили мої пляни, як завалює подих вітру той «будинок» із карт, що його залюбки споруджують діти. За ґратами опинилися і Орися, і той, хто мав допомогти мені. Я надалі лишилася в Брухом керованій установі — йому підвладною, від нього цілковито залежною... Наближався час виборів, коли від мене вимагалася безоглядна слухняність у розумінні деклямацій славо-словних панеґіриків на честь «великого» Сталіна та його конституції. Я зробила себе серйозно хворою, чим врятувала і себе, і Павла від ганебного льюкайства душею. Хвороба тривала довго, а після неї я ще довго й успішно симулювала всякі «ускладнення» в моїм горлі, що давало можливість мені не деклямувати. А тим часом... на мене рясним дощем почали сипатися всякі «дари» від тих «богів», що разом із Брухом очолюють нашу установу: мене силоміць посаджено за стіл начальника сектору, мене премійовано, мені не раз на зборах співано славу, а я все це сприймала з чуттям непоборного внутрішнього жаху, як прелюдію перед за-прошенням мене на ту «орґію», де я вже муситиму деклямувати щось, абсолютно противне моїм переконанням. Ви вірите, мабуть, Антееві, що він не пішов би на орґію до Мецената, якби міг викинути зі свого серця Нерису. То ж вірте й мені, що і я не вийшла б на сцену деклямувати прилюдно зфальшованого советськими академіками Шевченка, якби я могла викинути з

мого ества Андрійчика і мою любов до нього. Андрійчик — це мій син: я вагітна...

— Знаємо! — хором відповіли всі три жінки.

— Я, Павлику, навіть і тобі не сказала, що Брух загрозив мені арештом, якщо я знову «захворію» перед самою деклямацією. Цим він відрізав мені можливість порятунку хворобою. Чи ж може бути для українки більша ганьба, як подавати слухачам Шевченка у зфальшованому вигляді?!? А я це зробила... щоб... щоб якось урятувати життя Андрійчикові. Бо... ось уже четвертий місяць моєї вагітності, а там і п'ятий, — отже, вихід на сцену буде незабаром сам собою унеможливлений через мою спотворену вагітністю постать... Я так просила Бога, щоб мені якось дожити до родів і тоді вже, лишивши Андрійчика Павлові та й Вам усім, іти до в'язниці. А відмовлення (словами чи хворобою) виступати на святі Шевченка мало б спричинити арешт і смерть у муках не лише мені, але й синові моему — Андрійчикові... А я вже люблю його... Я чекаю його, мрію про нього...

Тут Маруся замовкла, спутивши голову й очі вниз та спазматично ковтаючи повітря.

— Чи знаєте Ви, що у в'язниці й під час допитів енкаведисти гвалтують молодих жінок? Бідна, бідна Орися! Вона раз-у-раз сниться мені: неначебто кличе мене до себе... Це, здається, не на тему? Вибачте!

Ми всі мовчали.

— Леся Українка, як мистець, припустила б гріх супроти правди, якби в творі своїм не показала рук чоловіка-переможця, простягнених не тільки до душі, але й до тіла артистки з переможенного народу. Так було за часів пануван-

ня Риму, і так є за часів панування Москви, яку москалі величають »третім Римом«.

І знову мовчанка.

— Якщо артистом з гуці упокореного народу є молода жінка, то самої душі, купленої за гроші й славу чи звалтованої насильством, загарбникові завжди мало: він вимагає ще й тіла.

»До чого воно йдеться«? — думав я, пильно вдивляючись у спущені додолу очі й пополотніле личко моєї дружини; мені ставало страшно до крику, і я не в силі був поворушити затерпими пальцями рук і ніг.

— Три дні тому, коли мій Павлик був у »третьому Римі«, після дванадцятої години вночі хтось тихесенько постукав у наші двері, і Вовчик почав несамовито гавкати. Я вже збиралася спати, але була ще вдягнена...

— Хто там? — питаю, не відчиняючи.

— Це я — Брух! Приніс вам телеграму від чоловіка... Відчиніть! Я... на хвилинку!

— А яким чином ця телеграма у вас опинилась? — питаю.

— Дуже просто: сьогодні в п'ятій годині, коли вас уже не було, приніс розсильний телеграму на службову адресу й на ваше ім'я. Я взяв її, щоб ще сьогодні завезти вам, але... засідання в облпарткомі затримало мене... Відчиніть!

Я відчинила. Оскільки будиночок наш часто тепер стоїть зовсім порожній, Павлова телеграма на службову адресу здавалася мені ймовірною.

— Сідайте! — сказала я Брухові, коли він опинився в оцій кімнаті: — Та швидше давайте мені телеграму!

— Зараз! — відповів він і почав нишпорити

на дні свого портфеля, а я з нетерпінням очікувала...

— Ну, де ж... телеграма?

— Є! Не хвилюйтесь! Вона десь поміж паперами засунулась... Ось я її зараз відкопаю...

Але минуло ще хвилин п'ять, а телеграми таки не було, хоч він і не спиняв своїх розшуків.

— Ви мене обманюєте! — сказала я.

— Навпаки, — ви мене! — зухвало відповів він: — Ви багато одержали, пора б і заплатити! Я надто довго й надто терпеливо чекав! Чоловіка вашого нема, тітка в лікарні, отже... Час розплати настав!

— Обличчя його було червоне й пітне, як ніколи, зуби — оскалені, а вуглики очей спалахували вогнем. Лише в цю мить я збагнула, що він був п'яний, бо з рота його смерділо горілкою, а рухи рук і ніг були розгойдані. Відкинувши портфеля, він насувався на мене, як той привид у сні, а я відступала назад, і голосу в мене раптом забракло, як буває в сні... І лише в тій хвилині, коли його довгі пальці цупкими кліщами стиснули мене за плечі, я двічі крикнула »Рятуйте!« Ну, а далі... хай розкаже Іваниха!

— Сплю я, знаєте, в кухні на тім тапчані, що ви для Орісі поставили, і раптом чую крик. Я спочатку не розшолопала, думала, що то мені приверзлося, і хотіла вже й на другий бік перевернутись, коли раптом... удруге хтось кричить »Рятуйте!«, і то вже не »хтось«, а Марія Степанівна. Я, як була в самій сорочці й боса, — сюди... Дивлюсь, а той чортяка з оскаленими зубами волочить нашу Марію Степанівну до софки... Я тихесенько — назад — до кухні,

схопила відро води, а воно ж, як ви самі знаєте, вночі стоїть у кухні повне... А коли я назад із повним відром вернулася, то Марія Степанівна пручались відчайдушно, але вже не кричали, бо в рот їм було запхано носову хусточку чи, може, якусь іншу шматку. Я навшпиньки підбігла ззаду і цілісіньке відро вилляла на того чорта з оскаленими зубами так, що скупала його від потилиці до п'ят. Трошки й Марії Степанівні попало, але то нічого! Хай вибачають. Рятувала їх так, як Господь мені в ту мить на душу поклав! Якщо ви бачили будь-коли щойно обпатрану кип'ятком курку, то саме так виглядав напасник Марії Степанівни, дарма що водичка була дуже холодна: недавно з колодязя!

— І що ж далі? — спитав я, захлинаючись.

— Звільнившись із його пазурів і виинявши собі хустку з рота, Марія Степанівна дали йому в моїй присутності гучного поличника, ще й сказали на додачу:

— Час розплати справді настав!

— Він стрімголов кинувся до вихідних дверей, сам їх собі відчинив і давай тікати! А Вовчик — за ним...

Іваниха чемно замовкла, неначе свідок у суді.

— Оце й усе! — підсумувала Маруся: — Коротко й переконливо! Хіба ні? Тепер Брух не ходить на роботу: простудився, бо ж ніч тоді була дуже холодна, з вітром... Якщо установа наша позбудеться Бруха (а це не виключене, бо для сухітника мандрувати додому в морозну ніч мокрим — річ небезпечна), то вся честь за цей блискучо виконаний »атентат« — належатиме Іванисі, що рятувала в данім разі дружину свого клясового ворога. Ось Вам приклад стихійного заперечення вірності клясової теорії. Адже, згід-

но з теорією Маркса-Леніна, Іваниха мала б допомагати Брухові, а не мені. Щождо мене, то я тепер уже з гарантією щодночі чекаю арешту. Вас усіх я покликала сьогодні, щоб відбутися моєю останню деклямацію і... попрощатися... назавжди...

З цими словами Маруся вийшла з кімнати геть, а ми лишилися, мовчки фіксуєючи очима її щойно спорожнене крісло: щойно вона тут була, і вже нема...

— Не знаю, чи ми ще побачимось, — сказала Маруся, знову з'являючись на порозі й звертаючись до гостей: — Тому прошу кожному з Вас прийняти від мене на спогад подарунок! Носіть здорові й про мене згадуйте!

І вона обійшла всіх трьох жінок, поклавши кожній на коліна відріз матерії на сукню. Я стежив за її рухами і бачив, як на коліна дружині Завади лягла вовняна з чорно-вишневими цяточками матерія.

Що діялося в нас після подяк за подарунки, — описати годі, бо всі дами говорили нараз: здається, дружина Завади радила негайно їхати нам обом до будь-якого сибірського міста і там влаштууватися на роботу, щоб швидше зникнути з очей тут; здається, »три яблучка« відмовлялися повертатися назад до лікарні; здається, Іваниха питала мене, чи я схвалюю її спосіб захисту Марії Степанівни... Усе це в сумі творило хаос, який остаточно перевершував чашу моєї терпеливості, і я мовчав.

Нарешті, дами поділилися парами, і Маруся про щось шепотіла на вухо дружині Завади, а Іваниха енергійно переконувала »три яблучка«

таки повернутися до лікарні й закінчити курс лікування, пропонуючи зараз же завезти її трамваем.

— Про що ти шепотіла дружині Завади? — спитав я, коли гості, нарешті, розійшлися...

— Просила її дістати отрути, бо смерть, Павлику, не така страшна, як знуцання енкаведистів... Адже я ще не стара й не дуже бридка...

— Ну, і вона що?

— Узявши з мене присягу, що я ту отруту проковтну лише в момент арешту, а не раніше, — пообіцяла дістати. Вона має зв'язки з якоюсь аптекою.

— Коли дістане?

— Днів через три-чотири, а я просила, щоб швидше!

Що це?

Дивна тиша наступних днів хмарою оповила нам життя: в густім тумані тієї тиші боязко ховалося наше »завтра«.

Ракович іще не повернувся з Москви, а Брух, як запевняла всіх Серафима, що, з доручення місцевкому, відвідувала його дома, був тяжко хворий: він десь сильно застудився і мав тепер гарячку. Ракович і Брух, чи вірніше Брух і Ракович були основними пружинами тієї живої машини, що об'єднувала ще недавно п'ятсот людських існувань, сплюсовуючи їх працю щодня в єдиний співзвучний акорд. Без Бруха й без Раковича ця машина працювала, як занедбана, непідмазана й незаведена, — ледь-ледь, холодком, лишби день до вечора... Заслужений діяч ЧК-ГПУ-НКВД, що був нашим директором, сидів десь у зручній фотелі свого пишного кабінету, і те, що він був членом компартії з 1911 року, аж ніяк не рятувало становища...

У секторі креслення теж панувало затишшя: як звичайно, готувалися рисунки, і треба було виробити норму, щоб заробити свою денну платню, але... Марія Степанівна чомусь зовсім не нагадувала про реченці виконання, і... молоді, переважно жіночі очі раз-у-раз тікали за межі клітки крізь осяяні весняним сонечком вікна в широкий світ: у цих жадібних поглядах була туга ув'язнених звірят за волею, за власним мі-

сцем на землі проти сонця, яке вже не тільки світило, а гріло й пестило... Від однієї групи креслярюк до другої положливою ластівкою пурхав шепіт про нову сукню й модну зачіску, про завтрішню зустріч із »ним« і про квіти: разом із подихом весни відчутливішою ставала наявність зерняток туги за своїм власним, або нехай хоч украденим, щастям. Здивовані оченята креслярюк спинялися не раз уже на восковому обличчі начальника сектору: сидить струнко, як статуетка, і, пірнувши в глибінь якогось чергового рисунка, дивиться нерухожими, широко-розплющеними очима... Надто довго дивиться, неначебто книжку читає: цілісіньку годину на один рисунок дивиться! А шепоту довкола, неначебто, й не чує зовсім... Гм... Шепіт ластівки-щобетушечки відроджується з новою силою то тут, то там і, нарешті, охоплює залю креслярів у цілому... Той шепіт щобетливий вмить погасне, як свічка від подуву уст, як тільки Марія Степанівна підведе свою русяву голівку від рисунка і гляне довкола. Але русява голівка не підводиться вгору: мабуть, вона того гормону не чує! А чи бачить вона те, на що вже цілісіньку годину дивиться закляклыми очима, — хто зна?

— Ти відпочинь, Марусенько! — казав я їй не раз, повернувшись додому: — Ляж поспи, а я й сам наварю їсти!

— Я не втомилась! Я не працюю зовсім! Отак сиджу за Чаплиним столом, а думки вихор проносить крізь мозок. Я, Павлику, хочу щось дуже смачне зварити! Щоб ти хоч згадував інколи, що й твоя дружина тобі дещо смачного варила. Що хочеш з'їсти?

І вона, не шкодуючи часу й сил, починала варити й пекти те, що варили й пекли »три яблучка«, коли були з нами: вареники з капустою або з сиром, струдель, пиріжки або голубці...

А вихор, напевно, знову гнав думки, як те листя осіннє, крізь її мозок, бо вона раз-у-раз спинялася і, не доліпивши чергового вареника, залякала нерухома й німа, близька й недосяжно-далека.

— Марусе!

— Ой! — і пальчики її похапцем бралися до заліплювання вареникові роззявленого рота.

— Про що ти, Марусенько, думала?

— Я?!?

— Та ти ж!

— І сама не знаю!..

— Ну, а все ж таки?

— Та, здається, я думала про те, що то марні твої зусилля, щоб нам до Сибіру виїхати! Що з того, що ти написав до того приятеля, що в Омську працює? Що з того, що ти післав йому наші обидві заяви? Адже, щоб поступити до будь-якої советської установи на роботу, треба неодмінно пред'явити трудовий список*). Без нього тепер, як ти сам знаєш, — ні кроку! Ну, а коли ми обое одночасно почнемо вимагати видачі нам наших трудових списків, то про це зразу ж стане відомо Брухові, і нас арештують ще до виїзду.

— Можна виїхати й без списків!

— Ну, тоді та установа, що нас хотіла б прий-

---

*) »Трудовий список« — книжечка, в якій записуються всі службові призначення, нагороди й догани працівника.

няти, мусітиме вимагати їх від... очолюваної Брухом установи, і... місце нашого перебування буде відоме. А НКВД не випадково є наркоматом всесоюзного, а не республіканського значення...

— Ні, ні! — сумно додала вона, помовчавши хвилинку: — Утекти в ССРСР — нікуди! Навіть і на тимчасову ночівлю без заявки в міліції ніхто до себе не пустить!

— Я, Марусенько, ще покладаю велику надію на розмову з Раковичем. Він, знаєш, виявляв у Москві деяку прихильність до мене... А тебе він завжди шанував! Чи хочеш ти, щоб я сказав тобі про мої сподівання?

Марусині нерухомо-закляклі очі пожвавилися і, спинившись на моєму обличчі, наказали: »Кажжи!« І тоді я, втішений тим відблиском життя, що з'явився в її милих сірих оченятах, поділився з нею моїми мріями про допомогу Раковича:

— Як тільки він приїде, я доб'юся авдієнції з ним на чотири очі, розкажу йому, що Брух робив спробу з'валтувати тебе, поясню, як і чого він прохолов аж до такої міри, що дістав гарячку, ну і питаю поради. Адже Ракович є членом бюро парторганізації, то, може, він порадить про все це написати заяву і візьме нас, а в першу чергу тебе, — під свій захист. Адже тепер не двадцять роки, коли моральна розгойданість була безкарною, — тепер за аморальні вчинки комуністам виносять суворі догани...

— Гм... Ти, Павлику, їйжебогу, скарб! — жваво прошепотіла моя сіроока.

— Ну, от бачиш! Давай тепер я допоможу тобі вареники ліпити, ми пообідаємо смачно, а після обіду візьмемося вдвох за перегляд наших паперів та листування...

— Добре! — слухняно відгукнулася вона, а очі її вмить погасли й знову залякли, неначе неживі.

Страх увійшов у хату, заповнив собою всі щілини, замилив очі нам обом і одягнув на нас самою Смертю вишивані сорочки смертників. Ми мовчки обідали, мовчки годували тваринок, мовчки й дуже уважно переглядали все наше листування, віддаючи його жадібним язикам вогню і спостерігаючи, як він невситимо ковтає нанизане людською думкою чорне намисто рядків.

— Вже перша година ночі! — знеможено поскаржилась Маруся.

— Я б хотів, щоб ми сьогодні з тими паперами в нашій хаті покінчили! — рішуче заявив я.

— Ой! То ти думаєш, що вже... цієї ночі?

— Я цього не думаю! Але я хочу ще годинку попрацювати і тоді вже лягти, — усвідомлюючи, що справді все знищено... Попрацюймо до другої!

— Добре! — слухняно, як автомат, відгукнулася вона, і ми працювали до третьої, переглядаючи кожну книжку нашої бібліотеки, витрушуючи всі шухляди, зазираючи у всі, навіть і тітчині, схованки...

Тиша перед бурею... Тиша очікування неминучої біди... Могильною вологістю просякнуті її крижано-холодні пелюшки; громом, що ось-ось гряне, вагітні її довгі, як роки, хвилини... Обійми очікувальної тиші — цупкі, як кліщі... Вони стискають горло, серце, мозок і душу...

Мовчазність тиші днів без змін і порятунку ми з Марусею порушуємо тепер лише вночі, лежачи поруч, як брат і сестра... Ось я пещу її пухнасте русяве волосся рукою і веду її від дійсності геть — у глибинь наших спогадів, де нема ні Серафими, ні Бруха, ні стола Чаплі, ні зворушливої одноголосности у всіх, без винятку, питаннях громадсько-політичного життя. Човник пливе за течією спогадів сам — без весел, лише я його час від часу тихесенько скерую до відомих нам обом острівців...

— А чи пам'ятаєш ти, Павлику, як ти, приїхавши останній раз на вакації, застав у нас під піччю цілу родину їжуків?

— А якже! Пам'ятаю! Була їжук-мама й шестеро їжуків-малят, — червоних, як свіже м'ясо, з білими м'якесенькими голочками на них! Але з гоном часу ті голочки посіріли, стали густішими, а їжуки-малята розважали нас усіх протягом цілого літа. А де вони потім поділися, Марусенько?

— Восени, як ти відїхав, то загриз їх сусідський мисливський пес, і я їм улаштувала врочистий похорон і плакала за ними цілісінький тиждень.

— А їжук-мама?

— Утекла кудись: зникла! Кажуть, що, коли тваринки зникають, — то це віщує лихо, і справді незабаром большевики розстріляли татка...

— Не треба про це, моя сіроока! Краще розкажи мені, як це ти мене покохала!

— О, дуже просто! Татко жартом казав, що видасть мене заміж лише за тебе! Я тоді не знала, що то таке »заміж«, але ти був такий яскравий, такий чудовий і добрий до мене, що

я присягнула сама собі, що вийду заміж тільки за тебе. З цього не слід сміятись! Я по-дитячому, але всім еством любила тебе!

— Гм... Я хочу про щось тебе спитати, Марусенько! Можна?

— Можна! Можна! **Тепер** я тобі на всі твої питання відповім до дна душі правдиво!

— Чи любила ти Боярчука?

Годинник на нічнім столику ретельно відстукував ритм часу, нанизуючи його в намисто безповоротних хвилин-перлин, а тиша й темрява, неначе дві змовниці, ховали таємницю Марусиної відповіді. Мовчанка з гоном хвилин густішала, глибшала, набирала сили й несканованого ще змісту...

— Ти вже колись питав мене про це.

— І не дістав виразної відповіді.

І знову завеса ночі ховає від мене і Марусине личко, і її оченята, і голос: нема ні звука на тлі тиші та темряви...

— Хай буде! Відповім тобі правдою з дна душі! Я не любила Боярчука, але він любив мене, і розумом я переконала себе в тому, що він буде добрим для мене чоловіком.

— А навіщо ж заміж за нього йшла, коли не любила? — спитав я теж із самого дна душі, бо це питання глибоко захованим черв'яком завжди жило в мені.

— З помсти тобі! Непомильною жіночою інтуїцією я вже відчувала, що ти не тільки вуйкопорадник, і що ти, нарешті, побачив мене і як людину, і як жінку. І тоді шалене, жагуче й непереможне бажання помститися тобі за твій перший шлюб оволоділо мною. І сіль моєї помсти мала полягати, згідно з моїм пляном, у тому, щоб саме ти тримав вінець наді мною під час

мого вінчання з Боярчуком! Хай буде тобі відомо, що лябіринти жіночої душі — таємничі, заплутані й часто навіть для нас самих незбагненні! Ти... гніваєшся?

— Ні! Радий, що дізнався правду!

— Радий? Ну, то знай, що я змалечку й до сьогоднішнього дня нікого, крім тебе, не любила! Мені й тепер, коли оглядаюсь на пройдений шлях, то здається, що ти мене знав від самого мого народження, і що тобі я Богом і татом призначена, як дружина...

— Так воно й є, Марусенько! — відповів я, пригортаючи її до себе.

— Так є, — вірно! Але так не було з твоєї, Павле, вини! — гостро й дзвінко вигукнула Маруся, а помовчавши хвилинку, додала: — А втім я тебе вже не обвинувачую, я простила тобі все! Лише їй — тій, що тоді забрала тебе від мене, — не можу простити! Я... я ще й досі ненавиджу її, хоч ніколи з людьми її не судила і ніколи жодної кривди їй не заподіяла.

— Так, Марусе! Це в тебе дуже цінна риска: ти не маєш специфічно-жіночої вдачі, не судиш людей з сусідками, не обговорюєш годинами фасону сукні... Ти, якби тобі сказати... Тобі чужа жіноча ментальність, хоч жіночістю і вродою ти обдарована... Одним словом, я люблю тебе саме такою, якою ти є! Духова обдарованість ставить тебе над жіночим наговпом. До речі, — ти, здається, і товаришок ніколи не мала? Навіть і в дитинстві ти чомусь не гралася з дівчатками сусідів, і я з твоїми батьками не раз про це розмовляв...

— Нецікаво мені було... Та й тепер мені завжди нудно в товаристві жінок, і від їхніх розмов я тікаю в самотність. Я дуже самотня,

Павлику, якщо не рахувати тебе — єдиного!

— Я знаю! Я теж самотній, якщо не рахувати тебе — єдиної! Але я мав товаришів колись, — не тепер, розуміється, коли шпигунами перенасичена кожна збірнота людей.

— Я, Павлику, теж мала і маю ще й досі одну-єдину товаришку. Ми вчилися разом, і обидві були видатні своїми здібностями. Лише я мала артистичні здібності, а вона — літературні.

— І що ж вона тепер робить? Советською письменницею зробилась? Осанну червоній Москві співає?

— Ні! Вона, що не мала жодних здібностей до математичних наук, заробляє тепер дуже черствий кусок хліба підрахунком цифр, віддаючи на службу окупантові найслабшу частину свого духового ества. Ні, ні! Вона не пише під диктат агітпропу! Вона виконує Лесин заповіт!

— А чому ж ти з нею тепер не зустрічаєшся?

— Ось чому: вона зневажає мене за те, що я пішла шляхом Хілона і... на вулиці вже пару разів не відповіла мені на моє привітання, дивлячись мені просто в очі. Ну, так і розійшлися наші шляхи... Знаю, що чоловіка її арештовано, з помешкання викинено, а вона з мамою і синком бідує.

— Чому ж ти не допомагала їй? Чейже мала чим!

— Вона не з тих, що від хілонів допомогу приймають. Але саме тепер, Павлику, я дуже хотіла б із нею поговорити: помиритись і попроситись! Чуєш?

— Що ж... ми влаштуємо якось це побачення.

— Гм, — задумалась Маруся: — Обіцяй мені, Павлику, що, якби я до арешту не встигла з

нею помиритись, то ти відшукаєш її, розкажеш їй усе, що сам знаєш про мене, та передаєш їй мій останній привіт, пошану й прохання заховати мою (та й твою) історію десь у глибинах мозку... Хто зна... Може ... обставини зміняться, і вона ще напише колись про нас із тобою...

— Скільки їй років?

— Вона трошки за мене старша.

— Де вона живе?

Маруся докладно назвала адресу, ім'я й прізвище товаришки, а я тричі повторив: записав на скрижальях пам'яті, щоб не записувати на папері.

Мрячний світанок убогою сиротою боязко заглядав у наше вікно, і годинник обома руками показував, що п'ята вже скінчена...

— Засни, Марусенько! Чейже на душі в тебе вже полегшало?! Правда?

— Правда...

— Ось уже другий день, як ви настирливо добиваєтесь через мою секретарку побачення зі мною, не зважаючи на те, що я переказав вам, що абсолютно не маю потреби в розмові з вами! — такими словами зустрів мене Ракович, додаючи до них ще й добру порцію льоду в блакитно-сірих очах і тоні голосу.

Він сидів у своїм величавім шкірянім фотелі за письмовим столом, але не запросив мене сісти, і я стояв...

— У мене до вас дуже важлива справа! — рішучим тоном почав я: — Яків Борисович...

— Ваша справа, очевидно, не технічного характеру, якщо ви починаєте з Якова Борисови-

ча! А я — головний інженер і очолюю технічний бік праці нашого тресту.

— Мені це добре відомо, але мені відомо також і те, що ви є членом бюро парторганізації... Отже, я хотів поінформувати вас у справі, що стосується поведінки Якова Борисовича...

— Справи поведінки Якова Борисовича, як члена партії, я сам ні заслухувати, ні вирішувати не уповноважений. Ясно?

Холодні, як лід, і гострі, як лезо ножа, блакитно-сірі очі уп'ялися мені в обличчя з одвертою зневагою, але я все ж таки настоював на своєму, бо на павутинці цієї надії безнадійної висіло життя моєї дружини.

— Я прошу вас вислухати мене, затративши на це не більше п'ятьох хвилин вашого часу, і тоді ви самі переконаєтесь, що...

— А я прошу вас не заваджати моїй праці! — карбуючи слова, відрізав Ракович і натиснув гудзика.

Я вийшов геть, не чекаючи появи секретарки.

— Павлику! майже радісно сказала мені Маруся ввечері того ж таки самого дня: — Дружина Завади зателефонувала мені, що завтра зранку вона принесе мені до установи обіцяну порцію отрути... Спокійніше чекатиму з отрутою.

Я мовчав...

— А чи розмовляв ти з Раковичем? — в сірих очах-озерах з'явилися промінчики надії...

— Гм... — поперхнувся я.

— Що »гм«?

— Я не говорив з ним...

— Але ж ти був у кабінеті кілька хвилин! Я знаю! Мені секретарка казала.

— Гм... Він не мав часу і сказав, що сам покличе мене завтра, коли викроїть хоч десять хвилин для розмови зі мною.

— Ну, то значить завтра і отрута буде, і слово Раковича буде вже так чи інакше сказане! — з полегшенням зідхнула Маруся і взялася за варення обіду: — Павлику! А може, мене й не арештують?!? Відкиньмо ці думки! Ось я зараз борщу з гречаною кашею наварю, і ти похвалиш твою маленьку господиню!

Я тихенько пестив русяву голівку, що сховалася мені під пахою, я уникав зустрічі з сірими очима, що випромінювали саме ту надію безнадійну, павутинку якої вже відрізав сьогодні Ракович.

За обідом Марусине личко виглядало жалюгідно-зів'ялим, випитим, неначе та зірвана з грядки квітка, яка вже кілька годин лежить на гарячій землі проти пекучого сонця і ось-ось перетвориться в засушену мумію...

— Знаєш ти що, Марусенько? Посуд сьогодні мию я, а ти негайно лягай спати!

— Спати? — перепитала вона зів'ялим голо- сом: — А ти що робитимеш?

— Я наведу порядки в хаті та спробую написати заяву до нашої парторганізації про аморальну поведінку Бруха.

— Правильно! — похвалила мій намір Маруся: — А як завтра Ракович порадить тобі дати таку заяву, то ти її виймеш з кишени й покладаєш йому на стіл. Я вірю, Павлику, що Ракович нам допоможе...

— Я... теж вірю... Іди — відпочинь, моя сіроока! До світанку ще море часу!

І вона, як слухняна дитинка, роздягнулась і лягла в ліжко...

— Посидь біля мене, поки я засну!

І я посидів, і накрив її тепло, бо в спальні нашій було холоднувато... І я розказав їй щось затишно-ласкаве про татка й маму, про великий запущений сад і гойдалку, про її сукню з червоними маками і про їжуків, що були зовсім ручними...

— Бідні! Вони тому й загинули, що були ручними! — здалеку й мляво відгукнулась моя сіроока і... раптом, зідхнувши глибоко й жадібно, випустила з полону своїх пальчиків мою руку...

Я вийшов навшпинячки, я тихесенько наводив порядки в хаті, а ще тихше водив пером по листочках паперу, що оживали під моїми руками і з гоном хвилин робилися промовистими свідками проти Бруха...

Коли мені залишилося дописати останнє речення, я відчув непереможне бажання як слід його обдумати і, поклавши голову на підстелені на столі руки, заглибився в оцінку словесних засобів для найчіткішого оформлення кінцівки моєї заяви... Слова, неначе ті слухняні танцюристки, то ставали кружкاً докола мене, то виструнчувалися в один ряд, пропонуючи мені свої послуги; а я, уважно оглянувши їх, шукав інших — іще кращих, сильніших, переконливіших... І я їх знаходив, бо з них утворилося ціле море, і в морі тім я загубив себе... Але зате я вмить знайшов мою сірооку в білій шлюбній сукні: сидить за великим письмовим столом і працює... Придивившись, я пізнаю Чап-лин стіл, і дивно мені, як міг він у нашій кращій кімнаті опинитися. Дивно мені ще й те, що

сіроока не чує кроків уздовж стіни нашого будинку: адже ті кроки гупають так, що земля здригається. Вони гучні, як удари грому, і вони страшні. Я принишк і не дихаю, я навіть і не існую більше: замість мене існують лише мої очі, що бачать мою сірооку в білій шлюбній сукні, та ще існують і вуха, бо я виразно чую наближення тих кроків уздовж стіни до вікна — до нашого вікна... І тоді, згадавши, що очима чейже можна дивитися не тільки ж на мою сірооку, я несамовитим зусиллям спрямовую їх на вікно, біля якого саме в цю мить спиняються ті застрашливі кроки...

На зміну крокам приходить спрагла тиша, і я виразно бачу дегенеративне обличчя потвори, що, сплюснувши свого м'ясистого носа об скло вікна, нишпорить по кімнаті очима... І тоді я вмить пригадую собі, що, сідаючи писати заяву, я забув замкнути віконниці, і що в кімнаті світиться...

Я чув, як гупало в грудях ув'язнене серце — мое власне, живе ще серце... Отже, жодних кроків не було й нема, як нема ні стола Чаплі, ні моєї сіроокої в шлюбній сукні... Усе це був тільки сон, нерви... Зідхнувши глибоко й з полегшенням, я долонею зняв надмір холодної роси з чола, протер очі й знову глянув у вікно: дегенеративне обличчя потвори справді зникло, але натомість з'явилося інше... Рисами воно не було таким застрашливим, як попереднє, але воно мало над вузеньким чолом кашкет уніформи НКВД... І цього було більше, ніж досить, і це вже, напевно, не було сном. Друге обличчя зникло так само швидко, як і з'явилося, а тяжкі кроки двох чоловіків у чоботях, досягнувши наріжного кута стіни, упевнено попря-

мували до вхідних дверей... До наших дверей...

Одним стрибком я опинився в спальні.

— Марусе! Прокинься! Марусе!

І вона прокинулася, довірливо поклавши свою ще теплу зі сну ручку мені на голову. Здається, вона збиралась попестити мою буйну чуприну, згідно з засвоєною вже звичкою... Здається...

— Що це?!? — раптом вигукнула вона пронизливим, невластивим їй голосом: — Що це, Павлику?!? Що це?!?

Наші двері тряслися під ударами чотирьох кулаків, і здавалося, що вони ось-ось злетять зі своїх стареньких, заржавілих завіс. Чути було ще й вигуки «Атваряй!» з додачею багатоповерхової, специфічно-брутальної лайки, що є монополією російського «генія».

Усе це разом узятє було надто рясною відповіддю на Марусине надто коротке питання.

Я включив світло і метушливо допомагав їй вдягнутися...

— Відчиняй! Я готова! — сказала вона, миттю знайшовши все те, що треба було вдягнути: — А отрути в мене нема... Спізнилась отрута...

— Ви што ж ето не атваряете дверей? — визвірився на мене високий стрункий, як дівчина, юнак в уніформі НКВД.

— Дружина спала...

— Марія Степановна Ромашко-Мещерская — хто?

— Я!

— Ви — арестовани!

Юнак, сівши за стіл, де я писав заяву до парторганізації про поведінку Бруха, вмить пробіг її очима й сховав собі до портфеля.

— Паспорт! — скомандував він, зиркнувши на Марусю, і вона мовчки вийняла з шухляди паспорта й подала йому.

— Абискать! — скомандував він дегенератові, який покищо стояв при дверях, як стовп.

Ми з Марусею сіли на софці поруч; юнак, як грамотний, почав переглядати книжки, викидаючи одну по одній з полиць на підлогу, а дегенерат з обличчям потвори почав енергійно перевертати догори дном усе, що на очі попадало: стільці, квіти, матраци, столи й улюблений Марусин фотель... Не минуло й півгодини, як наше за-тишне мешкання обернулося в жалюгідну руїну...

— Встать! — скомандував дегенерат, і ми з Марусею підвелися, а він, перевернувши софку, з виглядом «ученого» почав досліджувати її пружини та інтервали між ними: чи нема там, бува, ухилів від генеральної лінії партії Леніна-Сталіна...

Трус тривав більше години і, розуміється, не дав жодних наслідків. Протягом цієї години Маруся не вимовила ні словечка, і я з острахом вдивлявся в закам'янілу нерухомість її загострених рис: чи не збожеволіла вона, бува?

— Арестованная! Аденьтесь! Ви паедете с нами!

— Чи може вона взяти з собою білизну? — спитав я.

— Две смени!

— Чи можу я дати їй грошей?

— Можете, но їх ведь всьо равно заберут і атдадут в канцелярію!

Збори були короткі: сто карбованців грошей та дві зміни білизни, сірий приношений плащик і...

— А що ж на голову? — вперше обізвалась Маруся: — Капелюшок арештантці не до лиця! Дай мені, Павлику, тітчину чорну хустку!

Чорна велика хустка, оповивши Марусине личко, вмить зробила її подібною до черниці, особливо підкресливши витончену шляхетність її вроди.

— Прощай, мій єдиний! — як зрізаний колос упала вона мені на груди, і гарячі сльозинки опекали мене тим вогнем, що спалює в одну мить усе: надії, любов і щастя, всі рештки сил, здоров'я і майбутне!

— Тримайся, Марусе! Я рятуватиму тебе до останнього віддиху в грудях.

— Скарей! Нечего нежнічать! — з цими словами молодик відірвав Марусю від мене і поставив її між собою і вартовим з дегенеративною мордою потвори...

Ще одна мить, ще один довгий і глибокий, як людське життя, погляд, і... всі трое, а за ними і я, опинилися на ганку...

Не »чорний ворон«, а особове авто з шофером в уніформі НКВД чорніло на тьмаво-сірім тлі світанку. Те авто розкрило свої чорні обійми, і в чорну глибіню його, неначе в могилу, упала маленька жіноча постать у великій чорній хустці... А падаючи, ще зойкнула:

— Прощай, Павлику!

— До побачення, Марусе! — видавив я з своїх грудей слово, в яке зовсім не вірив...

М'яко рвшивши з місця, авто потонуло в пітьмі, і тоді тьмава тиша світанку передсмертною тугою огорнула мене. Щоб розрізати нестерпну суцільність безмежного полотна тієї ти-

ші, я почав щосили кликати Вовчика, але його не було...

— Вовчику! Вовчику!

Це коротеньке, з інтервалами вигукуване слово камінчиками падало в тихий океан неосяжного, темрявою загаптованого повітря і потопало, не принісши мені жодного відгуку.

— Вовчику! Вовчику! Де ж ти?

Скільки часу минуло з тієї ночі, — не знаю... Я втратив рахунок дням. Але я бачу, що вже зазеленів садок »трьох яблучок«, і що незабаром уже цвістиме бузок у нас під вікнами.

»Три яблучка« вже дома, і верхне-печене тепер трясеться невпинно, неначе в лихоманці. І Вовчик уже дома. »Три яблучка« запевняють, що це добра ознака, яка, нібито, віщує, що Маруся повернеться...

За знайдену в моїх технічних підрахунках, нібито, »неприпустиму« помилку Ракович звільнив мене з роботи, і тепер я роблю все те, що роблять тисячі осиротілих родичів »ворогів народу«: стою десятками годин у тисячних чергах під в'язницею, щоб дістати свіжу довідку, в якій камері »сидить« моя сіроока. А озброївшись тією довідкою, я знову чергую цілу ніч і день майже до вечора, щоб передати жалюгідний вузлик із чистою білизною. Не харчі, ні! Харчів і записок за Єжова передавати не вільно!

А вони ж там голодують! Вони — мої найдорожчі — дружина та синок Андрійчик... І мені так боляче, що саме про Андрійчика останніми днями ми з Марусею не розмовляли зовсім, обминаючи навіть і натяків на цю тему... Чому? Та тому, що Андрійчик був уже смертни-

ком! Зоря нового людського життя, що зійшла над нашим будиночком, погасала з волі й наказу Бруха... Мій син дістав смертний вирок, не встигнувши навіть і крикнути або заплакати! Мій сину! Мій довгоочікуваний, вимріяний Андрійчику! Ти мовчки терпиш усе: голод і холод, наругу й знущання! **Чим** же можу я допомогти вам обом — моїм найдорожчим? Чим?!? Ви тепер недосяжні, але, щоб бути до вас ближче, я майже щодня ходжу під в'язничні мури; там у натовпі нещасливих я відчуваю себе краще, там я харчуюсь тими новинами, якими харчуються всі: мабуть, завтра почнеться новий етап в'язнів на далеку північ, отже, — треба бігти на ті залізничні шляхи, на яких формуються етапні потяги... Може, пощастить побачитися востаннє... попрощатись!..

Виконуючи Марусине бажання, я відшукав її товаришку, і в ній я несподівано знайшов душу, якій сам, з власної волі захотів розказати **все** не лише про Марусю, але й про себе, про наше життя, про Андрійчика і про Бруха...

Ми чергували з нею вдвох майже добу, щоб потрапити на прийом до облпрокурора по спецсправах. Записавшись у чергу звечора, ми цілосіньку ніч ходили вулицями міста, чекаючи світанку, коли тисячі таких нещасливих, як ми, птицями злітаються до будинку прокуратури, щоб знайти своє, мукою здобуте місце в черзі... І саме тієї ночі я розказав Марусиній товаришці одіссею мого й нашого життя, — розказав усе так одверто, як на сповіді. І була в тій відвертості крайня потреба, а розказавши, я відчув, що пекуча спрага за людським до мене ставленням, неначебто, погасала, заллята повинню моєї несподіваної відвертості, яка не знала берегів,

можливо, саме тому, що я не належу до категорії відвертих... Марусина товаришка мала карі уважні очі та вмiла слухати, не допитуючись... Я мусiв до дна спорожнити мою душу, роздiлити мiй бiль i мою тугу саме з тiєю людиною, яка знала й любила мою сiрооку...

З тiєї пори минув лише тиждень, i я вiдчуваю потребу ще дещо до моєї одисеї додати. I я, мабуть, таки пiду до Марусиної товаришки ще раз, хоч вона й не запрошувала, — пiду, щоб не лишалося вже нiчого захованого, щоб сповiдь мого життя остаточно викiнчити.

У неї старенька мама — колишня вчителька, яка теж умiє дуже тактовно слухати, та синок, що тяжко сумує за своїм ув'язненим татком. I всi троє живуть у холодних сiнях, з яких дверi виходять просто надвiр... I всi троє хворiють i голодують, несучи на своїх плечах увесь тягар Єжовщини.

Знайомства мiж родинами «ворогiв народу» тепер небезпечнi: вони теж ведуть до арешту. Сам я не боюся вже нiчого, але Марусина товаришка, мабуть, цiлком пiдставно боїться арешту: на кого лишить вона тодi синка та маму? Нi, нi! Я не компромiтуватиму її моїми вiзитами: я пiду лише один раз, i цього для вивершення моєї сповiдi буде досить! До речi, про страх: я остаточно перемiг його! Я вже нiкого й нiчого не боюся! Арешт? Я смiюся з нього! Я чекаю його без страху: так має бути! I тiкати нiкуди!

У будиночку »трьох яблучок« завелося багато щурiв: кiлька родин, якi плодяться, чи не швидше вiд крилiв. Уночi вони почувають себе, »як дома«: бiгають, пищать, бавляться i нави́ть на крислах спочивають. Їх треба б нищити, але я

не нищу: мені до всього тепер байдуже! І я не боюсь їх, як колись боявся.

»Три яблучка« ледь-ледь по хаті соваються, а про мене все ж таки дбають: я щодня щось їм, зварене тремтячими, старечими руками, я щотижня міняю білизну й живу в чисто-прибраній кімнаті... Службових обов'язків я тепер не маю, але я маю майже щоденну »службу« під в'язницею. Я з успіхом засвоюю тепер курс того підв'язничного університету, про який казав мені колись Завада...

Крім »служби« під в'язницею я маю ще одну великої ваги »службу«: потягом приміської залізниці я їжджу тепер до дачної місцевости, де стежу за одним хворим, що вже видужує. Таємно стежу... Я вже знаю, коли він пробуджується, коли снідає, коли спить удень і коли проходиться доріжками старого великого саду. Я вже змайстрував собі непомітний для ока вхід до цього саду, звільнивши від гвіздків дві дошки в частоколі... Я пильно стежу, думаю й пляную, і єдине, чого я тепер справді боюся, можна коротко сформулювати ось як: ану ж арешт перешкодить мені здійснити мій останній намір? І саме тому я мушу поспішати, і я справді поспішаю, бо ім'я цього хворого, що вже видужує, — **Яків Брух**. Адже мушу я, в додаток до Марусиного поличника, подякувати йому як слід ще й від себе! Мушу! І я виконаю цей намір завтра! О, як же я смакую ту хвилину, коли Брух-дракон опиниться, нарешті, в моїх руках! Сьогодні розсилаю заяви про його аморальну поведінку до парторганізації нашого тресту, до рай- та облпарткомів і до контрольних комісій. Я поспішаю...

Більшу частину наших грошей, так дбайливо збережених для Андрійчика, я віддав учора моєму прителеві-адвокатові, доручивши йому провадити і Марусину, і мою справу та поінформувавши його про все.

Я уникаю бути в хаті, де все кричить про сірооку: онде її улюблений фотель, яким тепер ніхто не користується, ось гребінець, яким вона розчісувала своє пухнасте русяве волосся, а в кухні, на гачку висить її фартушок, у якому вона в-останнє обід варила... А в одяговій шафі сукня з темночервоного оксамиту раз-ураз гіпнотизує мене: у заглибинах її тьмавих фалд разом із запахом Марусиного тіла боязко ховається нездійснена мрія про перемогу над драконом і про наше щастя. Я уникаю бути в хаті...

У вільний від моїх нових обов'язків час я працюю в садку та в городі »трьох яблучок«, а працюючи, на все горло співаю:

Шірака страна мая радная,
Многа в ней палей, лесов і рек,
Я другої такой страни не зна-а-ю,
Где так **вольно** дишет челавек.
Ат Маскви до самих до країн,
Кримських гор — до северних марей
Челавек праходіт, как хазяїн,
Неаб'ятнай родіні сваей...

— Ви вже якоїсь іншої, може, заспівали о!
— обережно звертаються до мене наші сусіди:
— А то все тієї самої співаєте!

Замість відповіді я їм іще голосніше тієї ж самої співаю...

Щоправда, трапляється інколи й так, що я задовольняю бажання »заспівати іншої«. Тоді, ставши в урочисту позу посеред свіжо-скопаної

грядки, я вигукую на всю міць моєї горлянки
улюблені куплети з інтернаціоналу:

—Пусті слова про пра-а-а-во бідних,

Держава дбає не про нас!

Нас мають за рабів негідних, —

Доволі ж кривди і образ!

Ми всіх катів зітре-ем на порох,

— Повстань же, військо злидарів!

Все, що забрав наш лютий ворог,

Щоб повернути, час наспів!

Чуєш, сурми заграли?

Час розплати настав!

Сусіди, сумно похитуючи головами, мовчки
розпливаються хто — куди, а з вікна нашого бу-
ночку »три яблучка« посилають мені одну з
найкращих усмішок верхнього, дуже перепече-
ного вже яблучка. І є в тій усмішці більше кри-
ку душі, ніж у вигукуваних мною куплетах...
А вітрець-пустун ласкавим подихом пестить
мою буйну, але вже посипану снігом чуприну,
викликаючи спогад про дотик Марусиних паль-
чиків...

Е П І Л О Г

Запахна й свіжа ніч золотої осені 1938 року... Повний місяць, переможно обминаючи скупчення хмар, пливе тихесенько над не заснулим іще передмістям. Чути тремтливе дзеленькотіння нічного трамвая та різноголосе гавкання кількох псів — цих певних вартових хисткого й непевного людського щастя... То тут, то там миготять, усміхаючись, освітлені віконця маленьких будиночків передмістя... Не всі ще полягали спати...

У позолоченім дотиком осені садочку »трьох яблучок« достигають яблучка... Повернувшись до повного місяця зарум'яненними півколами, вони нагинають додолю обважнілі стиглим урожаєм гілки, вони кличуть господарів, щоб віддати їм запахну м'якість свого наллятого соком ества...

Вікна будиночку, в якому не почав свого земного існування Андрійчик, забито дошками... Золотолисті розлогі дуби, що чуйними вартовими поставали колись обабіч оповитого виноградом ганку, стоять незрушимо й сьогодні, дарма що охороняти вже нікого, бо крізь щілини між дошками на вікнах не видно й натяку на блимання світла. У будиночку »трьох яблучок« не світиться більше! Там святкують тепер щури свою перемогу! Там м'явкає, бігаючи по горищу, кіт Мурза, що втратив з горя всю свою вроду; там виє на ганочку, спустивши морду й очі додолю, кудлатий чорний Вовчик...

— Вгау-у-у! — цей крик Вовчикової нестерпної туги розноситься на крилах вітру по всьому

довкіллю, досягаючи і вух, і душ людських: — Вгау-у-у! Вугу!

І так не раз і не двічі, а безліч разів посилає Вовчик свою тугу в повітря, і... то з одного, то з другого будиночку виходять надвір сполохані тією тугою сусідки... А опинившись надворі, потиху наближаються до сумного острівця оселі »трьох яблучок«...

— Чий це пес? Чого він вие? — питає дзвінкий голос комсомолки Зіни, що лише тиждень тому тут поблизу оселилась: — Я не можу через цього пса заснути!

— То Вовчик вие! — відповідають їй обізнані зі справою сусідки, але... з обережності прикушують вчасно свої очі до всяких розмов язички...

— Хай буде й Вовчик! — не вгамовується Зіна: — Але чого він щоночі вие? Чий він?

Не така вже жіноча вдача, щоб довго витримати мовчанку, хочби та мовчанка й диктувалась інстинктом самозбереження.

— Та... крім вас, Зіно, усі тут знають, чого той пес вие... — озивається жіночий голос із наговну.

— Ну, як усі знають, то й мені чейже можна знати...

— Та... воно, звичайно, можна... З цього дому арештовано спочатку жінку, а потім і чоловіка... Стару власницю будиночку з горя параліч ударив, і тоді перейшла сюди жити, щоб її доглядати, друга стара жінка: Йванихою називалась... І так вони вдвох і жили місяців, мабуть, го три. Коли раптом розбита паралічем власниця будинку однієї ночі померла...

— Вгау-у-у — виводить Вовчик тужливу ноту, аж за душу хватає...

— Ну, і що ж далі? — питає Зіна: — Проклятий пес!

— Ну, а далі влада ту Йваниху з будиночку прогнала, усе, як єсть, опечатала й вікна дошками позабавала... Ну, і осталися тепер кіт і пес... Пізніше сюди, розуміється, квартирантів дадуть... А покищо пуста.

— А собака — то друг, який не зрадить! Ач як журиється! — озивається чийсь третій голос.

— Подумаєш, — »друг«! Чий він друг? Контрреволюціонерів?!? І їм він не зрадить?!? — ехидно питає Зіна, на весь голос звертаючись до пронишкої купки людей: — Того пса вбити треба! І то негайно!

— Правильно! У мене нерви, і я спать не магу! Вот я моему Жоржику скажу, і він не пізніше, як завтрішньої ночі цього пса застрелить! — говорить, мішаючи російську мову з українською, жінка всім відомого міліціонера.

Комсомолка Зіна й Жоржикова жінка — це, так би мовити, »комфракція« цього кутка передмістя, бо всі знають, що Жоржик носить партквитка в кишені, а при боці — револьвера... І чи не тому над купкою жінок нависає хмара страхом насиченої мовчанки? Чи не тому всі жіночі уста вмить замкнулись?

— Вгау-у-у! Вугу! — виливає Вовчик свій біль за втраченим щастям, і його невеличка кудлата силуета зі спущеною додолу головою чітко чорніє на тлі сріблястим місяцем загаптованої ночі: — Вгау-у-у!

Жінки мовчазно й повільно розходяться.

— Добраніч, Зіно!

— Добраніч, Маріє Іванівно!

. . . . .

Вовчик має не тільки ворогів, але й щирих друзів... Силою непомильного собачого інстинкту він знає, хто йому друг, а хто — ворог. Зранку й до вечора сидить він на могилі »трьох яблучок« нерухомо — врочистим трикутником, неначе забутий уламок блискучого чорного антрациту, що колись так загонисто гоготів, згоряючи в печах »трьох яблучок«. Але, коли голод починає аж надто смоктати, — тоді біжить кудлатий Вовчик під вікна своїх друзів і скавулить: мовляв, це — я!

— Христино! — чується старечий голос із хати: — Пусти Вовчика до кухні! Я для нього юшку й кашу ще від обіду приховала!

З іншого вікна летить йому костюмашка. А щоб з голоду не здохнути, Вовчикові небагато треба... Ось і сьогодні, підкріпившись сяк-так, він метушливо біжить до своєї оселі, щоб там, згідно з засвоєною останнім часом звичкою, зайняти пост охоронця на ґаночку...

І знову ллється в свіжі повітряні простори осінньої ночі тужлива пісня журби за тим, що вже втрачене безповоротно... І знову та пісня досягає не тільки вух, але й душ людських, і знову біля оселі »трьох яблучок« десь опівночі збирається чималий натовп.

А в натовпі на цей раз є і бравий власник партквитка — всім відомий міліціонер Жоржик. Це — присадкуватий, добре відгодований середніх літ чолов'яга, по самі вінця переповнений чуттям важливості покладених на нього функцій. Бути міліціонером — це ж вам не щонебудь, а тому й він — Жоржик не є хтонебудь! Жоржиком його охрестила нервова »половина«, що служила до революції покоївкою в якоїсь

баронеси і козиряла тепер парою засвоених французьких слів і... »нервами«.

— Я етава пса січас уб'ю! — говорить Жоржик, виймаючи револьвера, а натовп розступається, віддаючи представникові пролетарської влади »честь і місце«.

— Вгау-у-у! — Вовчик, чітко вирізьблюючись на ґанку, починає виводити нове музикальне речення зі свого розпачливого плачу за тими, які вже назад не повернуться.

Унурившись очима й носом у землю, а всім еством своїм у пісню власної композиції, Вовчик не бачить, не чує і не усвідомлює, що Жоржиків револьвер зблизька спрямований в його кудлату голову...

— Бах-бах! — натовп зойкнув, як одна людина, а Вовчик, змінивши спів на уривчасте скавуніння, зник... Його накрила ніч своїм темним саваном; йому, мабуть, дав захисний притулок той дикий виноград, що так буйно розрісся цього літа довкола ґанку...

— Ну, не удерьош же ти ат маєй пвлі завтра ночью, — контра! — вигукує Жоржик, ховаючи револьвера й додаючи до своєї погрози для більшої переконливості ще й відомої російської лайки: хіба ж можна без неї?

Чутка про те, що бравий Жоржик пообіцяв вбити Вовчика, пташкою облетіла все передмістя: »три яблучка«, як живі, воскресли в пам'яті кожного, і наступної ночі ще до дванадцятої години великий натовп зібрався перед сценою, на якій засуджений на кару смерти співак мав виконувати свою останню арію туги, знівченої любови й собачої відданости...

Десь у глибинах свого, обдарованого інстинктом ества Вовчик відчував, що не слід йому сьогодні співати... Саме тому він довго ховався в кущах винограду й під ганком, але... туга за втраченим до такої міри розривала йому груди своєю невисловленістю, що він, зрештою, таки вискочив на ганок, який силою обставин зробився відкритою сценою, і заспівав... Не так голосно, як учора, але тужно й переконливо, промовисто й з усією глибиною чуття:

— Вау-у-у! Ву-гу!

— Мої нерви не видерживають! Жоржик, убей етава пса! Немедленно!

І Жоржик, »по-геройськи« вийнявши револьвера, почав підкрадатися ззаду до маленького, захопленого власним співом артиста.

Саме в ту мить, коли ввесь натовп, затаївши віддих, очікував пострілу, тишу просякнутої сріблястим сяйвом ночі розрізав крик:

— Не руште пса! Він — мій!

Крізь натовп пропихалася вперед — до ганку жіноча постать у чорному. В її поставі, руках і тоні голосу не було страху: навпаки, було багато власної гідності й наказовості... Лише поспіх заваджав їй говорити: вона, очевидно, довго бігла й захекалась...

— Він — мій! Чуєте? — і жінка щосили побігла до ганку попри самий револьвер Жоржика.

— Кто ви такая, гражданка? — спитав її Жоржик, спускаючи руку з револьвером уздовж тіла: — Я вас не знаю!

— То байка, що ви мене не знаєте! Але мене народ знає!

— Так! Знаємо! Знаємо! — загудів-зашумів натовп: — Це — Йваниха!

А Йваниха тим часом, не звертаючи жодної уваги на спантеличеного Жоржика, вийшла на ганок, і Вовчик опинився між нею, що несла йому любов, та револьвером, що ніс йому смерть...

— Ходи до мене, Вовчику! Ходи! Вовчику! Не бійся мене!

— На каком аснананні берьош пса? Што малчіш? Атвечай, кагда начальство спрашівает! — в гніві забуваючи про »ви«, вигукував Жоржик.

— Люди! — звернулася Йваниха до натовпу: — Може, хтось із вас знає, що покійниця подарувала мені Вовчика? Але я не могла забрати його, бо... хворіла тяжко...

— Знаємо! Знаємо! — відгукнулося нараз кілька голосів: — А якже! Не тільки Вовчика, але й козу вам покійниця подарувала, а ви козу продали, а гроші на лікаря та на ліки для хворої витрачали... Та й ховали стару ви самі. Знаємо!

Повний місяць показував бліде й виснажене обличчя Йванихи в містичнім відблиску сріблястих промінчиків, які поглиблювали внутрішню переконливість її великих карих розумних очей та молочно-білої сивини, що неслухняними пасмочками висмикувалася назовні з-під чорної хустки... Повний місяць, неначебто, для того й над ганком »трьох яблучок« спинився, щоб прилюдно показати Йваниху в сяйві й на п'єдесталі поруч із Жоржиком та його револьвером, які купалися в темряві й поросі ними ж спотвореної землі...

А Вовчик тим часом під ганок заховався.

— Вовчику! Іди до мене!

У натовпі задні натискають на передніх, щоб побачити, що діється на сцені, для якої

прожектором є сам місяць-чарівник у повнім розквіті сил і краси.

І ось чорна кудлата голівка недовірливо висолоплюється назовні, а ніздрі тремтять, бо Вовчик щось у простягнених до нього руках занюхує... Щось знайоме, щось йому відоме, хоч і призабуте трохи...

— Не бійся мене, Вовчику!

Віддаль між руками Йванихи й чорною кудлатою голівкою зменшується, і Вовчик скавувальє ледь-ледь чутно... Він повільно вилазить з-під ганку і, розпростершись на землі, лежма посувається до сходів... Тоді Йваниха йде йому назустріч униз і пестить його словами й дотиками рук, що раптом дістають кілька вдячних собачих поцілунків... А Вовчиків хвіст тим часом ворухиться, підкреслюючи радість знайдення частини втраченого щастя.

Ще хвилина, і Вовчик дозволяє Іванисі причепити ланцюжка до свого нашийника: він знову має хазяйку!

Вовчик, здається, хотів би стрімголов полетіти до хати, але... гм: ланцюжок не пускає...

— Ходім звідси, Вовчику! Ходім удвох!

І він... йде: спочатку, огинаючись та раз-у-раз озираючись, а з гоном хвилин — слухняно...

— Прощавайте, люди добрі! — озивається Йваниха до натовпу: — Дякую, що не забули мене! Оставайтесь щасливі!

— Прощавайте, Іванихо! Ідіть щасливі!

— Слиш, ти-старуха! — верескливо кричить їй наздогін Жоржик: — Штоб я етава пса тут больше не відел! Іначе, — уб'ю! У мене разгавори кароткіє!

Жоржик чекає відповіді, але не одержує жодної. У сріблястім присмерку ночі, потопаю-

чи в її глибинах неосяжних, зникають дві чорних силуети: жінка й собака. Щойно вирізьблювалися вони, неначе вишиті чорним шовком на сіро-синьому тлі, і... вже й нема їх!

— Не іначе, як ей далі знать, што ти етава пса убіть хочеш! — з нервовою експресією вигукує жінка Жоржика, грізно вдивляючись у всі обличчя довкола, немов би шукаючи винуватого: — Тут »контри« хватаєт! Ідьом атсюда!

— Да... Да... Врагов народа тут полно! — авторитетно погоджується озброений партквитком і револьвером »друг народа«, беручи під руку свою достойну половину.

З виглядом власної незаперечної вищости ця пара, а слідом за нею і Зіна-комсомолка першими відокремлюються від насиченого »ворогами народу« натовпу: мовляв, — нам тут робити нічого, бо ми з іншого тіста!

Децо пізніше, але мовчазно й похмуро, без обміну думками розпливається в присмерку натовп: адже від висловленої прилюдно симпатії до Вовчика зовсім недалеко й до в'язниці... А тому... від природи довгенькі дамські язички роблять себе надиво короткими, оберігаючи власну недоторканість частокколами цупко зціплених зубів і уст...

А час-чародій невпинно нанизує намисто ночей і днів... У цім ритмічнім чергуванні чорних і білих намистин він ось знову чіпляє »чорну«, бо над передмістям знову пливе запашна й ущіпливо-свіжа осіння ніч...

У виразно-позолоченім садочку »трьох яблук« уже зовсім достигли яблука. Повернувшись до зоряного неба своїми рум'яними щічка-

ми, вони владно нагинають додола обважнілі стиглим урожаєм гілки. Вони кличуть господарів, щоб віддати їм запашну м'якість свого, соком і свіжістю наллятого ества. Але у вікнах будиночку »трьох яблучок« не світиться більше! І дивляться вони в зоряну ніч сліпими більшами позабаваних дошками віконниць... Щури справляють там сьогодні бал: за ними перемога!

Уже не виє на ганочку кудлатий чорний Вовчик, спустивши патлату морду й очі в землю. Уже не м'явкає на горищі кіт Мурза, що з горя та з голоду втратив усю свою вроду. Він, що був невід'ємним живим складником цього дому, — він, що любив це житло глибше, ніж людей, — мусів навіть і з горища тікати. Не міг же він — пещений тигристо-сірий Мурза з пишними офіцерськими вусами протиставити себе одного цілій армії нахабних щурів? Хіба ж це можливе!?!

Щойно народжений місяць-пустун, скоком-боком обминаючи скупчення хмарок-передвісниць дощу, здійснює свою першу таємничу подорож над заснулим уже передмістям...

Заснулим чи... боязко припишклим? Заспокоєним чи сполоханим? Відпружено-довірливим чи напружено-чуйним і збентеженим?

Десь у неосяжних глибинах своєї космічної душі ледь-ледь ясніє склепіння небес: це народжується світанок... Чи сплять же всі ті, що полягали вже спати? Чи сняться ж їм сни? І... які?

Адже тужливе, безліч разів повторюване завивання Вовчика не заваджає вже спати, — замовкло! Навіть і настирливого дзеленькотіння нічних трамваїв не чути: завмерло й воно, при-

боркане тишею народження нового світанку! Але чомусь то тут, то там тремтливими вогниками тривоги раз-у-раз спалахує різноголосе гавкання всіх інших собак передмістя — цих певних вартових непевного й маленького людського щастя. Чомусь раз-у-раз порушується врочиста недоторканість передсвітанкового затишшя, що мало б владно заколисувати до найміцнішого сну не тільки самих немовлят...

Чи не тому, що в цій тиші народження нового дня по-зłodійськи нишпорять чорні хижі птиці, раз-у-раз пролітаючи то туди, то сюди? І котра з них мчить по здобич, а котра вже несе в своїм ненаситнім череві щойно проковтнуту, але живу ще здобич, — не знати. Чути лише лиховісне вороняче крякання, шерех стрімкого лету та уривчасту метушню раптових зупинок, супроводжуваних дружніми вибухами гніву всіх сусідських собак.

О, ті зупинки! Кожна з них несе комусь не лише смерть, але й **голгофу**: негайний і мученицький шлях до смерти! І чи не тому кожна зупинка чорної хижої птиці так лиховісно сполохує все, що є ще живого в довкіллі, — і людину, і тварину, і птицю?!?

Ножиці страху раз-у-раз розрізують суцільне полотно щойно народженого світанку, обертаючи його в жалюгідні, тремтливо-відокремлені клаптики. Ножиці страху раз-у-раз розрізують сон, обертаючи його в химерне мереживо.

Лише щурам до лету, крякання й зупинок чорних хижаків не тільки байдуже, а навіть із ними по дорозі: адже саме ці хижаци й звільняють для щурів житлову площу, цілковито спустошуючи людські гнізда на зразок оселі »трёх яблучок«!

Лише жоржикам до лету, крякання й зупинок чорних хижаків не тільки байдуже, а навіть із ними по дорозі: адже саме ці хижакі й звільнили для Жоржика з його численною родиною просторий будинок з горбодом і садом, — будинок так гарно умебльований, в якому так солодко й затишно спиться!

— Бай-бай! Бай-бай!

Спі мой мальчик — пай!

— виспіває тихенько собі під ніс Жоржикова половина, міняючи пелюшку найменшому синкові Кім'ові*):

— Пусть тебе пріснітся рай,

— Полный ласкавих горіл,

І с німі нежний крокоділ...

Не подумайте, що Жоржиковій половині не спиться від настирливого крякання чорних птиць, від їх хижого лету, від метушні зупинок! Аж ні трошки! Її збудив плач мокрого й голодного Кіма, — не більше! Заспокоївши його, вона заглядає до чотирьох ліжечок старших діточок: Жан і Жоржик, Анета і Майя сплять знаменито! І нехай не дивує Вас, Шановний Читачу, ця мішанина французького впливу з москвсько-кремлівсько-советським в іменах Жоржикових дітей! Не забувайте, що Жоржик одружений з колишньою покоївкою якоїсь баронеси, і що подружжя це завжди козиряє парою засвоєних французьких імен і слів: тому »Жан, Жорж і Анета« є рідними братами й сестрою Кіма та Майї, які в свою чергу є живими дока-

---

*) »Кім« — модне в той час ім'я для хлопчиків, яке треба розуміти, як »Комуністичний інтернаціонал молоді«.

зами співзвучности Жоржикового життя з кремлівськими директивами.

Ні на крок від директив партії Леніна-Сталіна! Родина Жоржика Хаменка живе, працює, говорить і навіть плодиться саме так, як велить Московський Кремль: скажемо, в двадцятих роках дітонародження розцінювалося, як «міцність», і... Жоржикова половина залишалася бездітною, а в тридцятих роках проголошено пошану й грошові премії багатодітним матерям, і... Жоржикова половина шороку родить, як не Анету, то Кіма... А Жоржик ще й підганяє, нагадуючи про диктовані згори темпи виробництва кадрів та обіцяні премії.

Жоржикова родина живе, працює, говорить і плодиться, але ніколи **не думає**, бо «не думай!» є основним, хоч і неписаним, законом Кремлю. Чому в двадцятих роках треба було конечно робити аборти, а в тридцятих треба конечно родити? — на це питання ні Жоржик, ні його достойна половина не змогли б відповісти нічого і навіть саме питання розцінювали б, як очевидну непошану до директив партії Леніна-Сталіна, що межує з контрреволюцією і толче стежку до...

У молочно-сірих сутінках світанку Жоржикова половина, вдягнена в пеньюар на зразок баронесиноного, тихесенько наближається до своєї спальні, де, розкинувшись дозвільно в зручній ліжку арештованого «ворога народу», солодко похрапує Жоржик: його зарослі густим волоссям груди ритмічно коливаються то вгору, то вниз, а непризначена для думання голова, відкинувшись трошки навзнік, показує широко роззявлений рот і дещо асиметричні волосаті ніздрі.

— Який же він гарний! — солодко шепоче Жоржикова половина і, постоявши хвилинку, додає недоспіваного куплета зі своєї улюбленої московської колискової пісні:

— Спі, мой мальчік — пай!
Пусть тебе пріснітся рай!
А небо відіт всю красу —
Две дирочки в носу,
Угу-угу! Угу-угу!

Над боязко принишклим передмістям сполохано пливе ножицями страху пошматований світанок...

Ледь-ледь освітлений червонявим світлом затишний ніжно-рожевий будуар. Там — статуетки майже голих німф по кутках і широко розпростерта шкура білого ведмедя посередині. Там — елегантні привабливо-заспокійливі меблі рожевіють соромливо під еротичними картинами на стінах. Там повітря насичене міцними пахощами справді паризького «льориган». І все це разом узяте створює атмосферу п'яного кохання і пестоців. Там лоскітливим струмочком дзюрчить і ллється невпинно тиха розмова «двох».

Але хай не спаде Вам на думку, Шановний Читачу, що це — він і вона. Ні, ні! Це — вона й вона. Дві дами.

Перша — вся в чорному з ризиковано-великим декольте, водянистими очима в підковах вульгарно-нафарбованих брів та передчасно-зіпсутими зубами в отворі криваво-червоних уст. Вона — худорлява, гнучка, струнка й звинна, і є в ній щось і від гадюки, і від чорної пантери. Друга — вся в іскристо-зеленому з мистецьки

намальованим, мило усміхненим личком ляльки, зі стриженою кучерявою голівкою і невеличким, пропорційно-збудованим тілом грайливо-ніжної киці. Вона — зеленоока, а голосок у неї тонесенький і ніжний, як у дівчинки.

Червонява півтемрява заваджає розглянути дрібніші деталі зовнішності цих двох дам, а кількість прожитих ними років десь соромливо ховається, потопуючи в цій п'янкій, пахощами просякнутій атмосфері. Та кількість років — невловима й незбагненна, як сама загадка жіночих чар.

— Гм... То ти кажеш, що до смаку тобі новий окупант твого розкішного мешкання? — питає перша дама.

— То мало сказати, що до смаку. Він — просто душка! Уяви собі вчора, коли він, щойно оселившись, повернувся додому вночі й побачив мене в цьому іскристо-зеленому пеньюарі... — тут зеленоока робить загадково-довгу павзу, а витримавши її, нахилиється до вушка водянистоокої і щось їй шепоче.

Це триває хвилинку, другу, третю, і раптом... обидві дами заходяться дрібненьким, лоскітливим сміхом...

— Хі-хі-хі! Ну, от бачиш! А ти, дурненька, боялась, що, в зв'язку зі зміною наркомів НКВД, становище твоє погіршиться. Згодися, що вийшло все точнісінько так, як я тобі пророкувала. Нема Єжова! Є Берія! А твоє розкішне мешкання перейшло тепер разом із тобою у власність нового, щойно призначеного начальника обласного НКВД. Різноманітність тобі пошкодити не може. Навпаки! Чи ж не так?

— А яке тепер **твоє** становище? — співчутливо-уважно питає просякнута вдячністю зеленоока.

— Уяви собі, що й моє становище не загойдалось. Не можу ж я бути відповідальною за те, що ежовські слідчі застосовували »неприпустимі методи допиту«. Моя репутація — бездоганна, стаж — великий, а роботу, доручену мені, я завжди бездоганно виконую...

— О, твої здібності я знаю!

— Знають їх і всі наші начальники: я вже кадрована енкаведистка! Розумієш? І залишено мене й надалі в тій самісінській ранзі...

— З чим я тебе й вітаю від душі!

— Дякую! А на похорон Бруха ти підеш завтра? Рівно пів п'ятої, — після закінчення праці в установах.

— Як?!? Хіба Брух помер? А я й не знала!

— Так! Учора вночі. Бідний Яша! Мені його так жалко! Він, їйжебогу, незамінний! Для нашої установи він був тим, чим є Сталін для СССР.

— А з чого він помер?

— Минулого року він схопив жахливу перестуду: промок десь, бідака, наскрізь і в такому стані додому вертався, а з його стадією туберкульози це потягнуло за собою надто серйозні ускладнення; майже шість тижнів Яша був між життям і смертю, але з приходом літа він почав повільно видужувати і, за порадою лікаря, вже навіть проходжувався доріжками великого старого саду... І знаєш? Він, напевно, і видужав би незабаром, бо в липні його післали б на курорт, де він прожив би аж до зими... Але все це одним махом знищив твій Павлик, переї-

нявши Яшу зненацька в гущавині дачного саду...

— І звідки ти такі деталі знаєш?

— Як це «звідки»? — зневажливо передражнила подругу водянистоока: — Мені пізніше про цю подію сам Яша розказував!

— Ну, і що ж далі?

— Що ж далі? Бідний Яша такого удара в груди дістав, що впав одразу на землю, і тоді твій Павлик товк його так, що аж кров горлом хлюнула...

Водянистоока розказувала дуже повільно, з павзами, а зеленоока нетерпеливилась:

— Ну, і що ж далі?

— Яша, розуміється, наробив крику, але від тієї гущавини саду до сусідських вух було далеченько, і тому твій Павлик мав досить хвилини, поки сусіди збіглись... Несчасний Яша був уже в непритомному стані, — отож, напевно, загинув би, коли б сусіди не вирвали його з рук оскаженілого напасника...

— Гм... Виходить, отже, що, чуючи наближення людей, Павло міг би тікати, а непритомний Брух навіть і не бачив би, куди саме він побіг... Гущавина хащів того саду старого сприяла б йому.

— Так! Павло, напевно, мав можливість тікати, але він не тікав і зустрів арешт із подивугідною байдужістю. Пізніше Яша не раз казав мені, що, якби не кулаки Мещерського, то він ще жив би, бо наслідки перестуди його організм почав уже перемагати... З того дня починаючи, не переставав наш Яша кров'ю харкати... І не допомогли вже ні найславніші лікарі, ні найкращі курорти! Згорів Яша. А шкода! Дуже шкода! Коли хочеш знати мою думку про

Яшу, то це — самородок на зразок Сталіна... Розуміється, Йосип Віссаріонович за межами порівнянь, він — єдиний і, як людина світового масштабу, неповторний, але подібні до нього люди меншого й малого масштабу існують. Отак і наш Яша був Сталіном у мініатюрі. Розумієш?

— Розумію!

— А для виховування багатомільйонових мас у комуністичному дусі, для поширювання наших ідей на всю кулю земну нам саме таких людей і потрібно!

Тривала павза... Обидві дами, дозвільно витягнувшись у ніжно-рожевих фотелях, про щось думають.

— А що чути про Павла? Може, тепер — з приходом до влади Берії, справу його переглянуть? — раптом спитала зеленоока.

— Ха-ха-ха! — водянистоока тряслася всім своїм гнучким тілом, неначе в лихоманці, раз-у-раз витираючи сльози малесенькою білесенькою хусточкою: — Ха-ха-ха! Ні, ти, — їйжебогу, неперевершено-чарівна жінка! Ти мені страшенно подобаєшся! Ти справді так щиро занепокоєна долею Павла?!? Ха-ха-ха! Я вже дуже давно так не сміялась.

— Я рада, що дала тобі нагоду так весело посміятись. Сміх відмолоджує. Ти це знаєш? Але щодо моєї щирости відносно Павла, то ти помиляєшся: її нема! Є лише холодна цікавість, як відіб'ється на його долі зміна наркомів НКВД.

— Між нами кажучи, — раптом міняючи сміх на сухо-цловий тон, говорить водянистоока: — Павла розстріляно ще за Єжова, але я тобі про це не казала: думала, що ти плакатимеш! Все ж

таки він був твоїм першим чоловіком, а це в житті кожної жінки важить багато!

— І надаремне ти мені своєчасно не сказала! Як бачиш, — я не плачу! І хай буде тобі відомо, що саме я подала до НКВД матеріял на Павла...

— Ти?!?

— Так, я!

Водянистоока спочатку фіксувала зеленооку нерухомим зачудованим поглядом, а потім, підвівшись, пройшлася беззвучно по широко-розпростертій шкурі білого ведмедя і знову сіла. Йй, неначебто, повітря забракло...

— Жарти набік! — сухо вимовила вона: — Який же ти метеріял могла на Павла подати, коли ти завжди зі святим обличчям запевняла мене в тому, що ще замолоду Павло був полум'яним прихильником большевицьких ідей, боровся за їх перемогу і не абикик сприяв їх тріюмфові? Ну? Що ж ти мовчиш? Карти на стіл! Чуєш!?

— Ти гніваєшся? Ну, а я мовчу й сміюся, тебе спостерігаючи... Навіщо б я мала збагачувати тебе таким цінним матеріялом, коли я сама мала намір його подати куди слід? Чим я гірша від тебе? Лише тим, що стаж таємної роботи маю менший?

— Ага! Ось куди ти гнеш! Розумію! І навіть... хвалю! Ти виявилася досить здібною ученицею. Але сподіваюсь, що сьогодні, коли Павло не існує більше, ти не маєш уже сенсу затаємничувати від мене твій... матеріял, — з цими словами водянистоока присунула своє крісло до зеленоокої і скомандувала владно: — Кажі!

— Павло — борець за Самостійну Україну!

— Ну, я ж так і думала! — нетерпеливо обір-

вала її водянистоока: — Я завжди це підозривала, хоч і не мала даних... О, в мене той нюх!

— Павло був офіцером Української Армії, не раз брав участь у боях проти червоних і був ранений на провесні 1918 року під Лубнами. Думаю, що цього досить!

— О, більше, ніж досить! Тепер для мене ясно, чому його розстріляли. Ну, а на неї я дала симпатичний матеріалець.

— Себто на ту недоношену Ромашко?

— Так! Ти пам'ятаєш, як Ракович дорікав мені публічно, що я »не віддала їй належної пошани«?

— А якже! Дуже добре пам'ятаю!

— Ну, так от! — сласно смакуючи слова, вела далі водянистоока: — Тоді — 8-го березня минулого року — на тих незабутніх зборах, де вона була головою а я доповідачкою, Яша прилюдно виступив проти мене — по боці Раковича, але... не минуло й місяця, як він уже діяв на спілку зі мною, щоб де слід і як слід засвідчити »належну пошану« тій недоношеній. Діалектика! Наслідки нашої спільної акції були знамениті: погралися нею працівники НКВД досхочу!

— Що ти кажеш!?! — у тьмаво-червонявім присмерку маленькі зелені очі проміняться іскристим відблиском, як у тієї роздражненої киці, що грається з напівживою вже мишкою: — Це дуже цікаво й пікантно! Я, їйжебогу, немало б оддала за дозвіл спостерігати це видовище крізь щілинку.

— Так! Це справді пікантно! Гралися нею довго, аж поки вона не збожеволіла від виявів »пошани належної«.

— Ну, а далі що?

— Їйжебогу, навіть і не цікавлюся, що з нею сталося далі... Або шльопнули,*) або, може, до божевільні НКВД післали. Це, зрештою, жодної ролі не грає. Факт той, що »пошана« їй була засвідчена, і те, що вона була вагітною, лише збільшувало пікантність гри, як запевняли мене наші хлопці.

— То вона, кажеш, вагітною була? А я й не знала!

Бабах! — щось у сусідній кімнаті з розгоном упало на підлогу і аж задудоніло дерев'яним відзвуком.

— Що це?!? — здригнулася всім тілом водянистоока: — Там у тебе хтось є? Ми не самі в цьому мешканні?

— Ніні... — збентежено вимовляє зеленоока й підводиться: — Я думаю, що нема нікого...

— Ти... »думаєш«! — лиховісно шепоче їй на вухо водянистоока: — Ти мусиш бути **певною**, що в помешканні нема нікого, якщо відважуєшся на такі теми зі мною розмовляти! Ось уже скоро півтора року, як ти стала на шлях таємної співпраці з НКВД, а основних, абеткових правил поведінки ще й досі як слід не засвоїла! Стидайся!

Замість відповіді зеленоока прямує до сусідньої кімнати.

— Це ви, Іванихо? — чується її тонесенький голосок крізь нещільно зачинені двері: — Що ви тут робите?

— Та ось думаю підлогу мити...

— А коли ви прийшли? Як довго ви тут?

— Та, мабуть, хвилинку або дві, — не більше!

---

*) »Шльопнути« — на в'язничнім діалекті значить — розстріляти.

Поставила я, знаєте, мітлу в куточок, а вона впала...

— Ідіть мийте спочатку в кабінеті, а потім сюди прийдете!

— Добре!

Зеленоока в іскристо-зеленім пеньюарі — маленька, зграбненька й засоромлена повертається назад — до будуару.

— Це — моя нова прибиральниця: старенька бабуся... Йваниха... Вона зовсім самотня: має лише чорного кудлатого пса, що ходить за нею по п'ятах. За прибирання всіх моїх кімнат вона бере дуже дешево...

— Це — дуже підозріло! — холодно відрізує водянистоока: — Хіба вона собі ворог?

— Нічогісінько підозрілого нема! Ти, Серафимо, часто схильна перебільшувати й малювати якусь небезпеку. Запевняю тебе, що це — стара й дурна баба, якій до наших розмов бай-дужісінько!

Усе це не говориться, а сичиться пошепки, дарма що кроки Йванихи почувгали вже до кабінету, розташованого в протилежному кінці мешкання.

— А яким чином опинилася вона в твоїм мешканні без дзвінка й без жодного стукоту в двері?

— Дуже просто! Сьогодні — субота, а я ще вчора ввечері дала їй запасного ключа від дверей, домовившись, щоб вона сьогодні в сьомій годині вечора прийшла сюди і щоб мила підлоги, мене не турбуючи. Бо я, Серафимко, після вчорашньої безсонної ночі заплянувала як слід виспатись... Не могла ж я знати, що ти до мене саме сьогодні прийдеш!

— Усе це разом узяте мені абсолютно не подобається! — шепоче Серафима: — Я мушу глянути на неї — на цю прибиральницю...

І вона справді йде з будуару геть, упевнено прямуючи через добре знайомі їй кімнати розкішного мешкання доктора Маяцького аж до кабінету, де оселився тепер новий начальник обласного НКВД...

Зеленоока, пірнувши всім своїм маленьким тілом у глибину крісла-гойдалки, очікує, погойдуючись, але на мистецьки намальованім личку — розгубленість школярки, що завинила й чекає заслуженої кари.

— Ти — божевільна! — виносить над нею вирок одягнена в чорну сукню товаришка: — За такий недогляд тебе слід звільнити з таємної роботи в НКВД! Ти не виправдуєш довір'я! Ти — легковажна!

— Чому?

— Тому, що в цієї старої прибиральниці **дуже розумні очі**. Розумієш? І тобі, і мені потрібні ідіотки в ролях прибиральниць. Мені, наприклад, прибирає глухоніма, і я дуже нею задоволена. Глуха й німа — це саме те, що мені потрібно. Я б могла й тобі її прислати. Чому не сказала, що потребуєш прибиральниці?

Зеленоока мовчить, погойдуючись і розгублено кліпаючи своїми маленькими очима, а водянистоока стоячки веде далі тоном прокурора:

— Запевняю тебе, що ця розумна Йваниха не випадково так дешево за свою роботу з тебе бере. А хто тобі її рекомендував?

— У нас жінка дворником служить, і вона цю Йваниху мені рекомендувала, як бездоганночесну й сумлінну робітницю.

— Що вона чесна, — себто нічого в тебе не вкраде, — це добре; що вона сумлінно працює, — це теж добре; але те, що вона — розумна, перекреслює всі її позитивні якості... Тобі потрібна ідіотка!

— Заспокойся, Серафимко! Ти завжди з мухи слона зробиш. Ось ми зараз чайку нап'ємося! З рахатлукумом! Хочеш?

Але Серафима не заспокоюється. Уся в чорному на тлі ледь-ледь освітленого червонявою лампочкою будуару, вона мовчки ходить то вздовж, то впоперек, звівши до купи підкови мальованих брів і цупко стуливши криваві уста.

Минув тиждень. В аптеці дитячих ясел зникла пляшка з написом »Acidum Sulphuricum«. Ця подія проминула б, мабуть, зовсім непомітно, якби... того ж таки дня не зникла Йваниха — довголітня прибиральниця ясел.

Обидва зникнення, з'єднавшись до купи, викликали жваві розмови, здогади й припущення... А ляборантка доповіла завідувачці, що напередодні Йваниха виявила дивну зацікавленість сірчаним квасом: миючи підлогу в лябораторії, питала, як сірчаний квас по-латинському називається, де він стоїть, тощо...

Минув день і на зміну йому прийшла ніч... Під замкненими дверима Йванишиної кімнати стояв кудлатий чорний Вовчик і, дивлячись у підлогу, вив...

Не голосно, — ні! Але так журливо й тужно, що протягом чверть години довкола нього зібралася досить таки численна аудиторія з найближчих сусідів та їх родин.

— Ну, і де ж твоя хазяйка, Вовчику?

— Вгау-у-у!

— Іди до нас ночувати, Вовчику! — казала йому русява дівчинка — донечка двірника, простягаючи кусочок бублика.

Але Вовчик, неначебто, осліп і оглух: був байдужим до всіх і до всього...

Спустивши чорну кудлату голову вниз, він раптом на весь голос заспівав сольо нестерпної туги за остаточно вже втраченим щастям:

— Вгау-у-у! Вгу-у-у!

Дві ночі Вовчик не давав можливості заснути мешканцям не лише цього, але й сусідніх будинків. І ось знову прийшов день — свіжий, бадьорий, весняний... Хтось кудись телефонував у справі зникнення старої жінки з такими-то ознаками, хтось про щось дізнавався... А Вовчик тим часом знеможено лежав під замкненими дверима, — чужий і байдужий до всього, — навіть і до покладеної поруч із ним мисочки з їдою: він усім еством своїм чекав ночі, щоб знову виводити пісню туги, безнадії та розпачу.

Коли раптом... що це? Чиї це хижі, страшні й могутні руки кліщами схопили його, піднесли високо вгору і покладали собі під паху? Чиї це білий з брудними плямами фартух? Чиї це кашкет із бляхою над продовгастим, віспою поораним обличчям? Вовчик цю людину знав і не раз лащився до неї, але в цій хвилині він відчув хижість у нестерпно-болючому стискові свого тіла між жилавою рукою і твердими ребрами. Хижий стиск! Страшний стиск! Жах! Ця жорстока й лиха людина кудись бігцем його несла...

— Татку! Куди ви його? — спитала русява дівчинка — приятелька Вовчика, і оченята її

вмить заплили сльозами: — Дайте його мені! Чувсте?!?

— Не твоє діло! Йди до хати! Бо будеш бита!

А ось і знайомі ворота, вулиця, асфальт пішохода... А це що? За ворітьми стоїть накрита брудним брезентом халабуда, запряжена худорлявою конячиною, а поруч із нею — якийсь неохайний чолов'яга з обличчям потвори...

Вовчик не пручається... Ні, ні! Він припишк і дрібно-дрібно трясеться: непомільним собачим інстинктом він уже збагнув, що життєвий шлях його скінчений. Він лише зойкнув гостро й страждально, коли дверцята захованої під брудним брезентом клітки клацнули, приймаючи його — Вовчика в своє заповнене собаками нутро...

— Е! Та цей же собака нашійника з номером має! Я ще лиха не оберусь за те, що взяв його! Я не маю права до собак з нашійниками!

— Маєш! Ти — гицель, а я — двірник і знаю, що роблю! Нема в цього пса хазяйки! Арештували її за те, що обілляла сірчаним квасом двох дам.

— Двох?!? — перепитує недовірливо гицель, закурюючи: — Я знаю, що баба бабі морду сірчаним квасом із-за нашого брата часто смалить! Це — точно! Але, щоб одна баба нараз двом обличчя випікала, — такого дива я ще не чував!

— Ну, а ця, бачиш, на старість літ рехнулась і одним махом аж двом красуням »фасади« попусувала: одній попало більше, а другій тільки трошки... Ну а тепер сама за ґратами сидить і вже, певно, до смерти там вошей годуватиме. Сказано, дурна баба!

— Ну, а скільки ж їй років? — допитується зацікавлений гицель, смачно затагуючись цигаркою.

— Та вже шістдесят із гаком!

Гицель аж сплюнув спересердя, бо все це разом узятє ніяк не вмщувалося в його голові... Без поспіху сівши на козла свого »фаєтона«, він ударив кнутом по худих ребрах конячини і додав філософічно:

— Чудасія! Між бабами **все** може бути! А от ми чомусь один одному сірчаним квасом не псуємо »фасадів«. Як треба, то ми кулаком... Ну, а після кулака »фасад« загоюється. Нно!

Худорлява конячина напнулася і, тяжко рупшивши з місця, поволочила за собою сумну халабуду з собаками-смертниками. Кожний з них завжди був найцирішим другом людині і ось тепер, охоплений інстинктом передсмертного жаху, висловлював, як умів, свою образу й біль, свої обвинувачення людям за їх брутальність, невдячність і жорстокість. Нестерпне скавуління, писк і жалібне прощальне гавкання супроводжували цього »чорного ворона«, неначе якась фантастична хмара звуків передсмертної туги за життям... Ці звуки, вплітаючись у гомін вулиці, досягали раз-у-раз і людського серця. Бо в невпинно-метушливім потоці людей не бракувало таких, що раптом спиняли свій хід і, прикипівши сполоханими очима до сумної халабуду гицля, щось думали, але не казали нічого... Не бракувало людських очей, які, відірвавшись від надто повільного »чорного ворона« з собаками, шукали й знаходили »чорних воронів« із людьми: ці останні, застосовуючи модерних методів транспортної техніки, летіли

щодоуху, несучи в своїх черевах людей Голгофі назустріч...

Того весняного дня вулиця жила своїм звичайним життям. Кудись мчали, обганяючи візників, невтомні авта... На кожному пішоході, як і три чи тридцять років тому, плили два протилежно-спрямовані метушливі й гомінкі потоки людей. Щоправда, три роки тому були ці потоки глибші, бурхливіші й жвавіші, але тепер (хвала Єжову!) житлова криза вже менше дошкульє, тому й на вулицях просторіше стало. Під сонцем «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції людські потоки децю «висохли», і... (ось гляньте уважно довкола!) майже на кожному обличчі болочим струпом засохла злиднів, утоми та страху печать, яку дощі наступних літ не змиють ніколи...

«Нема Єжова!» — це знав тепер кожен з керованої брукхами «маси», що протилежно-спрямованими потічками невпинно текла по всіх пішоходах міста: — «Але натомість є Берія! Що ж принесе ця зміна імен?»

А життєдайне, ласкаве й миготливо-сліпуче сонце, тіло й душу ще живих закріваючи, здійснювало свій переможно-молодий марш над містом. Була весна тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого.

Кінець

ПІСЛЯСЛОВО

Ще пара хвилин, і Ви, Шановний Читачу, закриєте книжку... На широко-розгорненому полотні перед Вашим внутрішнім зором щойно пройшов кінофільм з часів Єжовщини, що показав життя на так званій «волі». Відбивши Єжовщину в дзеркалі людського «я», авторка принесла нам разом зі своїми сторінками ще й те повітря, яким дихала тогочасна підсоветська людина, і в цьому її заслуга. Твір цей — в такій же мірі протикомуністичний, як і протимосковський, і в умовах сучасної боротьби двох світів він, сподівається, буде осторогою для всіх тих, які, знаючи комунізм і Москву лише здалеку, схильні їх ідеалізувати...

Наступною повістю «У золотих кайданах Колими», над якою, як нам відомо, авторка й чоловік її працюють тепер, буде показаний **інший профіль Єжовщини** — модерне рабство в одному з найтяжчих таборів невольничої праці СРСР. Це буде полотно, що покаже Єжовську неволю, від арешту почавши... Читач побачить, що діялося в захованих від людського ока в'язницях, кабінетах слідчих, етапних потягах і пароплавах і, нарешті, в золотоносних долинах Колими, де — біля полюса холоду всесвіту (Верхоянськ) — білі раби добувають золото для пропаганди комунізму в цілому світі...

Видавництво

Зміст

Присвята твору	стор.	III
Передмова	"	V-XX
Пролог до роману в цілому	"	XXI-XXIV

ЗМІСТ I-го ТОМУ РОМАНУ «СТРАХ»

I.	розділ	Хто це?	ст.	1
II.	"	Одногосно	"	7
III.	"	Школа комунізму	"	23
IV.	"	Донечка свого татка	"	31
V.	"	Щупальці дракона	"	49
VI.	"	Скупий лицар	"	59
VII.	"	Брух заперечує	"	70
VIII.	"	»26 і одна«	"	91
IX.	"	Мені соромно	"	101
X.	"	Я та інші	"	125
XI.	"	З гармат — по горобцеві.	"	141
XII.	"	Брух кашляє	"	174
XIII.	"	Малі радощі	"	183
XIV.	"	Брухова тінь	"	212
XV.	"	У сукні з темночервоного оксамиту	"	220
XVI.	"	Інтернаціонал	"	251
XVII.	"	Дорогу Марії Степанівні!.	"	258
XVIII.	"	Захисне забарвлення	"	267
XIX.	"	Жіночий трикутник	"	291
XX.	"	З мене — непоганий артист	"	306
XXI.	"	Проти течії	"	321
XXII.	"	Дві дами — три розмови.	"	338
XXIII.	"	На порозі щастя	"	351

Подяка	стор.	3
Мотто	"	5

ЗМІСТ II-го ТОМУ РОМАНУ «СТРАХ»

XXIV.	розділ Брухове харкотиння .	ст.	7
XXV.	" Який же з мене агітатор?!?	"	15
XXVI.	" Федько Хамула	"	25
XXVII.	" Дисонанс за дисонансом.	"	36
XXVIII.	" Нічия	"	52
XXIX.	" Божевільні й арештанти права голосу не мають	"	65
XXX.	" Його єдиний злочин	"	79
XXXI.	" Висуванка	"	106
XXXII.	" На самім порозі	"	120
XXXIII.	" 12 грудня 1937 року	"	161
XXXIV.	" На вістрі голки	"	192
XXXV.	" Андрійчик	"	202
XXXVI.	" Не віддала належної пошани	"	247
XXXVII.	" Кобзар в Єжових рукавицях	"	269
XXXVIII.	" Мое відрядження	"	280
XXXIX.	" Час розплати настав	"	326
XL.	" Що це?	"	364
ЕПІЛОГ	"	387	
ПІСЛЯСЛОВО	"	415	

**Завважені недогляди й помилки друку
в тексті II-го тому роману «СТРАХ»
(за винятком ком — через брак місця)**

стор.	рядок		Надруковано	Натомість повинно бути
	згори	знизу		
18	—	3	нередвиборних	передвиборних
29	—	3	енергійно	енергійно
32	15	—	міцно-стиснути	міцно стиснути
38	17	—	енергії	енергії
41	11-12	—	порівняння	порівняння
53	1	—	навшпильках	навшпильки
54	9-10	—	енергію	енергію
67	18	—	в цербкоопах	у цербкоопах
80	—	6	духа	духу
86	—	11 і 15	тост	тоста
106	—	8	голос: — Ми	голос: ми
110	1	—	нагромаджених	нагромаджуваних
122	—	7	часопис	часописа
126	8-9	—	лікувальних	лікувальних
133	16	—	свої справи	моєї справи
141	—	12	пристійні	пристійних
149	—	18	обличчям	обличчями
152	15	—	в розширені	у розширені
156	17	—	з Орисею, і	з Орисею і
158	—	16	Федком	Федьком
162	9	—	з висот	з високих
163	13	—	історичного	»історичного«
172	14	—	в унісон з	в унісон із
176	—	7	енергії	енергії
178	2	—	і весь	і ввесь
184	—	4	батькім	батьків
211	8	—	з вечора	звечора
258	18	—	то ж	тож
267	—	1-2	трикутник з	трикутник із
280	—	11	з вечора	звечора
286	6	—	пристійні	пристійних
"	"	—	портфель	портфеля
287	12	—	Що-правда,	Цюправда,
289	—	16	там в товаристві	там у товаристві
298	8-9	—	різноманітному	різноманітному
302	—	7	у невилазних	в невилазних
304	13	—	мене	мене
322	2	—	ябуньки	яблуньки
"	—	2	— Сьогодні	— А сьогодні

стор.	рядок		Надруковано	Натомість повинно бути
	згори	знизу		
350	—	6	не масте дітей?	не масте дітей!?!
355	—	14	Приклад:	Приклад —
362	—	16	вовняна з	вовняна сіра з
374	—	12	майже	— майже
377	—	6	кашкет	кашкета
380	—	4	в п'ятьмі	в півтемряві
385	3	—	прителеві	приятелеві
"	—	8	заспівали о	заспівали б
395	1-2	—	дві чорних	дві чорні
413	—	1-2	модерних методів	модерні методи
415	13	—	він, сподівається,	він, сподіваємося,
"	—	2-3	для пропаганди	для оплачування пропаганди

Завважена помилка друку в «Змісті» I-го тому:

стор.	рядок		Надруковано	Натомість повинно бути
	згори	знизу		
357	—	3	Три дами — три розмови.	Дві дами — три розмови.

Правильний текст рядків, які надруковано з помилками на останніх трьох сторінках I-го тому (358-360)

8	—	1	»наради«	»обговорення, дискусія«
14	—	10	на бюлетені	На бюлетені
21	4	—	з висоти	з височини
22	—	6	акомпаньямент	акомпаньямент
26	—	1	неабиякою	не абиякою
57	—	6-7	портфел	портфеля*)
190	—	15	Енергійно	Енергійно
197	—	10	темно вишневій	темновишневій
201	—	5	При цьому він	При цьому Вовчик

*) Цей рядок через недогляд був зовсім ненадрукований.

**УКРАЇНЬСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА (ЛОНДОН)
ВИДАЛА ДОСІ ТАКІ НОВІ КНИЖКИ:**

1. БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ, Лев Т. Орлигора; трилогія, том I, стор. 144	3/-
2. БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ, Лев Т. Орлигора; трилогія, том II, стор. 124	3/-
3. СМЕРТЬ, Б. Антоненко-Давидович; повість, стор. 130	2/6
4. ПАМ'ЯТІ В. Г. КРИЧЕВСЬКОГО, проф. В. Щербаківський; нарис, стор. 56	1/9
5. ТОЙ, ХТО БАГАТО ЗНАВ ТОГО, ЩО МИ ДАВНО ЗАБУЛИ, д-р Ю. Русов;	-/10
6. ЕНЕЇДА МОДЕРНА, Леонід Полтава; Дивні пригоди Григорія Чудотворця, стор. 132	4/-
7. З МИНУЛИХ ЛІТ, К. Подолянин; стор. 108.	2/6
8. МАРСЕЛІНО — ХЛІВ І ВИНО, Хосе Марія Санчез-Сільва; оповідання для батьків, ав- торизований переклад д-ра Д. Бучинського, стор. 30 (вичерпано)	—
9. ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ А. О. КОШИЦЯ, проф. В. Щербаківський; стор. 53	1/6
10. МАР'ЯНА, Леонід Полтава; героїчна опера на 4 акти (лібретто), стор. 28 (вичерпано)	—
11. ЛЮБОРАЦЬКІ, Анатоль Свидницький; по- вість, стор. 236	7/-
12. УКРАЇНЬСЬКІ НАРОДНІ РІЗДВЯНІ ЗВИ- ЧАЇ Ізидора Левкович; стор. 42 (вичерпано).	—
13. ГЕРОЇЧНИЙ ТЕАТР, Н. Геркен-Русова; стор. 93	5/-
14. РОКСОЛЯНА, проф. В. Січинський; моно- графія, стор. 66 (вичерпано)	—
15. СТРАХ, Олена Звичайна; повість з-під со- ветського життя, том I, стор. 360	10/-
16. СТРАХ, Олена Звичайна; повість з-під со- ветського життя, том II, стор. 416	12/6
17. ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ, С. Мечник; спогади підпільника-революціонера, ст. 208.	9/-
18. УКРАЇНЬСЬКІ МИСТЦІ В АВТОВІОГРА- ФІЯХ, проф. Д. Горняткевич; стор. 80	3/6
19. ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ, Джон Кітс; вступна стаття й переклади Яра Славугича, ст. 52	2/6

СПИСОК ТВОРІВ

О. Звичайної,

що їх видано книжками:

ЗОЛОТИЙ ПОТІЧОК

— повість з часів німецької окупації України (1941-43).

СЕЛЯНСЬКА

САНАТОРІЯ

— повість з часів московсько-більшевицької окупації України (1933-37).

МИРГОРОДСЬКИЙ

ЯРМАРОК

— нарис із часів великого голоду, штучно організованого в Україні червоною Москвою в 1932-33 р.р.

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД

— збірка оповідань і новель, що дають окремі картини з визвольної боротьби та життя українського народу під різними займанцями та на еміграції (1920-1950).

СТРАХ

— роман у двох томах з часів Єжовжини в УСССР (1937-1938.)

Готуються до друку:

У ЗОЛОТИХ

КАЙДАНАХ КОЛИМИ

— документальна повість із підсоветського життя, що дає картину модерного рабства в одному з найтяжчих невільничих таборів ССРСР. Автори: О. Звичайна та М. Млаковий.

ТИ

— повість із життя Києва на порозі так званої 1-шої сталінської п'ятирічки.

